

BRĀHMAṆASARVASVAM

Halāyudha
Nārāyaṇa Rao

1849 Samvat
1792

रेनपुनयोयातीनकस्यातिथिः करणेकेनधतासृणनकुतुकाद्देश्यंगनवश्रुतिः धर्माध्यसहलापधस्यसदृशोनास्याः प्रियः कोप्यभूदः कृताहृद-
येनुरागतरलोचनकंदिवंहृष्यति १४ कर्णारोपितहैमकुंडलमिलनीलाश्रमरश्मिच्छटासंसर्गप्रतिपदाहृष्टंमभवद्भूयपिहृष्टानिनं किंचान्यस्य-
स्वलब्धनिष्कलयतायस्याग्निमग्न्यालये लोलाक्षीकररत्नकंकणरणत्कारैः कृतसन्मनः १५ पात्रंदारुमयकचिद्विजयतेहैमंक्रुषिद्राननंकुत्रा-
प्यस्निदकूलमिदधवलंकुत्रापिहृष्टानिनं धूमः क्वापिवषट्कृताहृतिहृतोधूमः परः क्वाप्यभूदमेः कर्मफलचतस्ययुगपन्नागत्तियन्महिरे १६ नि-
स्वाध्यायेव्यपगतवषट्कारशब्दोदयेस्मिन्वृत्तिज्ञोदव्यसनिविकलावस्थिचर्मावसिष्टः इत्वाइत्वाविधिवदमुनादीयमानं विसंध्यं धूमोद्गारं वित-
रतिहृविः प्राश्यमंदाग्निमग्निः १७ आपीयश्रुतिसंपुटेनहृदयेसंस्थापितासूरिभिर्विन्यस्ताः सरसद्यनिश्चलशिलाः पुणंतिरेशिलिभिः आव-
द्वाकविभिर्जिह्वंस्वलकथावंधैः प्रवंधैरपिभ्राम्यंतिपतनप्रतिगृहंप्रत्यंगणयदुणाः १८ मीमांसासर्वसंवेद्यसर्वसंवेद्यसर्वसंवेद्यसर्वसंवेद्य पंडित-
सर्वस्वमसौसर्वसंसर्वधीराणां १९ आसन्वाकतिसंतिवाकतिकृतिस्मामंडलेपडिताव्याख्यानामतिशालिनोथमुगुडाचार्येणवेदः परं स्पष्ट-
तत्तदपीत्यनेनविदुषाविश्वप्रसिद्धैः पदैः संध्यादिद्विजकर्ममंत्रववसोव्याख्यानमेतत्कृतं २० आस्तेकाकृतिसन्निभोपिनपुमांस्तस्मात्परः सा-
हसीयोवेदार्थविवेचयप्रकुरुतेसज्जंरसज्ञानं किंत्वस्मिन्मुगुडेनवर्त्मरेचितंप्रागेवचेदिदाते व्याख्यानंकिंपदेकवेदवचसांतेनेदमारभ्यते २१
अर्थयेनविचारयंत्यविदितेयेषामृषिच्छेदसी येनानंतिनदेवतापरिचयोयैर्नोपयोगेकृतः विज्ञायापिपदक्रमफलवहिर्भावेनतैः प्रत्यहंताहृद्गुर्व-
हवेदभारवहनक्षेत्राः परंप्राप्यते २२ अर्थावबोधेनविनानशब्देअर्हासमुन्मीलतिवैदिकेपि अकारिकर्माचितवेदभागव्याख्याविमृश्येतिहत्या-
युयेन २३ आतापद्वतिमृगजः पशुपतिः प्रादादिकृत्येवधादीशानः कृतवान्दिनाह्निकविधौमेषोपरः पद्धतिं तेनास्मिन्मुनाफलस्तुतिपरा

ब्रा.स.
२

प्रस्तुत्यनानास्पृतीः संध्यादिदिनकर्ममंत्रवचसां व्याख्यापराख्यातेता २४ मीमांसाव्यवसायिभिः स्मृतिपरामर्शप्रमर्शस्थितैगपित्रीहिजपुंग
वैः कतिकियत्कृतानवाक्यकृता प्रामाण्यस्यकृतेविलिरव्यवचनंनप्रासुनीनामृदुव्याख्यानंचनतादृशंभृशमिहप्राज्ञान्प्राणीतौजलिः २५ द-
त्तार्थरूपप्रथममदनमपरैर्भुवि सर्वस्वब्राह्मणानांचशब्दरूपमिमंदौ २६ सस्यावबोधकमदृष्टविनाशकारिनिस्तारकंकिमपिभूषितकंठदे-
शं एतन्निरायुधमकारेहलायुधेननेत्रद्वयीविसदृशनयनद्विजानुं २७ इहप्रथममुद्दिष्टंयथारंभप्रयोजनं वेदस्याध्ययनकार्यमतः परमुदाह-
तं २८ वेदार्थविज्ञानफलतदनंतरमीरितं ऋष्यादीनांतथाज्ञानहेतुभावनकर्मच प्रातःस्नानंतथाप्रातःसंध्याचसमुदाहता २९ माहात्म्यंसा-
प्यवचप्राणायामस्यदर्शितं प्राणायामस्यगायत्र्याअपिव्याख्याततः परम ३० अकारिजप्यंगायत्र्याअपिव्याख्याततः परं दर्शितंज्ञानमंत्राणां
व्याख्यानंतदनंतरं अद्यमर्षणमाहात्म्यव्याख्यादिकमुदाहृतं ३१ ब्रह्मयज्ञक्रियामंत्रामंत्रास्तपिराकर्मणः सौख्यंदानमंत्राश्चतदनंतरं
रिताः ३२ आदित्यादिग्रहाणांचष्टमंत्राः प्रदर्शिताः कृतपुरुषस्तस्यव्याख्यानंतदनंतरं ३३ व्याख्यात्र्यं वकमंत्रस्यचंडीमंत्रस्यचेरिता निर-
मेवैश्वदेवस्यमंत्राश्चप्रतिपादिताः ३४ आद्वस्यपार्वणादेश्वर्मंत्रः व्याख्यानिवेदिता भोजनस्योदितामंत्राः सायंसंध्याचकीर्तिता ३५ उक्तामं-
त्राश्चशयनगमीधानविधेरपि मंत्राः पुंसवनस्योक्ताः सीमंतोन्नयनचस्यच ॥ ३६ ॥ सोष्यंतीकर्मणामंत्राजातकर्मविधेरपि व्याख्यातानांमक-
रणमंत्राश्चतदनंतरं ३७ मंत्रानिक्रमणस्योक्तास्तयान्नप्राशनस्य च चूडाकरणमंत्राश्चततः परमुदाहताः ३८ उक्तास्तथापनयनमंत्राश्चतद-
नंतरं समावर्तनमंत्राश्चमंत्राः परिणयस्यच ३९ आधानस्यावसरण्यादेर्मंत्राः प्रोक्तास्ततः परं व्याख्यातामणिकाधानमंत्राश्चतदनंतरं ४०
उक्तामंत्रास्तथापिउपिद्वयुक्तविधेरपि यज्ञादिकर्मणोर्मंत्रास्ततः परमुदाहताः ४१ निवंधेनसमेतांयसाकयत्तस्यपद्धतिं ज्येष्ठः पशुपतिश्चक्रे

तेनास्माभिर्महाकृता ४२ अंशेष्टिकर्मणो मंत्राव्याख्याताः स्यातकीर्तिना दंतधावनमारभ्य यावदंशेष्टिमीरिता ४३ मंत्राणां तावदेवास्मिन् व्याख्यानमुपदर्शितं ॥ अधीत्य स्नायादित्यधिकृत्य स्मर्यते च तावत् ४४ वेदानधीत्य वेदोवावेदेवापि यथाक्रमं अविद्युतव्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ४५ अनेन मनुवचनेन वेदत्रयं वेदद्वयं एकोवावेदोऽध्येतव्यत्वेन प्रतिपादितः ४६ तत्रापि पारस्करेण मीमांसाविधिर्विधियस्तर्कश्च वेदः षडंगमेकवेति विशेषउक्तः एतच्चाध्ययनं गुरुकुले स्थित्वा ब्रह्मचारिणा कर्तव्यमित्याह मनु । तयोर्विशेषौ वैविधेर्ब्रतैश्च विधिभिरुद्दिष्टैः वेदः कृत्स्नो धिगंतव्यः सरहस्यो हि जन्मनेति न हित्य सरहस्यं वेद इत्यनेन कृत्स्न एव वेदो ब्राह्मणेनार्थतो गंधतश्चाध्येतव्य इति स्थिते वेदाध्ययनवेदार्थज्ञानमंतरेण गार्हस्थ्यधिकार एव न स्यात् तदधिकारे च सर्वकर्मनधिकार एव यतः यो न धीत्यद्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नुगच्छति सान्वयः इति वदता मनुना वेदाध्ययनवेदार्थज्ञानपरा उद्भूत ब्राह्मणस्य शूद्रत्वमेव प्रतिपादितं तत्र च कलौ आयुश्च नोत्साहश्च दाहीना मत्पत्न्या इत्कलजात्युत्पादिभिर्नैवध्ययनमात्रमेव क्रियते राट्टीयवारे द्वैस्तु अध्ययनैर्विना कियदेकदेशवेदार्थस्य कर्म मीमांसाद्वारेणैवेति कर्तव्यता विचारः क्रियते न चैतेनापि मंत्रार्थकर्मवेदार्थज्ञानमंत्राज्ञानस्यैव प्रयोजनं यतस्तत्परिज्ञानमेव शुभफलं यदज्ञाने च दोषः श्रूयते । तथा च येषामिष्टा ज्ञवल्क्यः यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छंदश्चैव तं विनियोगं ब्राह्मणं च वेदार्थज्ञानकर्म च एकैकस्या क्रत्वः सोभिर्वुदोऽत्यतिथिवद्भवेत् द्वेवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः सर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीर्वाचित्योद्भिजः । अधिकारो भवेत्तस्य गृहस्थादिषु कर्मसु मंत्रे मंत्रे प्रयत्नेन ज्ञातं ब्राह्मणेन तु । विज्ञाने परिष्कारस्तु स्वाध्यायफलमश्रुते छंदस्य यातया मानि भवंत फलदा न्यपि तद्व्यतिरेकेण गिया ज्ञवल्क्यः अविदित्वा तु यः कुर्याद्वा जनाध्यापनं जपं होममंतर्जलादीनि तेभ्योऽप्यल्पफलं भवेत् आपद्यते स्यात्पुनर्तस्वयं वापि प्रमीयते तथा अंतर्जलादिके जपे इतरेषां मजनं तं नाधिकारोऽस्मिन् मंत्राणामेवं स्मृतिनिदर्शनमिति

ब्रा.स.
३

अतोवेदाध्ययनानंतरं वेदमंत्रार्थज्ञाने हितासंयुक्तैस्तुरादीयवारेन्द्रैरर्थविचारएवकेवलः क्रियते एवं चोभयमपि ग्रंथार्थतोवेदज्ञानं नास्त्येव तद-
रंवेदैकदेशस्यापि यथाविध्यध्ययनं कृत्वा अर्थविचारः क्रियते इत्युचितं भवति तथा च यमः नम्रहो हृषलो नाम वेदो हि हृष उच्यते यस्य विप्रस्यते ना-
स वै हृषल उच्यते तेष्मा हृषलभीतेन ब्राह्मणेन प्रयत्नतः एकदेशोप्यध्येत न्योयदिसर्वे न शक्यते तथा च व्यासः अधीत्य यत्किंचिदपि वेदाद्योभिगमेन
। स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्विजः ॥ तथा समुचितस्तोकमपि धृताधीतं विशिष्यते चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनाद्विज्ञानं न तस्यैकदेश-
स्याध्ययनेन गार्हस्थ्याथ माधिकारो भवत्येव इत्येकदेशस्याध्ययने कर्तव्ये संशयः खेच्छया किं तृतीयो भागश्चतुर्थो वा ध्येयः उत अनुष्ठानोचितमा-
गो वा तत्र च यद्विवाहादिकमात्रोद्येन प्रथमभाग एको धीयते न दायस्मिन् भागे संभ्यास्नानाद्याहिकगर्भाधानादिक्रियाकांशेषु क्तमंत्रभाग एवाध्यतुं
युज्यते अस्यैवाध्ययनेन वेदस्यैकदेशाध्ययनं पर्यवस्यति यत्तु केचित् गायत्री मात्रं सारोपिवरं विप्रः सुषवितः नापचितस्त्रिवेदोपि सर्वांशी सर्वत्रिक-
यी इति मन्त्रादिवचनदर्शनात् एकदेशशब्देन गायत्री मात्रमेवेच्छति न ह्युक्तं स्नानाद्यनुष्ठानमन्त्रानभिज्ञस्य स्नानादिष्वेवाप्याप्तत्वात् तेषां गायत्री न पा-
थिकारितैव न भवतीति सुदूरं निस्संगा यत्री मात्रं सारत्वं गायत्री मात्रं सार इति वचनेन स्पष्टं निहितप्रतियहादयस क्रियानिष्ठस्य स्नानसंभ्याद्यनुष्ठानशा-
लि नो विज्ञातार्थं गायत्री जपे निरतस्य निहितप्रतियहादयस क्रियायुक्तत्रिवेदविद्वात्स्यणाच्चेष्टत्वं प्रतिपादनेनात्यर्थं न तु सकलवेदानुष्ठानरहितस्य ग-
यत्री मात्रपरत्वे तात्पर्यमिति तदेवं व्यवस्थितेशास्त्रार्थकृत्स्नवेदाध्ययनासामर्थ्यानां तुरादीयवारेन्द्रिजातीनां काण्डशस्त्रिवाजसनेपिनां कर्मानुष्ठान-
र्थं तातं ईतधावनादि शयनां ताहिकगर्भाधानादिविवाहसंस्काराभ्याधानाद्यं लेष्टिपर्यंतं गायत्री कर्मोपयुक्तमंत्रं व्याख्या प्रस्तोतव्या तत्र भारतवर्षभू-
मावत्यंतदुर्लभमात्रुष्यलाभप्रशंसायां सप्तदीपानभिधायनं वृद्धीयाधिकारे विष्णुपुराणम् अत्रापि भारतं श्रेष्ठं वृद्धीपे महामुने यतो हि कर्मभूरेषा

ततोऽप्यभोगंभूमयः। अत्रजन्मसहस्राणांसहस्रैर्द्विजसत्तन-
मिभागे। स्वर्गपवर्गस्यचहेतुभूते भवन्तिभूयःपुरुषाःसुरत्वात् कर्माण्यसंकल्पिततत्कलानिर्सन्यस्यविश्वोपरमात्मभूते अवाप्यनांकर्ममहीपुन-
तेष्वस्मिन्लयेत्येत्वमलाःप्रयांति ॥जानीमनैतत्कचयविलीनाःस्वर्गप्रदेकर्मणिदेहबंधम। प्राप्यामधन्याःस्वलुतेमनुष्यायेभारतेनेद्रियविप्रहीणाः
महाभारतेसुदुर्लभतरप्राप्यमानुष्यमपियोनरः। धर्मावमंताकामात्माभवेत्सस्वलुर्वचितः। इहैव नरकव्याधिविकित्सांनकरोतियः ॥गत्तानिरीष-
धस्थानंसरोगीकिकरिष्यति। अतोपित्राह्यप्यप्रशंसायांमहाभारतेषुकानुशासने। संयतन्मोहजालानिकदांचिच्चेहमपुवे ॥ब्राह्मण्यलभतेज-
नुस्तत्तुत्रपरिपालय। ब्राह्मणस्यचदेहोयनकामार्थयजायते ॥इहक्लेशयतपसेप्रेत्यत्वनुपमंसुखम् ॥ब्राह्मण्यवदभिरवाप्यतेतपोभिस्तल्लब्धनिरत-
प्रेणपालितव्यम्। स्वाध्यायेतपसिपमेचनित्ययुक्तः सौमार्थीकुशलपरःसहायतस्व। कात्यायनः। वेदेतथात्मजानेचब्राह्मणोयत्नवान्भवेत् ॥एवध-
र्मस्यसर्वस्यचतुर्वर्गस्यसाधकः। अथवेदाध्ययनप्रशंसा। तत्रयनुः। वेदमेवसदाभ्यस्येतपस्तप्यद्द्विजोत्तमः। वेदाभ्यासोहिविप्रस्यतपःपरमिहोच्यते। वा-
जवल्क्यः। यज्ञानां तपसांचैव शुभानांचैव कर्मणाम्। वेदएवद्विजातीनानिः श्रेयसकरः परः। योगियात्तवल्क्यः ॥ वेदएवसदाभ्यस्योवेदश्चक्षुःसनातनः
॥भूतंभवंभविष्यंचसर्वंवेदात्यसिध्यति ॥बृहस्पतिः ॥ एवंदंडादिकैर्षुक्तंसंस्कृत्यतनयंपिता ॥ वेदमध्यापयेद्यत्नाच्छास्त्रमन्वादिकंतथा। व्यासः ॥ ध-
र्मेऽपुष्टिमभीप्सद्विर्नवेदादन्यदिष्यते। धर्मस्यकारणंशुद्धमिष्टमन्यत्कीर्तितं। अतःसपरमोऽधर्मेयोवेदादवगम्यते। अधरःसतुविज्ञेयोयःपुराणादि-
षुस्थितः। याज्ञवल्क्यः। वेदाभ्यासरतंशान्तंमहायज्ञक्रियापरं ॥ नष्टशान्तीहपापानिमहापातकर्तव्यं। मनुः ॥ आहैवसनस्वाग्रेभ्यः परमतप्यतेतपः ॥ यो-
द्विजोभक्तितोऽधीतेस्वाध्यायंशक्तितोऽनहम्। यमः। तपस्तप्यतियोरण्येमुनिमूलफलाशनः ॥ अचमेकांचयोधीतेतच्चतेनसमंभवेत्। दसः। वेदस्वीकरणं

र्वविचारोभ्यसनं जपः तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ यमः ॥ नष्टद्रव्यलोनामेत्यादि । तस्माद्दृष्टलभीतेन ब्राह्मणेन प्रयत्नतः । एकदेशेऽप्यधे-
 तव्यो यदि सर्वे न शक्यते । तत्रैकदेशपदेन यावदनुष्ठानोपयुक्तवेदभागोपेक्षितः । मनुः ॥ यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । तथा विप्रो न धीयानस्य
 यस्तेनां मविभ्रति । तथा । यथा खंडो फलः स्त्रीषु यथा गौर्गविचाफला । यथा चाक्षे फलं दानं तथा विप्रोऽन्वचोऽफलः । तथा । यो न धीत्यद्विज्ञो वेदमन्यत्र कुठतेऽप्य-
 मं ॥ स जीवन्नेव शूद्रस्त्वमाशुगच्छतिसान्वयः ॥ शंखलिखितौ ॥ न शास्त्रं स वनं कुर्यान्न वेदमनधीत्यान्यविद्यामधीयीत अन्यत्र वेदांगस्मृतिभ्यः । व्यासः ॥ अ-
 तिसृतिश्च विप्राणां नयने हे विनिर्मिते । कारणः स्यादेकयाहीनो हाभ्यामंधः प्रकीर्तितः ॥ मनुः ॥ तपो विशेषे विविधैर्ब्रह्मैश्च विधिनो हितैः ॥ वेदः कृत्स्नोऽपि गंत-
 व्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ तथा । वेदानधीत्यवेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् अवित्युत ब्रह्मचर्यौ गृहस्थाश्च ममादिशेत् । योगियास्तबल्क्यः वेदो धीतो न ये ह हि-
 भ्रंशितो नरकाप्रदः । न्यायेनेष्टं न ये त्वर्गं पुनरावृत्तिलक्षणम् । व्यासः । ऋक्पादमप्यधीयीत मार्गेणोक्तेन धर्मवित् ॥ न त्वेवं चतुरो वेदान्यायेन कदाचन । म-
 नुः । ब्रह्मयज्ञस्त्वनुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ॥ स ब्रह्मस्तेन संयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते । व्यासः । ऋग्यजुःसामवेदं च न्यायतोऽपि गतं हितैः । पात्रत्वमापादयति
 नाक्रमेण बहूनापि । योगियास्तबल्क्यः । नासंयममधीतानि तारयंतिकदाचन ॥ ऋगेकासंयमस्य अधीता तारयेदपि । आमपात्रे येऽन्यस्तमायोऽधिष्ठात-
 पयः न श्यंति पात्रदौर्बल्यात्तेरसास्तस्य भाजने ॥ इति वेदाध्ययनप्रशंसा ॥ अथ वेदार्थज्ञानप्रशंसा ॥ तत्र व्याससंहितायां कूर्मपुराणे । न वेदपाठमात्रेण संतो-
 षकारयेद्गुरुः ॥ पाठमात्रावसानस्तु पंके गौरिव सीदति । यो धीत्यविधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ॥ स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतीनमपद्यते । व्यासः ॥ वेदस्या-
 प्ययनं सर्वधर्मशास्त्रस्य वापि यत् ॥ अज्ञानतार्थं तत्सर्वं तुषानां कंडनं यथा । तथा । यथा पशुभिरवाहीनतस्य लभते फलम् ॥ द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमा-
 शुते । व्यासः ॥ पाठमात्रवतानि तं द्विजातींश्चार्थवर्जितान् ॥ पशूनि वचताऽज्ञातो वा उज्जात्रेण पि नार्चयेत् ॥ अतिहीनमधीतं यन्नेहनामुच्यते तद्भवेत् । अतिस्तु

केवलमपि समुद्धारय कल्पयेत् ॥ ब्रह्मद्वयमः ॥ स्थाणुः परं भारवाहः किलाधीत्यवेदं न विवेद यो र्थो र्थवित्सकलं न भद्रमश्नुते नाकमेति केवलं विदुषा
 व्यासः ॥ यो धीतेनार्थं तत्तत्तस्य तद्धारणा हृत्वा ॥ भारवाही च भूतकः केवलं क्लेशभाग्भवेत् ॥ तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्तुः कार्यो विज्ञानता ॥ व्यासः ॥
 ज्ञानकर्मच संयुक्तं युक्तार्थं कथितं मया ॥ अधीतं श्रुतं संयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् ॥ व्यासः ॥ अधीत्यत्किं विदपि वेदार्थाभिगमे रतः स्वर्गलोकमवाप्नोति
 यमनुष्ठानविद्विजः ॥ मनुः ॥ वेदशास्त्रार्थं तत्त्वज्ञो यवतत्राश्रमे वसेत् ॥ इहैव लोके संतिष्ठन् ब्रह्मलोकाय कल्पते ॥ व्यासः ॥ समुचितं स्तोकमपि श्रुताधी-
 तं विशिष्यते ॥ चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनाद्विजाः ॥ व्यासः ॥ अनूचाना द्वे श्विनः श्रेष्ठायं शिभ्यां धारिणो वराः ॥ धारिभ्यश्चार्थं तत्त्वज्ञास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवि-
 तकाः ॥ इति वेदार्थज्ञानप्रशंसा ॥ अथ ऋषिदेवता ब्रह्मो ब्राह्मणविनियोगज्ञानप्रशंसा ॥ तत्र योगिया ज्ञवल्क्यः ॥ यस्तु ज्ञानाति तत्त्वेन आर्षं ब्रह्म दैवत-
 म् ॥ विनियोगं ब्राह्मणं च वेदार्थज्ञानकर्मच ॥ एकैकस्या ऋचः सोमिवंदो हतिथि वद्भवेत् ॥ देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यनसंशयः ॥ पृथ्वीक्तेन प्रकारेण ऋ-
 ष्यादीन्वेत्तियो द्विजः ॥ अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥ मंत्रे मंत्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु ॥ विज्ञानपरिष्ठांस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥ ब्रह्मं सं-
 यातयामा निभवंति फलदान्यपि ॥ श्रेयश्च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विंदति ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥ तिष्ठते तत्र तैसां नैव तुल्यं श्रेयं जाय-
 ते ॥ योगिया ज्ञवल्क्यः ॥ आर्षं ब्रह्म दैवतं विनियोगस्तथैव च ॥ वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विप्रश्चिता ॥ अविदित्वा तु यः कुर्याद्विज्ञानाध्यापनं जपं ॥ होममं-
 तर्जलादीनि तेभ्योऽत्यल्पफलं भवेत् ॥ आपद्यते स्थाणुगते स्वयं चापि प्रसीयते ॥ यातयामा नि ब्रह्मसि प्रभवत्यल्पफलानि च ॥ अंतर्जलादिके जपेऽतरेषां मज्जान-
 ताम नाधिकारोऽस्ति मंत्राणामेवं श्रुतिनिदर्शनम् ॥ अल्पमात्रं फलं तस्य होमादंतर्जलाज्जातं ॥ स्वाध्यायाद्या जनाच्चैव भवते नात्र संशयः ॥ व्यासः ॥ अ-
 विदित्वा ऋषिं ब्रह्मो देवतं योगमेव च ॥ यो ध्यापयेदा जयेद्वा पापी यास्तु तस्य ॥ ब्रह्मो म ब्राह्मणे ॥ यो ह वाऽविदित्वा ब्रह्मो देवतं विनियोगेन ब्राह्मणे

ब्राह्म
५

नयाजयति अध्यापयति स्थापयति गच्छति गर्त्तं वापयते प्रभीयते पापीयते भवति यातयामा निहन्ति संसि भवन्ति । अथ यो मंत्रे मंत्रे वेदं सर्वमापोति अथातया
मान्यस्य ह्यं संसि भवन्ति । तस्मान्मंत्रे मंत्रे विद्यादिति । योगियात्तवल्क्यः । येन यद्विष्णोः दृष्टिः सिद्धिः प्राप्ता च येन वेदं मंत्रेण तस्य तत्त्वोक्तमृषिभावस्तदात्मिकः
। तथा च्छादनाच्छदः हिष्टं वाससी वायवा कृतेः ॥ आत्मा तु च्छादितं देवैर्मयो भीतैस्तुतैः पुरा । आदित्यैर्वसुभीरुद्रेस्तेन ह्यं दशति स्मृतम् । योगियात्तव
ल्क्यः । यस्य यस्य तु मंत्रस्य उद्दिष्टाया च देवता ॥ तदाकारं भवेत्तस्य देव तं देवतोच्यते । पुरा कल्पे समस्य नो मंत्राः कमार्थमेव च ॥ अनेनेदं तु कर्तव्यं विनियोगः
स उच्यते । योगियात्तवल्क्यः । निरुक्तं यत्तु मंत्रस्य समुत्पत्तिप्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं सुतिश्चैव ब्राह्मणश्चाभिधीयते । योगियात्तवल्क्यः । एवं पंचविधे । योगे ज-
प्य कालं तनुस्मरेत् । होमे वा तर्जने योगे स्वाध्याये याजने तथा । तथा यत्तु वेदभाष्यस्मृतिः । स्वरो वर्णो ह्यं रं मात्रा तत्त्वो गोर्था एव च मंत्रजिज्ञासमानेन वेदि-
तव्यं पदे पदे इति ब्राह्मणसर्वस्वे । वेदाध्ययनवेदार्थज्ञानप्रशंसा ॥ अथ दंतधावनं तत्र नारदः ॥ उत्थाय नेत्रं प्रक्षाल्य शुचि मूत्रा समाहितः । परिजप्य च मंत्रे-
ण भस्मयेदंत धावनम् । द्वादशांता तपः । सुखे पशुष्विते नित्यं भवत्यप्रयत्नो नरः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भस्मयेदंत धावनम् । नरसिंहपुराणे ॥ सुखे पशुष्विते नि-
त्यं भवत्यप्रयत्नो नरः । तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भस्मयेदंत धावनम् । भगवंतमधिकृत्य वाराहपुराणे । अकृत्वा दंतकाष्ठं तु यो हि मासु पसर्पति । सर्वकालं कृ-
तं कर्म तेन चैकेन नश्यति ॥ विष्णुः । प्रक्षाल्य मुक्तावज्जलाच्छुचौ देशे प्रयत्नतः ॥ व्यासः ॥ प्रक्षाल्य च शुचौ देशे दंतधावनं मुत्सृजेत् ॥ षतितेभि सुखे स-
म्यभोज्यमा मेत्यभीक्षितम् ॥ दाराहपुराणे ॥ अमावास्यां तु यो मूढो दंतकाष्ठं तु भस्मयेत् । सोमस्तु हिंसतस्तेन हिंसितो च वसुंधरा । नरसिंहपुराणे । प्रति-
पदं शेषष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः ॥ दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्यारुधमं कुलम् । अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ॥ अपां द्वादशमं दूषैर्विदिध्या ५
दंतधावनम् । गारस्करः ॥ औदंशुरेण दंतान्धावयेत् ॥ तत्र मंत्रो यथः । अन्नाद्याय न्यूहर्ध्वः सोमो राजाय मागमत् । समे सुखं प्रमास्यते यशसा न भगेन च । अ-

स्याथः हेवनस्य ते व्यूहध्वं व्यूहसेत्यवगमकुरुवनस्य तो नाराजा सोमायवनस्य तिलां आगमत् ॥ आगमत् भवानसत्त्वं चंद्रसहितो वनस्यतिः । मेमुखं प्रमास्य
 तेशोधयंतु केन केन यशसा च भगेन च किमर्थमन्नादाय अन्नं च आद्यां च तदर्थं नानाभस्य भोगार्थमित्यर्थः । वनस्यति शब्दो नाध्याहरणीयः तेन यत्र वन-
 स्यति चंद्र आगतः स चन्द्रसहितो वनस्यतिः अन्नाद्यर्थं नानाभस्य भागार्थं च मम मुखं यशः सोभाग्याभ्यां शोधयिष्यतीत्यत्र वनस्यते साविधानो भवेत्स-
 यंच वाक्यार्थः । व्यूहध्वमिति । ऊहवितर्के इत्यस्य लोटिव्यत्ययो बहुलं भवतीति मध्यमपुरुषस्यैकवचने बहुवचनम् । प्रमास्यत इति मृजृषु दौ इत्यस्य लृउत
 स्य रूपं इति ब्राह्मणसर्वस्वेदं तथा वनहलायुधे गौ उमही महेद्रनिसृष्टिधर्मद्वयकां उकीर्तिः । प्राभातिकस्नानविधानमन्त्रव्याख्यानश्रेयद्वितयं व भूव । तत्र
 प्रातःस्नानम् । तत्र दृष्टः । प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी भवेत्सदा । स प्रजन्म कृतं पापं विभिर्वर्षैर्व्यपोहति । तथा उषस्युषसि यत्स्नानं संभ्याया मुदिते रवौ
 प्राजापत्ये न्तु तुल्यं महापातकनाशनम् । उषस्युरुणोदये । संभ्यायां च प्रभाते प्रागुद्यादुदिते उद्यादूर्ध्वमुहर्त्ते । एतच्च पूर्वपूर्वसंभवे द्रष्टव्यम् । विष्णुः । प्रातः
 स्नाप्यरुं करग्रस्तां प्राचीमालोक्य स्नायात् । विष्णुः । अलस्मी कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिंतिनम् । अच्चात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यत इति । धारणा । अत्र
 कालकर्णी दुर्गेति विशेषः । दृष्टः । खिद्यति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि ज्वरंति च । अंगानि समतायां तिउत्तमन्यथमानि च । अस्नात्वा नचरेत्कर्मजपहोमादि-
 किंचन । लालास्वेदस्यर्माकीर्णः शयनादुत्थितः उमान् । अत्यंतमलिनः कायो न वच्छिद्रसमन्वितः । स्वस्तेव दिवारात्रौ प्रातःस्नानविशोधनम् । प्रातःस्नानं
 प्रशंसंति दृष्टादृष्टकरं हितम् ॥ सर्वकर्मविशुद्धात्मा प्रातःस्नायी जगदिकम् । योगियात्तवल्क्यः । उभे संध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रमैः । तिसृष्वपि हि
 संभ्यामुस्नातव्यं तु तपस्विना । उभे संध्ये इति । प्रातर्मध्याह्ने च तपस्विनेति । यतिनावानप्रस्थेन वामं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः । अत्यल्पाहोमकालस्य बहु-
 लात्मानं कर्मणः । प्रातर्भतनयां स्नानं होमलोपो विगर्हितः । नतनुयादिति विस्तारविधिनानुक्त्यर्थः । अनुदयहोमितामाग्निना होमकालातिक्रम-

वा.स.
६

यासंक्षिप्तस्नानेक्रियमाणेकीदृशंकृत्वाकरणीयमित्याकांसायांयोगियातवल्क्यः।योमौविस्तरतःप्रोक्तःस्नानस्यविधिरुत्तमः।असामर्थ्यान्कुप्रीचेतवा
यंविधिरुच्यते।स्नानमंतर्जलेचैवमार्जनाचमनेतथा।जलाभिमंत्रणंचैवतीर्थस्यपरिकल्पनम्।अथमर्षणासक्तेनविराहतेननित्यशः॥स्नानाचरणमित्येतत्
मुद्दिष्टंमहात्मभिः।अन्यांश्चवारुणान्मंत्रान्कामतःसंप्रयोजयेत्।यथाकालंयथायोग्यंदेशंज्ञात्वाविचसराः।अथवाव्यासोक्तसंक्षिप्तप्रातःसंध्यास्नानमा
चरणीयम्।तथाचर्वेत्सः।अंतर्जलेकृतंस्नानंजपेन्निरदामर्षणम्।तथाचापरसंक्षिप्तप्रातस्नानेदसः।संध्यास्नानमृगंतेनमथ्याहेचततःपरम्।संध्यामु
पासितुंप्रातःस्नानमृगंतेनदुपदायमर्षणादिकान्तेहैवतमंत्रमात्रेणसंक्षिप्यकरणीयम्।मथ्याहेचततःपरमितिमथ्याहेवस्नानंयथोक्तविस्तरविधिने
वकर्तव्यमितिप्रतिभाति।अथवासंक्षिप्तेनपैठीनसिविधिनास्नातव्यम्।तथाचपैठीनसिः।हिरण्यवर्णसक्तेनस्नात्वाशौचंकृत्वाअर्पामध्येनीनप्राणाप
माकुर्यात्।यदानिरयेश्चसंध्यातिक्रमेत्वरानास्तितदातेननिरग्निनायथाविधानमेवस्नानंकृत्वासंध्यापासनंकरणीयम्।यथाहंदोगपरिशिष्टेकात्यायनः
यथाहनितथाप्रातर्नित्यस्यायादनातुरः।इंताम्रस्यात्यनद्यादौगेहेचतदमंत्रवत्।गेहेचेतदमंत्रवदितिबर्षीसुपानीयपतनमयेहेमंतशिशिरमयेअसं-
तवातानपादौयथागृहाभ्यंतरेवश्यकर्तव्यतयाप्रातःस्नानंकरोतिवदातेनदेहप्रक्षालनरूपममंत्रकमेवस्नानंकरणीयमित्यर्थः॥जाबालिः॥अशिर-
स्तंमवेत्स्नानंस्नानाशक्तौतुक्कर्मिणा।आईणवाससावापिमार्जनंदैहिकंविदुःकर्मिणामितिजपहोमादिकर्मिणामित्यर्थः।योगियातवल्क्यः।काल-
ति।स्नानसंबर्द्धनीयपीडायोगादित्यर्थः॥ज्ञात्वाकृषिम्यस्तुमन्त्रैर्दृष्टुमार्जयेत्।कालदोषादिति।अतिपीडाहेतोःशौद्यादिरित्यर्थः।असामर्थ्यादि-
नंमार्जनमिति।मंत्रस्नानमित्यर्थः।तथाअपापसेसमुत्पन्नेस्नानमेवतुकारयेत्॥एवौदितैस्त्वामंत्रैश्चयथामार्जनंस्मृतं।अपापत्यदिति।स्नात्वापनेय

सूर्योपमाय पावन इत्यर्थः । स्नानमेव नु कारयेदिति । अशक्तमापस्नानकारय इत्यर्थः ॥ अथ काम्य प्रातः स्नानं ॥ तत्र विष्णुः । य इह ह्युक्ता गान्धर्व
 सूर्योपमान् । प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं दौ मासौ माघ कालौ नौ । देवान् पितॄन्समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । विष्णुः । कान्तिकं सकलमासं प्रातः स्नायी नितो द्वि
 यः । जयन्हविष्य भुञ्जतः सर्वपापैः प्रमुच्यते । एतच्च काम्य प्रातः स्नानसंध्योपासनं च कृत्वा प्रातर्होमं च कृत्वा स्वकल्योक्तविधिविस्तरैरेव मथ्याह स्नानवत्कृते
 व्यम् । यत एतन्मां व्यादिविहितस्नानं किं पि दुर्दिने सूर्ये क्रियत इति मदाचारः अथ प्रातः स्नानमंत्रव्याख्या । तत्र योगियाज्ञवल्कीयसंक्षिप्तप्रातः स्नाने मृतीयेरं
 गशौचादिरूपं मार्जनस्नानमाचार्यतीर्थावाहनं कुर्यात् । तथा स्नानसूत्रे हारीतः । इमं मेति तीर्थावगाहनं तत्र मंत्रोपया ॥ ॐ इमं मे गंगेयमुने सरस्वतिशतदुस्तो
 मं स च तपारुण्या असिक्त्र्या महद्विधे वितस्तया नीकायेष्टुक्त्वा शिवो मया । अस्यार्थः हे गंगे हे यमुने हे सरस्वति हे शतदुहे मरुद्विधे हे जीये कीमयामम आशि
 षः आशंसाः षृणु हि मदीयां शंसाः षृणुतेत्यर्थः । कासो आशंसा इत्याकांसायां मे मदर्थं मदीयस्नाननिमित्तं परुष्या असिक्त्र्या वितस्तया सह इमं स्तोमं स च व
 समवेत्ता भवत अस्मिन्पुरोवर्तिस्नानजलस्तोमं समवेत्ता सन्निहिता भवतेत्यर्थः । इतीमं मे मंत्रव्याख्या । ततो मार्जनम् । तत्र ह्यंशो गपरिशिष्टम् । रक्षा र्थं वा रिता
 त्यानं परिशिष्यसमंततः शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकं त्रिदुभिः ॥ तत्र मार्जनप्रशंसायां योगियाज्ञवल्क्यः ॥ आपो हि षेति मार्जयेत् । अर्द्धं च्या
 सिपे दूर्द्धमर्द्धया च सिपे दधः । अधो भागं विसृष्टाभिरसुरायां तिसंक्षयम् । सर्वतीर्थाभिषेकश्च कूर्द्धं संमार्जने भवेत् ॥ अग्निपुराणे ॥ आपो हि षेति संख्या
 यां पठेत्पुनस्तमानसः । मूर्द्धि भूमी तथा काशे भूमी मूर्द्धि पुनर्भुवि । मूर्द्धि भूमी पुनर्भूमी कुर्यात्पुनर्भुवि । शंखः आचम्येवं पुरा प्रोक्ष्य तीर्थं समार्जने तु ये
 । मंत्रास्ते मे त्रितोयं मूर्द्धि भूमी तथा सिपेत् । सिपेत् न मूर्द्धितोयेन पापमस्य प्रणश्यति भूमि सिपेत् न ह न्यते असुरा देव शत्रवः । व्यासः ॥ विष्णो ह्यो सिपे दू
 र्द्धमयशस्तः क्षयाय च । आपो हि षेति मंत्रस्य चरुषि ह्यंशो देवता विनियोगकथने पुनर्योगियाज्ञवल्क्यः । सिंधुद्वीपं भवेदार्थं गायत्री ह्यंशो देवता विनियोगकथने पुनर्योगियाज्ञवल्क्यः ॥ आपस्तम्ब

त्रा.से.
७

देवतं प्रोक्तं विनियोगश्च मार्जने । सर्वत्र मार्जनं कर्म अद्वैतं तमुदाहृतम् । आपो हि षेति मंत्रस्य सिंधु द्वीप चर विर्णय त्री बृंहः आपो देवता मार्जने विनियोगः । अस्मान्मंत्रो यथा ॐ आपो हि ष्टामवो भुवस्तान ऊर्जे द्यातन महे रणाय च शसे । अस्यार्थः हे आपः हियस्मा सूपं मयः सुखं तस्य भुवः भावमिच्छस्युः भवन्तसु रक्ता पिन्यो भवथेत्यर्थः तासस्मान्नो अस्मान् ऊर्जे अनाय दधातन स्थापयति । किंच महे महते रणाय रमणीयाय च सुखे दर्शनीयाय दधातनेति पूर्वै रौवसे वंथः । अयं वाक्यार्थः हे आपः यस्मादयं सुखं प्रापयथ तस्मात्कारणादस्मान्नै हि केनार्थेन आमुष्मि केन महार मणीय दर्शनेन परम ब्रह्मणा संयोजयते ति अभ्युपगच्छेत् । अत्र ष्टा इति कृत मूर्द्धन्यस्यास्ते लोडादेशः मध्यम पुरुष बहवचनो तस्य प्रयोगः । दधातनेति दधाते लोड मध्यम पुरुष बहवचनस्य स्थाने तस्मिन्मनश्च नाश्रिते तन देशः ता इति तच्छब्दान् उसेः सुपां सुलुगीति सूत्रेण आतादेशः महते इत्यस्य पदस्य ह्योदसत्वात् अकारतकारयोर्लोपे सति महे इति भवति रमणीयायेत्यस्य मकार उकारयकाराणां लोपादृणायेति भवति । आपो हि ष्टा इत्याकारः संहितायां पठ्यमानः पदे इति पठ्यमानत्वा न्यन्याकृतस्य इह नो अस्मान् भाजयत भागिनः कुरुत । तेन रसेन संवद्धान् अस्मान् कुरुतेत्यर्थः किंभूता यूपमापः उशती र्च्छत्यः मातर इव र्छा युक्ता मावसमा इत्यर्थः । अयं वाक्यार्थः हे आपः यथा सद्येह मातरः पुत्रान् कल्याण युक्तान् कुर्वन्ति तथा युपं मयि कल्याणात्मके युष्मदीय रसेन अस्मान् संवद्धान् कुरुतेत्यस्य भाष्येन । उशती रिति वशं काता वित्यस्य शत्रुं तस्य प्रथमा बहवचने रूपं । यद्विद्यादिना संप्रसारणम् । द्वीपं वा बृंहसीति विकल्पेन पूर्व सवर्णादेश निषेधात्प सुपूर्व सवर्णादीर्यत्वम् । ॐ तस्मा अरं गमा मवो यस्य स्याय जिन्वथ ॥ आपो जनयथाचनः । अस्यार्थः ॥ हे आपः वो युष्माकं तस्मै तस्मिन् रसे अरं अलं यो मिंगमाय गच्छामतत्र युष्मदीय रस विषये तमिंगच्छाम इत्यर्थः । किंच तद्रसविषये नो अस्मान् पूषंजः यथाचतद्रसभाक्त्वेन अस्मान् पूषं परिकल्पयते

त्यर्थः तस्यैकस्य यस्य रसस्य स्यायस्य यस्य । स्थानस्य ब्रह्मादिस्त्वं पर्यंतं जगतः निचयप्रीणयथ यस्य रसस्य ब्रह्मादिस्त्वं पर्यंतं स्थानं प्रणीय ये तर्थाः । अयं वाक्यार्थः हे आपः वोयुष्माकं ब्रह्मादिस्त्वं पर्यंतं स्थानं पूयं प्रीणयथ । तस्य रसस्य विषये वयं वं भिन्नं च्छामः पूयं तद् रसभोक्तुत्वमस्माकं परिकल्पयथ । इत्युपप्रायना । तस्मै स्याय इत्युभयत्रापि सुप्ते भवतीति सममी स्थाने चतुर्थी । निचयेति निजि विप्रीणनार्थः । तस्य लोडमध्यमपुरुषवद्भवचनान्तस्य रूपं । अथवा हे आपः वोयुष्माकं यस्य रसस्य किंभूतस्य स्यायस्य स्थानस्य ब्रह्मादिस्त्वं पर्यंतं तस्य जगदाधारभूतस्य निचयप्रीणयथ तस्मै रसाय वयं अं रं शी भ्रं गच्छामः । ततश्च नो स्मान् ततो स्माकं पूयं जनयथ अस्माकं तं रं संपूयं च परिकल्पयथेत्यर्थः । इत्यापो हि हिष्ठा मंत्रव्याख्या । ततो मार्जनानंतरमाचमनम् । तत्र प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता विराट् छंदः ऋजीषर्कुम्भः स्थावने विनियोगः मंत्रो यथा ॐ समुद्रे ते हृदयं मत्स्यतः सत्वा विशन्तो षंधी रुतापः यत्तस्य तलमध्यस्थो भवानित्यभिप्रायः तत्र स्थंत्वा त्वां औषधीः संविशंतु उत भविष्य आपः संविशंतु किंच यत्तस्य तल्लोको यत्तसं वंधिशो भनवचनोच्चारणेन नमो वाकेन नमस्कारवचनेन त्वां विधेम स्यापयामजलपानादहं तौ साहाय्यं प्रयोगः ॥ अयं वाक्यार्थः हे सोमं जलस्थो भवान् औषधी सहितः यत्तसं वंधि वाक्यार्थः । अत्र सूक्तोक्ता विविनमो वाके चेति तृतीयार्थे सप्तम्येकवचनं वाकः भावे प्रज्ञ । अथवा योगिया जवल्क्योक्तविधिना ॐ पूर्वोभिः सप्तमहावाह्मीभिरावा मेदिति । इति समुद्रे ते मंत्रव्याख्या । ततो जलमध्ये निमज्ज्य अघमर्षणमंत्रं त्रिधा पठित्वा स्नायात् । ततो षमर्षणसूक्तस्य माहात्म्यं व्याख्यादिकमुत्तरत्रमभ्याहृतस्नान एव लिखितत्वात् तत्र पुनर्न लिखितमतस्तत्रैवानुसंधेयमिति स्नानं निर्वर्त्य धौतवासः परिदध्यादिति प्रातः स्नानम् ॥ अथ प्रा

ब्रा. सं. तः संध्या। तत्र योगिपात्रवल्क्यः। अतः परं प्रवक्ष्यामि संध्यापासन निर्णयम्। अहोरात्रकृतैः कर्माणि मुपास्य प्रमुच्यते। यावन्तोऽस्याऽष्टयिमां हि विक्र्मस्था
 सुवैदिजाः। तेषां वैपावनार्थाय संध्या सृष्टा स्वयं भुवा। या संध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता। तथा। सा सततं कर्मविशाला महोरात्रकृतस्य च। या पा
 पनुत्तये तस्मान्नित्यं तस्मात्समाचरेत्। यमः। संध्यामुपासते देवतु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापस्ते याति ब्रह्मलोकं सनातनं शांता तपः। अन्तं मधुम
 धं च दिवामैश्वर्यमेव च। पुनाति वषलस्यान्नं वहिः संध्यामुपासिता। यात्रवल्क्यः। निशायां वा दिवा वापि यद्वृत्तं न कृतं भवेत्। त्रिकालसंध्या करुणात्तत्स
 र्वं विप्रराशयति। देवलः। सायं प्रातः सदा संध्यामुपासीत वहिः शुचिः। विष्णुपुराणे। सर्वकालमुपस्थानं संधयोः पार्थिवेष्वपि। अन्यत्र सततं शौचं विप्र
 मातुरभीतितः। योगिपात्रवल्क्यः। सर्वावस्थोपि यो विप्रः संध्यापासनं तत्परः। ब्राह्मण्यप्यन सहीयेन अंत्यजन्म प्राप्नोति सन्। तथा। संध्यामुपासिता येन
 तेन विष्णुरुपासितः। दीर्घमायुः स विदेत सर्वपापैः प्रमुच्यते। तथा। सायं प्रातस्तु यः संध्यां सत्करसां पर्युपासते। जलैव पाविनीं देवीं सा वित्री लोकमातरम् स
 तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो धृतकल्मषः। न सीदेत्यति यद्भूतः। एषि वीच स सागराम्। अग्निपुराणे। मुनय ऊचुः। कथं मुने दिव्याति ब्राह्मणो दक्षकल्मषः।
 अनमिको हि नो ब्रूहि यदुक्तं ब्रूहि नापुरा। सत उवाच। सायं प्रातश्च यः संध्यामुपास्ते स्वस्थमानसः। जपन्ति पाविनीं देवीं गायत्रीं देवमातरं। तथा स पावितो दे
 व्या ब्राह्मणः। एतं किल्बिषः। न सीदेत्यति यद्भूतः। अपि पृथ्वीं स सागराम् ये वा नैरा रुणाः। के विद्महाः सखी द्यो दिवि। ते चास्य सौम्यतायां तिस्रं वै शिवतमास्त
 या। यत्र तत्र गतं चैवं दारुणाः पिशिता शलाः। घोररूपामहाकायाः प्रभवन्ति नराससाः। यावन्तश्च षट्पिमां हि वीर्णवेदव्रता द्विजाः। अचीर्णव्रतवे स वाक्कि
 र्मपथमाश्रिताः। तेषां तु पावनार्थाय गायत्र्या नित्यमेव हि। द्वे संध्येऽप्युपतिष्ठेत् तदस्य मृदा व्रतमा। तथा। द्वे संध्येऽप्युपतिष्ठेत् गायत्रीं प्रयतः शुचिः वस्तु स्पृष्ट
 कृतं गच्छिष्ववः परतोऽपि वा। तथा। एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम्। उभे संध्येऽप्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजात्तमः। तथा। संध्यायेन न विज्ञाता संध्या

नैवाप्युपासिता । जीवनेव भवेच्छुद्धो मृतः पश्चाच्च भिजायते । नोपाविष्टे तु यः पृथ्वीनोपास्ते यश्च पश्चिमाम् । संसाधुभिर्न हि कार्यः सर्वस्माद्दिनकर्मणः । अथा-
 संध्यादहः संध्यादशयुगागोष्ठप्रस्तेवणादिषु । स्वाततीर्थेशतयुगासहस्रं जानह्वीजले । वहिरिति अनाच्छादितस्थाने । प्रागणादी । शातावपः । एतदुपाह-
 ती संध्यागोष्ठेशतयुगास्मृता । नदीषु शतसाहस्रा अनंता शिवसन्निधौ । एहेष्विति एहवीथ्यादौ च । योगियात्तवल्क्यः । संधौ संध्यामुपासीतनास्तगे-
 नोद्गते रवौ । संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा । सर्वतः । संध्यां प्रातः सन सत्रा मुपासीत यथाविधि । साहित्यां पश्चिमां संध्यां यद्वा स्मृतं तत्तथा ।
 नरसिंहपुराणे । पृथ्वीं संध्यां सन सत्रा मुपासीत यथाविधि । गायत्रीं मभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् । मनुः । ऋषयो दीर्घसंध्यत्वा । दिर्घमापुरवा प्रयुः । प्रजा-
 यशश्च कीर्तिचक्रवर्त्तसमेव च । दसः । उपास्ते यस्तु नो संध्यां ब्राह्मणो हिविशेषतः । सजीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः पश्चाच्च भिजायते । तत्रा संध्याहीनोऽशुचि-
 र्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते किंचिन्न तस्य फलभाम्भवेत् । यमः । अनागतां तु ये पृथ्वीं मतीतां ये तु पश्चिमाम् । विप्राः संध्यां नतिष्ठन्ति वृषास्ते उदा-
 त्ताः । छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः । संध्यालोपस्य नाकर्त्तव्यं स्नानशीलश्च यः सदा । तंदोषानोपसर्पति वै न ते यमिवोरगाः । तथा । एतत्संध्याद्वयं प्रोक्तं ब्राह्म-
 ण्यं यत्र तिष्ठति । यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते । कूर्मपुराणे । नतिष्ठति तु यः पृथ्वीनां पिसंध्यां तु पश्चिमामभ्यसेत् शूद्रेण समो लोके सर्वधर्मविवर्जितः । अ-
 थप्रातः संध्याया सनानुष्ठानम् । तत्र वौधायनः । तीर्थं गत्वा प्रयतो भिक्षुः प्रयतो बानभिक्षुः । प्रसाक्षितपाणिपादः अपाचम्य । अग्निश्चामामनुश्रो-
 तिसायमपः पीत्वा सूर्यश्चामामनुश्रोति प्रातः । सपवित्रेण पाणिना सुरभिर्मदोऽस्त्रिणाभिर्वीरुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्वा हतिभिरन्यैश्च पवि-
 त्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति । तथा । सर्वकर्मणा मारंभे प्राक् संध्याया सनकालाच्चैव तेनैव पवित्रसमूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति । योगियात्तवल्क्यः-
 संध्यास्तेषां सते यद्व्याधावन्ननिबोधितम् । रोशान्याभिसरवोभूत्वा शुचिः प्रयतमानसः । अचानः पुनराचमेत् ऋतमित्यभिमन्त्र्य च । अंतरं शुद्ध्यति

वा.स.
६

होवमन्नपानमलीकृतम्।सांवपुत्रारो।क्रियांयःकुरुतेमोहादनाचम्यैवनास्तिकः॥भवंतिहिहृद्यानस्यक्रियाःसर्वानसंशयः।छंदोगपरिशिष्टेकात्याय-
नः।सव्यपाणौकुशान्कृत्वाकुर्यादाचमनक्रियाम्।सव्यःसोपग्रहःकार्योदक्षिणःसपवित्रकः।वौधायनः।श्रुवाभिःसर्वाभिर्यद्विहिताःसर्वपापेभ्यःशुतोभव-
तिआचामेत्।यत्पथमेनाचमतितेनऋग्वेदंप्रीणातियद्वितीयंतेनयजुर्वेदंयत्तृतीयंतेनसामवेदंयत्पथमंमाष्टितेनाथर्ववेदंयद्वितीयंमाष्टितेनेतिहासादीन्
यत्सव्यपाणिप्रोक्षतिपादौशिरोहृदयंचक्षुःकर्णनासानाभिंचोपस्पृशति तेनौषधिवनस्पतिप्रभृतीन्सर्वांश्चदेवान्प्रीणातिआप्नोति तस्मादाचमनादेव
सर्वस्मात्पातकात्शुतोभवति।व्यासः।स्मृत्यौकारंचगणयत्रींनिवधीयाच्छिखांततः।पुनराचम्यहृदयंनाभिस्कंधौचसंस्पृशेत्।श्रीखः।विःप्राश्नीयात्पदम-
स्तुप्रीतास्तेनास्यदेवताः।त्रिंशद्विष्णुश्चशमुश्चभवतीत्यनुष्णुमः।गंगाचजमुनाचैवप्रीयेतेपरिमार्जनात्।नासत्यदस्वौप्रीयेतेस्पृष्टेनासेपुटेद्वये।स्पृष्टेलो-
चनयुग्मेतुप्रीयेतेशशिभास्करो।कर्णयुग्मेथवास्पृष्टेप्रीयेतेअनलानिलौ।स्कंधयोःस्पर्शनादस्यप्रीयंतेसर्वदेवताः।मूर्ध्नि संस्पर्शनादस्यप्रीतस्तुपुरुषोभवेत्।
याज्ञवल्क्यः।क्षुतेनिष्ठीवनेस्वप्नेपरिधानेषुपातने।पंचस्वेतेषुनाचामेदक्षिणंश्वरणंस्पृशेत्।पाराशरः।अग्निरापश्चवेदाश्चचंद्रादित्यनिलास्तथा।सर्वस्तेहि-
विप्राणां कर्णेतिष्ठतिदक्षिणे।गंगाचदक्षिणे श्रोत्रेनासिकायां हृताशनः।उभयोस्पर्शनिचैवतत्स्यणादेवनश्यति।तथात्रैव ओंकारमाहात्म्यम्।तत्रयोगियाज्ञवल्क्यः
।प्रणवाद्यास्तथा मंत्राश्चतुर्वर्गफलप्रदाः।तस्माच्चनिसृताःसर्वेप्रलीयंतेचतत्रवै।मांगल्यपावनंधर्मैःसर्वकामप्रसाधनम्।ॐकारंवरमंत्रस्यसर्वमंत्रेषुनम्यकम्
प्रजापतेर्मुखोत्पन्नतपःसिद्धस्यवैपुरा।योगियाज्ञवल्क्यः।यथापण्यपलाशस्यशंकुनैकेनधार्यते।तथाजगदिदं सर्वमोंकारेणैवधार्यते।जपेनदहतेपापान्
प्राच्यायामेस्तथामलं।ध्यानेनदहतेपापंधारणाभिःप्रमुच्यते।मनुर्वहद्विष्णुश्च।अकारंचाणुकारंचमकारंचप्रजापतिःवेदत्रयान्निरदहद्भुवःस्वप्नतीतिवा।यो-
गियाज्ञवल्क्यःॐ तत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः।ब्राह्मणास्तेनयज्ञाश्चवेदाश्चविहिताःपुरा।तस्मादेमित्यदाहृत्ययज्ञदानतपःक्रियाः।अवर्त्तेतेनि

यानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । तथा । सिद्धानां चैव सर्वेषां वेदवेदांतयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठा षोडश उच्यते । प्राणवाह्याः स्मृतावेदाः प्रण
 वेपयुषस्थिताः । वाङ्मयप्रणवः सर्वतस्मात् प्राणवमभ्यसेत् । योगियात्तवल्क्यः । आद्यंतमस्सरं ब्रह्म त्रयीयस्मिन् प्रतिष्ठितम् । सगुह्यो न्यस्त्रिहृद्देहो यो वेद
 न स वेदवित् । तथा । एक एव तु विज्ञेयः प्रणवो योगसाधनम् । गृहीतसप्त सिद्धांतैरितरे वैद्वेदभिरभिः । वसिष्ठः । चतुर्वेदोऽपि यो विप्रः स्रष्टुं ब्रह्म न विदति ता
 वद्भूमतिसंसारे यावद्भूतन विदति । वेदभारभराक्तातः सर्वैर्ब्राह्मणगर्दभः । यो वेत्ति ब्रह्मणोऽप्यंतं त्रिमंत्रोर्द्वेषु तिष्ठति । तथा । विमात्रादपरं ब्रह्म मात्रास्सर-
 विवर्जितम् । अक्षितमव्ययं स्रष्टुं निष्कलं परमं पदम् । मनुः । स्सरंति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रिया । अस्सरं त्वस्सरं स्वेपं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः । वसिष्ठः ।
 यथा मृतेन तत्प्रस्ययसा किं प्रयोजनम् । तथोक्तारविधिज्ञस्य ज्ञानतः निर्न विदाते । योगियात्तवल्क्यः । सर्वमंत्रप्रयोगेषु ॐ मित्यादौ प्रयुज्यते । तेन संपरिष्ठ-
 र्णानियथोक्तानि भवंति च । सर्वमंत्रविधिज्ञेन ॐ कारेण न संशयः । यन्मूनमतिरिक्तं च यद्विद्वदयाज्ञेयम् । पदमेध्यं शुद्धं च यातयामं च यद्वेत् । तत हों का
 रयुक्तेन मंत्रेणाविकलं भवेत् । छंदोगपरिशिष्टे । यदोकारमकृत्वा किंचिद्विरम्यते तद्वज्रं भवति । तस्माद्ब्रह्मभूतं तदोकारं पूर्वमारभेत् । व्यासः । ओं का-
 रः सत्यद्वारं तस्मात्सर्वस्वेव कर्मस्वादौ प्रयुज्यते । छंदोगपरिशिष्टे । ॐ कारं पूर्वयोगोपासनं या निमित्तानि उरण्यतमानि कर्माणि दानयज्ञतपः स्वाध्यायः ।
 जपध्यानसंध्योपासनप्राणायामहोमदैवपित्र्यमंत्रोच्चारणब्रह्मचारं भारीनियञ्चान्यत्किंचित्छेयस्तत्सर्वं प्रणवमुच्चार्य प्रवर्तयेत् समापयेत् । मनुः । प्राकृ-
 लीपर्युपासीनः पवित्रैश्चापि पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तुत ॐ कारमर्हति । योगियात्तवल्क्यः । प्रजापतेरित्यनुवृत्तौ । तेनोपास्तं ततस्तस्य ब्रह्म-
 र्षित्वं स्वयं भुवः । गायत्र्यस्य भवेच्छंदो अग्निदैवतमुच्यते । सर्वेष्वदौ प्रयुज्जीत त्रिविधेष्वेव कर्मसु । विनियोगः समुद्दिष्टः श्वेतो वर्ण उदाहृतः । व्यासः । प्रण-
 वस्य ऋषिर्वेद्या गायत्री छंद एव च । देवोऽग्निर्वाहतिषु च विनियोगः प्रकीर्तितः । तथा । एवमाषादिकं स्मृत्वा तत ओं कारमभ्यसेत् । सार्धं विमात्रमुच्चार्य

३० ब्राह्मणं दीर्घपदा निनादवत् । योगियात्तवल्काः । त्रिमात्रसु प्रयोक्तव्यः । कर्मरिभेषु सर्वक । तिस्रः साईस्तु कर्तव्या मात्रास्तत्तार्थचिंतकैः । देवता ध्यानकालेषु तु तं कुर्यान्निर्वाणः । तैलधारा मिवाच्छिन्नं दीर्घपदा निनादवत् । अवाग्नं प्रणवस्यांतं यस्त्वेदं स वेदवित् । आद्ययदसंख्यं त्रयीयस्मिन् प्रतिष्ठितम् । स गतो न्यस्त्रिहृद्देहो यो वेदैर्न संवेदवित् । छंदोगपरिशिष्टे । स्मरितो दात्त एकाक्षर ॐ कारः स वेदे त्रैस्वर्यो दात्त एकाक्षर ॐ कारः स वेदे दीर्घो दात्त एकाक्षर ॐ कारः स वेदे दीर्घो दात्त एकाक्षर ॐ कारोऽथर्ववेदे उदात्तो नात्र संशयः । वौधायनः । अपि वा प्रणवमेव त्रिरंतर्जालेषु न सर्वस्मात्पाठ्यमुच्यते । छंदो न्यनुः । स्वदेहमरणं कृत्वा प्रणवश्चोत्तरारणिम् ध्याननिर्मेयनाद्विष्णुपश्येदग्निं निगृह्य वत् । योगियात्तवल्काः । ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् । यः प्रयाति तज्जनदेहं स याति परमां गतिम् । अथ संध्यानुक्रमणिका । तत्र योगियात्तवल्काः । ॐ कारो व्याहृतिश्चैव गायत्री स शिरास्तथा । आपो हिष्ठा च स्त्रिस्तः । सूक्तं चैवाद्यमर्षणम् । आदित्यरसुनार्थसायं प्रातर्दिने दिने । सृष्टा स्वयं भुवा ष्वे ब्रह्मण सन्मुखं स्मृतम् । गायत्री चिस्त्वं उनीयमपरैर्मंत्रा सरैर्यो सणात् प्राणायामपुरःसरं व्यवसिता हिंद्या महापातकम् । गाल्तर्यं कृतवृद्धयो हृदि मना जिनी । स्य तस्या महाधर्माध्यसहस्रायुषे त्वरचितं व्यानमाकर्ण्यताम् । अथात्रैव प्रातः संधाविधाने प्राणायामविवर्तं प्राणायाममाहात्म्यसंब्याहृति सशिरस्क गायत्री माहात्म्यानि । तत्रात्रिः । प्राणायामांश्चरेत्रीं सुपथा कालमतेद्वितः । अहोरात्रकृतं पापं तत्सणा देव नश्यति । विष्णुधर्मोत्तरं शंखश्च । प्राणायामत्रयं कुर्यात्कल्पमुत्थापयेद्विजः । अहोरात्रकृतात्पातत्सणा देवमुच्यते । अत्रिः । कर्मणा मनसा वाचा यदहं कुरुते त्वयम् । संतिष्ठन् पूर्वसंध्यायां प्राणायामैस्तु प्रयते । तथा हृदि विष्णुवौधायनवसिष्ठाश्च म्नि पुराणशंखयोगियात्तवल्काः । सत्याहृति स प्रणवा गायत्री शिरसा सह । त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते । ॐ कारस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छंदोऽग्निर्देवता शुक्लो वरुणः सर्वकर्मरिभे विनियोगः । भूयदिसप्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छिगनुष्टुप् छंदोऽसि अग्निवायु सूर्ये हृत् सति वरुणोऽ

विष्णवे देवा देवता अनादिष्टा यश्चित्ते प्राणायामे विनियोगः । गायत्र्या विश्वामित्रा ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः उपनयने प्राणायामे जपे विनियोगः । ओं गायत्री शिरसः प्रजापतिर्ऋषिर्वज्रः छन्दो ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवता प्राणायामे विनियोगः । तत्र प्राणायामविहितसंप्रणवसव्याहृतिसमेतसशिस्का गायत्री यथा ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ आपो ज्योतिरसो मृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम । अस्यार्थः । तंतस्य भर्गतेजो धीमहि चिंतयामः अत्र यद्यपि तमिति पदं भर्गो विशेषणं नास्ति तथापि य इति यच्छब्दप्रयोगादेव तच्छब्दप्रयोगो लभ्यते । तथा योगियात्तवल्क्यः । तच्छब्दे न तु यच्छब्दो बोधव्यः सततं तु यैः । उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दस्यादुदाहृत इति किंतु तस्य सवितुः सर्वभावानां सवितुरित्यर्थः । तथा योगियात्तवल्क्यः । सविता सर्वभूतानां सर्वभावान् प्रसूयते । सवनात्सावनाच्चैव सविता तेन चोच्यते । पुनः किं भूतस्य देवस्य दीप्तिं कीडादियुक्तस्य । तथा च योगियात्तवल्क्यः । दीप्यते कीडने यस्माद्रोचते यो ततेदिति । तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैरिति । पुनः किं विशिष्टं भर्गो यो भर्गोऽस्माकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयति । इह भर्गो शब्देन बहुविधमाहात्म्यमुक्तः सवितुर्मंडलगतादित्यदेवता स्वरूपः पुरुष उच्यते । तथा च योगियात्तवल्क्यः । भृजिः पाके भवेद्वातु यस्मात्पाचयते सौ भ्राजते दीप्यते यस्माज्जगज्जाते हरत्यपि । कालामिरूपमास्थाय सप्तार्चिः सप्तरश्मिभिः । भ्राजते यत्स्वरूपेण तस्माद्भर्गः स उच्यते । तथा । भेति भासयते लोकानरेति रंजयते प्रजाः । गइत्यागच्छत्यनखं भरणाद्भर्ग उच्यते । अतो यद्यपि सवितुर्भर्ग इति सवितुर्भर्गयोर्भिन्नता गायत्री मंत्रे प्रतीयते तथापि परमार्थचिंतादशायामादित्यभर्गयोर्भेदो न विद्यते । एवं य एव आदित्यः स एव भर्ग इति य एव भर्गः स एव आदित्य इति भर्गोदित्येति तद्वैतमिति स्थितम् । पुनरपि किं भूतं भर्गं वरेण्यं वरणीयं प्राथनीयं जन्म मृत्युदुःखादिनाशाय ध्यानेनोपासनीयमित्यर्थः । तथा च । योगियात्तवल्क्यः । वरेण्यं वरणीयं च जन्म संसारभीरुः भिः । आदित्यां तर्गतं यच्च भर्गोऽस्मै

१५ मुमुक्षुभिः जन्ममृत्युविनाशपदुःखस्य त्रिविधस्य च । ध्यानेन पुरुषो यस्तु दृष्टव्यः सूर्यमंस्तरति । एवं गप्यन्त्या तस्य माहात्म्यमुपवर्ण्य पुनस्तस्यैव माहाप्रभावत्वं स
 मव्याहृतिभिर्विशेषणभूताभिरभिधीयते । तद्यथा किंभूतं भर्गभूरादिसप्तलोकप्रकाशकं भूर्भूमितेजः । भुवर्भुवर्लोकोत्तरिसंस्तः स्वर्लोकः महो महर्लोकः जनोनन
 कः तप्तस्तपोलोकः सत्संसत्यलोकः एवमुपर्युपरि क्रमेणावस्थितान् सप्तलोकानभिध्याप्यावतिष्ठमानो सौ भर्ग एतान् सप्तलोकानेव प्रदीपवत्यकाशयतीत्यर्थः
 सप्तलोकाः पुनरेताः सप्तव्याहृतय एवेति यातवल्क्यवाक्येन प्रतिपादितम् । यद्वा गृहः । भूराद्याश्चैव सत्यांताः सप्तव्याहृतयस्तु याः । लोकास्त एव सप्तैते उपर्युपरि
 संस्थिताः । तथा । सप्तव्याहृतयः प्रोक्ताः पुरा कल्पस्वयं भुवा । ता एव सप्तह्यंदांसि सप्तलोकाः प्रकीर्तिताः । यथा च वासनया सप्तव्याहृतय एव सप्तलोकाः साचना-
 सना योगियात्तवल्को नैव निरुक्तैर्विविच्य प्रतिपादिता । यद्वा गृहः । भवन्ति च । स्मिन् भूतानि स्थावराणि च । तस्माद्भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता । भवन्ति भूयो
 भूतानि उपभोगस्ये पुनः । कल्यांते उपभोगाय भुवस्तस्याऽप्रकीर्तिता । शीतोष्णवृष्टिर्तेजांसि जायन्ते तानि वै सदा । आलयः सुकृतीनां च स्वर्लोकः स उदाहृतः । अपरोक्ष
 रम्योलोकेभ्यो माहांश्च परिमारातः । हृदयसर्वलोकानां महस्तेन निगद्यते । कल्पदा हे प्रलीनास्तु प्राणिनस्तु पुनः पुनः । जायन्ते तु पुनः सर्गे जनस्तेन प्रकीर्तितः । सनका
 द्यास्तपःसिद्धाये चान्ये ब्रह्मणः सुताः । अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिन् पस्तथा । सत्यं तु सप्तमोलोको ब्रह्मणः सदनं तु सः । सर्वेषां चैव लोकानां मूर्द्धिसंतिष्ठते सदा
 । ज्ञानकर्मस्वनुष्ठानात्तथा सत्यस्य भाषणात् । प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः । सत्यं तु सप्तमोलोकस्तस्माद्दूर्ध्वं न विद्यते । एतदेव तु ज्ञानकर्मनिष्ठैस्त्विदंति
 भिरप्यर्चिरादिमागोपासिभिरनुचिंत्यतरति अत्र च सारस नोक्तं ब्रह्म इति प्रत्यवायपरिहाराय प्रतियाहृति ॐ काराण प्रयोगः । अथवा भूरादिसप्तलोकानां विशेष
 त्वेन । ॐ काराः सप्तैते निर्दिष्टाः ॐ कारस्वरूपा एव ते सप्तलोका इत्यभिप्रायः । एवमुक्तप्रकारेण तस्यादित्यदेवतास्वरूपस्य भर्गस्य तथा विधं प्रभाचमुपदर्श्य पुनरिदानीं
 तस्यैवोक्तव्यं प्रतिपादनाय शिरोमंत्रयोजनमाह । पुनरपि किंभूतो भर्गः ब्रह्मस्वरूपः परमात्मस्वरूप इत्यर्थः भर्गस्त्वपरमात्मभूत इत्यभिप्रायः । तथा च योगियात्त

५८५३ आहत्यात्रयइत्यथानिष्ठाद्युपनिषत्सु च । वंदोमेवहृदयार्णवेतैतिरीयेतथैव । ईश्वरं पुरुषास्वतु सत्यधर्ममणिमच्युतम् । भगीस्वमिच्छुसंतु यद्वात्मा मृतम्
 शुते । सावपुराणो । सहस्ररश्मिरेचात्र परमात्मा प्रजापतिः । आदित्ये इत्यनुवृत्तौ भविष्यपुराणे । यस्मादतः परं नास्ति नभस्तन भविष्यति । अयं वेदेषु सर्वेषु परमा-
 त्मेति गीयते । तथा विष्णुधर्मोत्तरीयप्रथमेकाडे क्वं प्रतिमार्कंडेयवाक्यम् । रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हताशनः । तेजो मध्ये स्थितं सत्यं सत्यमध्ये स्थितोऽमुतः । अ-
 गुह्यमात्रः पुरुषः पूर्वमेव मये रितः । शंकरेण तथा वृष्टः प्रभवः सर्वतेजसाम् । सविस्नुर्भुवनाधारो यस्येदं सकलं जगत् । वरेण्यं सक्तिर्भुर्गैरमर्णीयं तु योगिनाम् ।
 मम् । हृदये सर्वभूतानां जीवभूतः सतिष्ठति । तथा हृद्यो मितपतियेषवाद्ये सूर्यः सचातरे । अमौ वायुमके ह्येषोऽज्योतिश्चित्रतरंचयत् । हृद्याकाशे च यो जीवः सा-
 धकैरुपवर्ण्यते । स एवादित्यरूपेण वह्निर्भसिराजते इति । पुनरपि किं विशिष्टोऽसौ ब्रह्मस्वरूपो भर्गः । ज्योतिः तेजस्वरूपः मणिपाषाणधातुप्रभृतिषु स्थावरे-
 सु च स एव भर्गस्तेजोरूपेण तपतीत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः । पाषाणमणिधातूनां तेजोरूपेण संस्थितः । पुनरपि कीदृशः स एव ब्रह्मस्वरूपो भर्गः व्यासः
 । तृणहृत्सौषधिषु च स एव रसस्वरूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः । हृत्सौषधितृणानां च रसरूपेण निष्ठति । अयमभिप्रायः जगदेषु देवतासुरनरै-
 रगृह्यपुष्पसिक्कीटादिषु तावदंतश्चरतया ब्रह्मस्वरूपोऽसौ भर्गो विद्यत एव ये च स्थावराः पाषाणमणिधातुप्रभृते यस्तेषु मूर्त्या स एव भर्गः प्रतिवसति । येष्यपरे-
 हृत्सौषधितृणादयः स्थावरास्तेष्वपि रसरूपतया स एव भर्गो विनिष्ठति । एवमखिलस्थावरजंगममेव तेन भर्गेणापि व्याप्तमिति न केवलमयं भर्गः परमार्थरूप-
 तयैव जंगमेषु विद्यते अपितु जंगमानाममृतनामा चित्वात्मापि स एव भर्ग इति दर्शयितुमाह । पुनः किं भूतौ सौ भर्गः अमृतनामा ज्योतिर्मयोऽपि चित्वात्मा प्राणिनां
 हृदये वसति सोऽपि भर्ग एवेत्यर्थः । तथा हि प्राणिनां हृदये सूर्यमंडलमस्ति सूर्यमंडलमध्ये सोममंडलं सोममंडलमध्ये स्तेजतेजो मध्ये सत्यं सत्यमध्ये परमात्मा य-

ब्रा०स-
१२

दाह। योगियात्तवल्क्यः। रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः। तेजोमध्ये स्थितं सत्यं सत्यमध्ये स्थितोऽसुत इति। तत्र सोममध्ये हुताशनो वसति संवत्सरात्
नामाचेतात्मा। तथा च योगियात्तवल्क्यः। केशवर्हिसमाह्वितं तेजो वेदां प्रतिष्ठितं। वितात्मा धाममात्रसु निर्भासंश्चात्मभासकः। एवं हि सोममध्यस्थोऽमृतं-
ज्योतिरूपकम्। हृदि स्थितं सर्वभूतानां चेतसो द्योत्यते तस्यैव इति। तदेवं स्वरूपोऽमृतनामाचेतात्मा अपि च तस्य परमात्मस्वरूपस्यैव भर्गस्यैव मूर्तिरिति प्रतिपा-
दितम्। किंच जल एव निखिलं त्रैलोक्यमिदमुत्पन्नं यदाह। आप एव स सर्वा दैता सुवीर्यमवा सृजद् इति। तत्र जगत्तन्माधारभूतं जलमपि भर्ग एवेति दर्श-
यितुं भर्गविशेषणमाह। आप इति। जलस्वरूपोऽपि स एव भर्ग इत्यर्थः। तथा च सांवपुराणम्। य एष मंडलेऽस्मिन् पुरुषो दीप्यते महान्। एष विश्वरविर्नाम्ना
ब्रह्मा चैव पितामहः। रुद्रो महेश्वर उरुगो। आकाशं पृथिवी जलमिति। न केवलं त्रैलोक्यजन्माधारभूतं जलमात्रमसौ भर्गः अपितु ब्रह्मविष्णुरुद्रमूर्ति त्रयास्त-
द्विस्थितिप्रलयानामेव कर्त्ता स भर्ग इति दर्शयितुं पुनर्भविशेषणमाह। भूर्भुवः स्वरिति। एतद्वाहति त्रयं सत्त्वरजस्तमो मय ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकम्। यदाह
कर्मपुराणम्। पुरा कले समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनातनाः। माहाव्याहृतयस्त्रिस्वः सर्वा सुरनिवर्हणाः। प्रधानपुरुषः कालो ब्रह्मविष्णु महेश्वराः। सत्त्वरजस्तम-
स्त्रिस्वः क्रमाद्वाहृतयः स्मृता इति। तदयमर्थः। सत्त्वरजस्तमो मय ब्रह्मविष्णुरुद्रस्वरूपश्च स एव भर्ग इति ब्रह्मविष्णु महेश्वरमूर्ति त्रयास्तद्विस्थितिप्रलया-
नेनासौ परब्रह्मात्मको भर्गः करोतीत्यभिप्रायः। तथा चादित्यानुवृत्तौ भविष्यपुराणम्। यस्यादिदं जगज्जातं लयं यास्यति यत्र चेति। इत्थं निखिलचराचरात्मक-
त्रैलोक्यमेव भर्गस्वरूपं त्रैलोक्योत्पत्तिस्थानं त्रैलोक्यपालयिता त्रैलोक्यसंहर्त्ता स एव भर्गः। ततो भर्गोऽन्यत्किमपि न संभवतीति परब्रह्मस्वरूपत्वं तस्य भ-
र्गस्य प्रतिपादितमिति। अत्र सर्वेषामेकाराणां स्वरसनोक्तं ब्रह्मेति प्रत्यवायपरिहाराय प्रयोगः। अस्यास्तु सप्तव्याहतिपुक्तसशिरस्कगायत्र्या अर्पवा-
क्यार्थः। यथा भूतो भर्गोऽस्मान्नेरयतिस एव नलस्योतीरसामृतभूरादिलोकत्रयात्मकसकलचराचरस्वरूपब्रह्मविष्णु महेश्वरस्योद्दिनानां देवतास एव

परब्रह्मणो भूरादिसप्तलोकान्प्रविदीपवत्काशयन्महीयनीवात्मानं ज्योतिरूपं सत्त्वाख्यं सप्तमं ब्रह्मलोकं ब्रह्मस्थानं नीत्वा स्वात्मैव ब्रह्मणि ब्रह्म
 ति वा सहेकी भावं करोति तिवितं यन्प्राणायामं जपं कुर्यादिति । तदेवं स्वरूपं गायत्र्याः संस्पृताया अर्थपरितान् श्वकं यथा विधि प्राणायामे जपे च क्रियमाणे
 कथं महोपातकोपपातकान्यन्यानि च सप्तजन्मकृतानि पापानि न नाशमुपयास्यति । एतस्याः गायत्र्याः सम्यगर्थं चिंतनेन वा कथं पवर्गसिद्धिर्भविष्यति
 तथा चास्याः प्राणायामविधावपि तत्तद्ब्रह्मविधमाहात्म्योपवर्णनेन नामानि वचनानि । अत्र अग्निपुराणे गायत्र्यां प्रतिब्रह्मवाक्यम् । कुर्वतो पीहपापानिये
 त्वांध्यायंति पावनि । उभे संध्येन तेषां हि विद्यते मुविपातकमूत्रिः पठेदायत प्राणः प्राणायामेन यो हि जः । वर्तते न स लिये तपातकैरुपपातकैः । ब्रह्मिस्तु
 प्राणायामान् द्विजः कुर्यात्सर्वपापपुत्तये । दृश्यते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु । विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः सर्वदोषहरं प्रोक्तं प्राणायामं द्विज
 च नाम । ततश्चैवाधिकं नास्ति तपः परमपावनम् । अत्रिः । कर्मणामनसा वाचा यदहं कुरुते त्वदम् । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैस्तु शुध्यति । अ
 ग्निपुराणम् । प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिः पुनः । अहोरात्रकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः । वसिष्ठः । प्राणायामान् करोति त्रीन्यथा विधि
 तदिति । अहोरात्रकृतं पापं तत्प्राणादेव नश्यति । कर्मणामनसा वाचा यदहं कुरुते न स म । उत्तिष्ठ नृवं संध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति ब्रह्मपुस्तं वः श्व
 मुक्तेषु पापेषु तथा न्येषु च सर्वम् । प्राणायामास्त्रयोभ्यस्तः । सूर्यस्योदयनं प्रति । जायते तद्दिना शायतमसा मिव भास्करः । सूर्यस्योदयनं प्राप्य निर्मला
 धृतकल्मषाः । भवति भास्कराकारा विधूमाश्च पावकाः । शोणियास्तवन्क्यः । यदहं कुरुते पापं कर्मणामनसा गिरा । त्रैकाल्यसंध्याकरणात्प्राणाय
 मव्यपोहति । ब्रह्मस्यतिः । प्राणायामैर्देहे दोषान्मनोवाक्कायसंभवान् । प्राणायामानुवृत्तौ बौधायनः । एतदाद्यंतपः श्रेष्ठमेतद्दर्मस्य लक्षणम् । सर्वदो
 षोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते । अत्रि वसिष्ठौ । आवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामात्पुनः पुनः । आकेशं गान्धर्वं ग्राह्यं जपस्य तत्तत्तमम् । विष्णुधर्मो

ब्रा.स.
१३

तरामिपुराणे। आकेशादौ न स्वाग्राच्च तपस्तप्यं सुदारुणम्। आत्मानं शोधयेद्यस्वप्राणायामैः पुनः पुनरिति। मनुः। दस्यं ते ध्यायमाना नां धातूनां द्रिय
यामलाः। तथेन्द्रियाणां दस्यं ते दोषाः प्राणस्य नियं हात् प्राणायामैर्दहे दोषान् प्राणायामः परंतपः। बृहन्मनुः। यथा हि शैलधातूनां धमतां भ्रम्यते र
जः। इन्द्रियाणां तथा दोषाः प्राणायामैर्विनिर्देहेतुः। बृहस्पतिः। धम्यमानं यथा दद्याद् धातूनां सततं मलम्। तथेन्द्रियकृतो दोषः प्राणायामेन दस्यते। य
था पर्वतधातूनां दोषा न्दहति पावकः। एवमंतर्गतं चैनः प्राणायामेन दस्यते। अत्रिवसिष्ठौ निरोधाज्जायते वायुर्वीयोरग्निः प्रजायते। अग्नेरापो व्यजाय
ते तैरंतः शुध्यते त्रिभिः। विष्णुधर्मेतिरात्रिपुराणयोः। निरोधाज्जायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम्। त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामैर्विशुध्यति। या
ज्ञवल्क्यः। तथानिरोधसंयोगाद्देवतात्रयवितनात्। अग्नेर्वीयोरपां व्योमादात्मा शुध्यत वेविमिः निरोधाज्जायते वायुर्वीयोरग्निश्च जायते। अग्नेरापो
भिजायते तैरंतः शुध्यते त्रिभिः। मनुः। प्राणायामाच्चाक्षरस्य त्रयोपि विधिः कृताः व्याहृती प्रणवैर्बुक्ता विज्ञेयं परमंतपः। योगिया ज्ञवल्क्यः। प्राणायामा
च्चाक्षरस्य त्रयोपि विधिः कृताः। व्याहृतिप्रणवैः साहजैर्विज्ञेयं परमंतपः विष्णुधर्मेतिरात्रिपुराणागमे। प्राणसंधारणस्मान्कुशाग्रस्युतविडुना। यः
कुर्यादंभसाराजप्राणायामं च तत्समम्। बृहद्दिक्षु बोधायनवसिष्ठात्रिअग्निपुराणशंखयोगिया ज्ञवल्क्य बृहदापस्ववाः। स व्याहृतिप्रणवां गायत्री
शिरसा सह त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। याज्ञवल्क्ययोगिया ज्ञवल्क्यौ। गायत्री शिरसा साहजैर्बुक्ता व्याहृतिपूर्विकाम्। मतिप्रणवसंयुक्ता
त्रिरयं प्राणसंयमः। योगिया ज्ञवल्क्यः। मूर्ध्निः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च। प्रत्योकारसमायुक्तं। तत्सवितुर्वरेण्यमपि ॐ आपोज्योतिरित्येतच्छिरः
पश्चात्प्रयोजयेत्। एवं मंत्रप्रयोगस्तु प्राणायामनिरोधने। त्रिरावर्तनयोगेन प्राणायामस्तु शब्दितः शंखः ॐ आपोज्यो तीरस्ते मृतं ब्रह्म मूर्ध्निः सुव
रोमिति शिरः। योगिया ज्ञवल्क्यः। षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्यास्तच्छिरः स्मृतम्। ॐ आपोज्योतिरित्येष मंत्रो यस्तु प्रकीर्त्यते। तस्य प्रजापतिर्देवैर्ब्रह्म

इन्द्रसाधना । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवतासमुदाहृताः । प्राणस्यायमनेचैव विनियोग उदाहृतः । गायत्री शिरसासाहमेवं श्रुतिनिदर्शनम् । व्यासः
 प्राणव्याहृतीयुक्ता गायत्री शिरसासह । त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते । आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शं-
 भुं ध्यायेदेताननुक्रमात् । रक्तं प्रजापतिं ध्यायेद्दिक्षु नीलोत्पलप्रभम् । शंकरं च्यवंकं चेतं ध्यायन्मुच्येत बंधनात् । योगियात्तवल्क्यः । हरके विष्णुसायुजं कुं-
 भके ब्रह्मणोत्तिकम् । रेचकेन तृतीयं तु प्राप्नुयाद्दैश्वर्यं पदम् । अथ प्राणायामविधिः । तत्र गद्यव्यासः । आदौ छंदो देवता ऋषि विनियोगान् निरूप्य गायत्री
 शिरसासाहं सप्तव्याहृतिं पृथिवीं प्राणायामे त्रिरावर्तयेत् । ततः शनैः प्रणिश्वसेत् । एवं प्राणायामैर्दग्धदोषो यमुत श्रेयः करोति । तत्सफलं भवति । व्या-
 सः । गायत्र्युस्मिन्नुष्टं बृहती पंक्तिरेव च । त्रिष्टुप् जगती चेति छंदोऽस्याहं अनुक्रमात् । अग्निवायुर्कैवल्यरुणा बृहस्पतिशतक्रतुर्विश्वे देवा व्याहृतीनां देवता
 नियथाक्रमम् । विनियोगः स्मृतश्चासां प्राणायामे महर्षिभिः । योगियात्तवल्क्यः । व्याहृतीनां च सर्वा सामांषे चैव प्रजापतिः । सप्त छंदोऽसि प्रोक्तानि छान्द-
 नानि तु सर्वशः । गायत्र्युस्मिन्नुष्टं जगती त्रिष्टुप् एव च । पंक्तिश्च बृहती चैव सप्त छंदोऽसि तानि वै । अग्निवायुस्तथा दित्यो बृहस्पत्या एव च । इन्द्रश्च विश्वे
 देवाश्च देवताः समुदाहृताः । अनुस्मृतेष्वनित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा । प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः । वनस्पतिः । वध्यासनं नियम्या सूनृस्मत्वा च
 षादिकं तथा । सन्निमीलितदृज्यो नी प्राणायामे सभ्यसेत् । बृहस्पतिर्विष्णुधर्मोत्तरे । स व्याहृतिः स प्राणवा गायत्री शिरसासह त्रिः पठेदायत प्राणः प्रा-
 णायामः स उच्यते । आदानं रोधमुत्सर्गं मनसा त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शंभुं ध्यायन्मुच्येत बंधनात् । रक्तं पितामहं ध्यायेद्दिक्षु नीलोत्पलप्रभम् । श्वे-
 तं तु च्यवंकं चैव संसारार्णवतारणम् । योगियात्तवल्क्यः । वायुस्थितं न स्पृष्टेन वायुमाकृष्यते नैव शनैः । समस्तं नाडींश्च सर्वाः परिदूरयेयुः स हरको नाम
 महानिरोधः । नरेचको नैव च हरको यं नासाग्रवारी स्थितस्त्ववायुः । सुनिश्चलं धारयति त्र्यम्बकं कुंभास्य मेतत्पुवदंति तदृताः । निष्क्रम्य नासा विवरोदशे

श्री.स.
१४

ध्यानावहिः शून्यमिवानलेन निरूप्यसंतिष्ठति चैव वायुः। सरेचको नाम महान्निरोधः। ना। स्यात्कृष्यमाणं तु ध्यानं शरक उच्यते। कुंभो निश्चलनिःश्वासो
रिच्यमानसुरेचकः। योगियात्तवल्क्यः। न प्राणेनाप्यपानेन वेगादायुंसमुत्सृजेत्। येन शत्रून्कूरस्थाश्च निःश्वासेन न चालयेत्। शनैर्न सांप्रदेवापुसुत्सृजेन्न
वेगतः। अथ काव्यप्राणायामः। अंगिराः। दसमानोनुतापेन कृत्वा पापानि मानवः। शौचमानस्त्वहोरात्र प्राणायामैस्तु क्षयते। बौधायनः। विधिना शास्त्रदृष्टे
न प्राणायामान्समाचरेत्। यदपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत्। बाह्व्यां मनसा वा वा श्रोत्रत्वग्धाराण च सुखा। अपि च। चक्षुः श्रोत्रधाराण मनोऽप्यति
क्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति। शूद्रान्स्त्रीगमनभोजनेषु केवलेषु दृश्य कृष्य कस्य स प्राणायामान् धारयेत्। अभस्या भोज्यायेयान् प्राशनेषु। तथा भ
न्यत्र विक्रयेषु मधुमांसदूततैलहारलवणरसान्नवर्जेषु यच्चान्यदप्येवमुक्तं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत्। पातकपतनीयोपपातकवर्जेषु यच्चान्य
न्यदप्येवमुक्तं। अर्हमासं द्वादश प्राणायामान् धारयेत्। पातकपतनीयवर्जेषु। यच्चान्यदप्येवमुक्तं। द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत्। पात
कपतनीयवर्जेषु यच्चान्यदप्येवमुक्तं। हिमासं द्वादश प्राणायामान् धारयेत्। अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत्। योगियात्त
वल्क्यः। द्विगुणत्रिगुणं कृत्वा नियतात्मानितेन्द्रियः। प्राणायामैश्चतुर्भिस्तु मुच्यते षुपपातकात्। प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापायुत्तये। उपपातकयुक्ता
नाम नादिष्टस्य चैव हि। तथा। ब्रह्महाचसुराश्चागम्यागामी तथैव च। सुवर्णस्तेयघोरस्तु गोघ्नो विश्वासघातकः। शरणागतघाती च कूटसाक्षीत्यकार्य
कृत। स्वमादिषु चान्येषु पापेषु भिरताश्चिरम्। प्राणायामशतं कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति। निर्मलाः स्वर्गमयांति संतः सुकृतिनो यथा। विस्तुधर्मो चिरा
न्निपुराणयोः। आवर्ण्यां पौर्णमास्यां च सोपवासो जितेन्द्रियः। प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः। अत्रिवसिष्ठो च। प्राणायामैर्यतात्मानं निपन्ना
स्ते पुनश्च नः। द्वादश द्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्याप्येव यः। विस्तुधर्मो चिरान्निपुराणमनुयोगियात्तवल्क्यद्वहापस्तंवाः सन्माहूती सप्रणवाः प्राणायामास्तु वा

१४

उश। अपिभूराहनंमासातपुनंत्यहरहः कृताः। हृदिहृदिः। प्रत्यहंषो उशप्राणायामान्कृत्वा एककालं हविष्याशीमासेन व्रत्यहाष्टोभवति। कर्मणोमे
 पयस्वनीदद्यात्। चृध्वापस्तवः। श्वष्टगालखरैर्दृष्टोयामैः कृत्वा द्विरेवच। नराश्वोष्टवराहैश्च प्रणायामेन शुध्यति। उष्ट्रयानं समारम्यस्वरः यानं च कामतः
 स्नात्वा तु विप्रदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति। कासायनः। प्राणायामेन शुद्धगंधो विषुध्यतीति शेषः। सुमंतुः। मध्याह्नौ गंधप्राणे प्राणायाम एकः। गद
 व्यासः। गंधप्राणे सुरायाः प्राणायामो मृतप्राशनं च। कूर्मपराणे। सुरास्यष्टादिजः कुर्यात्प्राणायामत्रयं शुचिः। पराशरः शानातमश्च। अतानीह कस्तकान्न
 हतौ। ब्राह्मणस्य यदा भुंक्ते प्राणायामेन शुध्यति। पराशरः। ब्राह्मणानंदिनो भुक्त्वा कृत्वा कर्मविगर्हितम्। प्राजापत्येन शुष्येत प्राणायामे सुषोडशैः।
 कूर्मपराणम्। अनस्था चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति। मनुयोगियात्तवल्क्यौ। अह्ना गच्छातु यानजेतून हिंसत्यज्ञानतो यदि। तेषां स्नात्वा विषुध्यर्थं
 प्राणायामान् षडाचरेत्। रहस्ये हृदेयम्। प्राणायामः परं ब्रह्म प्राणायामः परंतपः। तथा। यतिथर्मो सुनिरज्ञानतो जंजूनयानं हि नस्ति दिवा निशम्। प्रा-
 णायामान् विषुद्ध्यर्थं तेषां स्नात्वा षडाचरेत्। हृदयम्। चांडालीं पुष्कलीं मित्रकलत्रं वा गत्वा उपस्थित्वा मदेव्येन त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा तदैव तस्मा-
 द्भूतो भवति। अत्र वामदेव्येन प्राणायामान् कृत्वेति शूरककुंभकरेचकं प्रत्येकं पठतो वा स्वयेण एकः प्राणायामः। एवं क्रमेण नववारान्यतिला प्राणायाम-
 मंत्रयं करणीयमित्यर्थः। तथा रेतो मूत्रपुरीषप्राशनं कृत्वा लघुन पलांडुं गृह्णन् ककुंभिक्यादीनामन्येषां चामस्याणां भक्षणं कृत्वा हंससंस्कारकुकुटश्च
 गालमासभक्षणं कृत्वा कसामात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वेति शूरककुंभकरेचकं क्रमेण शुद्धवतीनामकं मंत्रं पठनीयमित्य-
 र्थः। शुद्धवती मंत्रस्य षट्दश अक्षिरनुष्टुप् छंदो देवता मार्जने विनियोगः। मंत्रो यथा। ॐ एतो त्रिं द्रस्त वाम शुद्ध शुद्धे न साम्ना। शुद्धैरुक्थैर्वीहृद्वांसं
 शुद्ध आशीर्वाभमनु। इंद्रशुद्धो न भाग हि शुद्धः शुद्धाभिरुतिभिः। शुद्धोरपि विधारय शुद्धो मम हि सोम्यः। इंद्रः शुद्धो हि नोरपि शुद्धो रत्ना निदास्युवै।

ब्राह्मणो यः सुवर्णं सेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रसिष्य अस्मिन्मय ग्रीवामात्रमुदकम्
 १२ वतीर्य च तस्मिन् हिरण्यवर्णाभिः प्राणायामं कृत्वा आत्मानं प्रस्थाप्य तस्मात्पातूतो भवति प्राणायाममाहात्म्यम् । अथ स प्रणवसं व्याहृतिस शिरस्क
 गायत्रीजपफलम् । तत्र विष्णुधर्मोत्तरीयप्रथमकांडे । स व्याहृतीका स प्रणवाजमव्याशिरसा सह । प्रणवेन तथा व्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् । तथा । स-
 व्याहृतिस प्रणवां गायत्री शिरसा सह । ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् । दशकत्वः प्रजप्तासां रात्र्या न्हायत्कृतं लघु । तस्यापि प्रणवद्वयसुनात्र का-
 र्या विचारणा । शतजप्ता तु सा देवी पाया पशमनी स्मृता । सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी । लक्षजप्तेन च तथा महापातकनाशिनी । कोटिजप्तेन राजेन्द्र
 यद्विद्धति तदा मुयात् । यस्य विद्याधरत्वं वा गंधर्वत्वमथ पिवा । देवत्वमथ वाराह्यं भूर्लोकं हेतुकं दकम् । दशसहस्रं जपन् निष्कामः पुरुषोत्तमः । विधिना
 राजशाहीलं प्राप्नोति परमं पदम् । यथा कथं चिज्जप्ते सा देवी परमपाविनी । सर्वकामप्रदा प्रोक्ता विधिना किं पुनर्नृप । ऋष्यशृंगः । सर्वात्मना ह्रिया देवी सर्व-
 भूतानि संस्थिता । गायत्रीमोक्षसेतुर्वैमोक्षस्थाना मलक्षणम् । षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्री स शिरस्तथा । अपि पादमधीयीत गायत्री शिरसा तथा ।
 सर्वपापैः प्रमुच्येत ब्रह्म धामयतस्तथा । योगिया जवल्क्यः षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्री स शिरस्तथा । सहस्रवर्त्तयेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । एवं यस्तु वि-
 जानाति गायत्रीं ब्राह्मणसुसः । अन्यथा षूद्रधर्मा स्याद्देवानां मपि पारगः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ज्ञातव्या ब्राह्मणेन सा । व्याहृत्योंकारसहिता स शिरस्का
 यथार्थतः । स शिराश्चैव गायत्री यैर्विप्रैस्वधारिता । ते जन्मबंधनिर्मुक्ताः परंब्रह्म विदन्ति च । अग्निपुराणम् । स व्याहृतिस प्रणवां गायत्री शिरसा सह । ये ज-
 पन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् । योगिया जवल्क्यः । आद्या व्याहृतयः सप्त गायत्री स शिरस्तथा । ॐ कारं विंदते यस्तु स मुनिर्नैतरो जनः । शंखः । स व्या-
 हृतिस प्रणवां गायत्री शिरसा सह । ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् । शतजप्ता तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनी । सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्र-

मोचनी । दशसाहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी । लक्षजप्तातुसादेवी महापातकनाशिनी । स्वरितोदात्तएकाक्षरं ॐ कारं ऋग्वेदे । स्वरितोदात्तएकाक्षरं
 यजुर्वेदे । स्वरितोदात्तएकाक्षरं सामि । संक्षिप्तोदात्तएकाक्षरं अथर्ववेदे । उदात्तो नात्र संशयः । यथा हि प्रवलो वह्निः कं सं दहति सामिलः । तथा कालामि
 रुद्रो मो काल्यं दहति चांतकः । इति वचनमासादावेदाः सांगास्तु चत्वारोऽधीताः सर्वे च मानसाः । गायत्री योननातिवृथा तस्य परिश्रमः । पश्य पश्य ।
 गायत्री चैव वेदांश्च तुलया समतोलयेत् । वेदा एकत्र सांगास्तु गायत्री चैकतः स्मृता । योधी ते नार्थं तत्त्वज्ञातस्य तद्धारणादृथा । भारवाही च भूतकः के
 वलं क्लेशभाग्यवेत् । तथा । ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मुक्त्यर्थं कथितं मया । अधीतं श्रुति संयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् । स्थारण्यं भारवाही किलाधीत्यवेदं न वि
 वेद चार्थं । योर्थं वित्सकलं भद्रमश्रुतेनाकमेति विधूतपाप्मा सुवर्णं स्तेयकृदि प्रो ब्रह्महायुरुल्लस्यगः । सुराणां विष्णुधर्मं तिलसंज्ञाप्रान्नसंशयः । तथा
 हतादेवी विशेषेण सर्वकल्मषनाशिनी । सर्वकामप्रदा देवी वरदा भक्तवत्सला । घृतयक्षैस्त्रिलैर्वह्निं हत्वा नुसु समाहिनः । गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपा
 पः प्रमुच्यते । पापात्यालस्यहोमेन पातकेभ्यः प्रमुच्यते । अभीष्टं लोकमाप्नोति तथा पापविवर्जितः । गायत्री देवजननी गायत्री पापनाशिनी । गायत्र्या
 स्तु परं नास्ति दिवि चेहृचपावनम् । हताप्राणप्रदा देवी पतनान्नरकार्णवे । तस्मात्तदभ्यसे नित्यं ब्राह्मणो हृदये शुचिः । गायत्रीं जप्य निरतं हृदयकव्येषु यो
 जयेत् । तस्मिन् न तिष्ठते पापमं चिदुरिव शुष्करे । शंखः । अस्तीत्यनुवृत्तौ च व्याहृतीभ्यः परं होमे । योगियास्तवल्क्यः । एतास्तु व्याहृतीः समयः स्मरेत्प्राण
 संयमे । उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् । सर्वेषु चैव लोकेषु कामचारः सजायते । एषा लोकवती ज्ञेया तनुराद्या प्रजापतेः । बोधायनः । प्रायश्चित्तानि व
 स्थापि विख्यातानि विशेषतः । समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् । ॐ पूर्वाभिर्ग्राहृतीभिः सर्वाभिः सर्वपातकेष्वाचामेत । यद्यप्यममाचामतितेन
 ऋग्वेदं प्रीणाति । यद्दीतीयं तेन यजुर्वेदं यज्ञवीर्यं तेन सामवेदं यत्पथममार्ष्टि तेनाथर्ववेदं यद्दिक्वीर्यं तेनेति हासपुराणादीनियत्स्वयं पाणिप्रो सति पादौ

३०-स
२६

शिरोहृदयं चक्षुः कर्णनासिकांश्चामिन्द्रोपस्थशतितेनौषधिवनस्पतयः सर्वाश्च देवताः प्रीणाति। आम्नो निवतस्मादावमना देवसर्वस्मात्पापात्समुच्यते
उपपातकानुहृत्तौ यमः। ॐ काराद्या व्याहृतयः सहस्रमनुमंत्रिताः फलाहारस्तथा ज्यस्तदहैव विष्णु इति। ॐ कारयुक्तास्मिन्नो व्याहृतयः। ॐ
भूर्भुवः स्वरितिसहस्रमनुमंत्रिताः। सहस्रजपित्वाभ्यस्य पुनर्जपित्वा सहस्रत्रयं जपित्वेत्यर्थः। ततः फलाहारस्तिष्ठन्तदहैव विष्णुदो भवतीति। वसि
ष्ठः। मनसा पापं ध्यात्वा ॐ कारपूर्वाभूराद्या सत्यां ता व्याहृतीर्जयेत्। शान्ता तपः। अनुदकमूत्रपूरीषकरणे श्रुपाकस्य शीतचैतन्स्नानं महा व्याहृती श्रु
तं। महा व्याहृतिभिरिति भूर्भुवः स्वरितितिसृभिरित्यर्थः। हृदयमः। गोहृत्तां स्त्रीहृत्ता राजन्यवैश्यहृत्ता न्यासापहारं कन्यादूषणं कृत्वा गामात्वाचीमुदी
चीं वादिशस्य निष्क्रम्य प्रभूतेनेधनेनाग्निं प्रज्वाल्य गव्येन घृतेन व्याहृतिभिराहृतिसहस्रं जुह्यात्। गायत्र्या अष्टसहस्रमावर्त्य आदित्यं त्रैलोक्यं माणस्ति स
मिर्हिरण्यवर्णाभिरात्मानं प्रोक्षयित्वा दामदेव्यं विरावर्त्य तदेतस्मात्सूतो भवति। अत्र सर्वं वा वशेषित व्याहृतिशब्देन भूर्भुवः स्वरितितिसो व्याहृतय उच्यते
। तत्र स्वयं शोक्नु कुरु शक्तुं उका विधानेन परिसमूहनादि पर्युष्णणां तं कृत्वा आचारादि प्राजापत्यां तं कृत्वा व्याहृतित्रयस्य प्रजापतिर्ऋषिरग्निर्वीर्युः सूर्यो देवता
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदासि अनाम्ना तप्रायश्चित्तेषु प्राणायामे विनियोगः ॐ भूर्भुवः स्वरिति प्रथमतो देवतो देशं कृत्वा ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। एवं क्रमेणाहृति
सहस्रं कृत्वा स्विष्टकृदो मंसमापयेत्। ततो अष्टाधिक सहस्रं गायत्रीं जपित्वा च तिसृमिर्हिरण्यवर्णाभिरिति। मंत्रो यथा ॐ हिरण्यवर्णाः सुचयः पावकाया सुजा
तः कश्यपो यास्मिन्द्रः। अग्निं यागर्मदधिरे विरूपास्तान आपः शंस्यो नाम वंतु यासां राजा वरुणो याति मध्ये स तान् देवेषु नृजानानाम्। मधुं दधुतः सुचयायाः
पावकास्तान आपः शंस्यो नाम वंतु यासां देवा दिविक्रयवन्ति भस्मया अंतरिक्षे वद्मन् भवन्ति यास्य वीर्यं य सो दंति शुक्रास्तान आपः शंस्यो नाम वंतु शिवेन माच
क्षुषां पश्यतापः शिवपातनुवोपस्थशतत्वचं मो सर्वां शत्रून् रस्य परोहवो मपि वचो बलमो जो निधन। वामदेव्यं विरावर्त्येति ॐ कयानिश्चिन्नाभुवद्वती

३६

सदा ह्यथः सस्मा कयाशचिष्ठयाहताइत्यादूतिमिरित्यंतं कंडिकात्रयं। वामदे व्यं अस्मिन् चक्रादिकव्याख्या न च शांतिकप्रकरणे लिखितमिति ।। इति ब्राह्मणं
 सर्वस्वेषाणां याममाहात्म्ये सव्याहृतिस शिरस्का गापत्री माहात्म्यं नामाध्यायः ।। तत्र प्राणायामानंतरा च मनो बोधायनः । सूर्यश्च मासस्तु श्रेति प्रातः सपचिचे
 ण पाणिना । तत्र मंत्रो यथा । सूर्यश्च मा मनुश्च मनु पतयश्च मनु कृतेभ्यः पापेभ्यो रसं तां यद्राज्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्या पद्भ्यां मुदरेण शिष्वा अह
 स्तदवलुं यतु यत्किंचिदु रितं मयि इदमहमा मृतं योनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा । अस्यार्थः ।। मम रसं तां के सूर्यश्च मनुश्च मनु र्यत्तः मनु पतयश्च यत पतयश्च
 इन्द्रादयः केभ्यो रसं तां पापेभ्यः किंभूतेभ्यः मनु कृतेभ्यः असांगयत्त कृतेभ्यः मनुः क्रोधो न्नपसे क्रोध पतय इन्द्रियाणि क्रोध कृतेभ्यः पापेभ्यः क्रोधा इ सतामिति । कि
 मुक्तं भवति । ममैता दृशः क्रोधो मा भवतु येनाह मकार्षं करोमीति । किंच यस्यापराज्या कार्षं कृतवानस्मि केन केन मनसा वाचा हस्ताभ्या पद्भ्या मुदरेण शिष्वा निगद
 व्याख्यातमेव । तस्यापं अहः दिवसो वलुं पतु नाशयतु यत्किंचिन्म यिमदा श्रितं पापं तदिदमापः अहं सूर्ये जुहोमि किंभूते ज्योतिषि इदममथा स्थितप्रकाशरूपे ज्योति
 षि पुनः किंभूते अं मृतयो नौ स्वाहा ततः सुहृते भवतु भवमनु र्यत्त इत्यत्र मनुः क्लेशे क्रतौ क्रु धीत्यमरकोशप्रामाण्यम् । शिष्वा इति शिष्वेनेति प्राप्ते सर्वविधपशुदं
 सिविकल्प्यत इति इनादेशो न भवति । आप इति सर्वभाषो मयं न गदिनि दर्शनात् सकारोत्त आप शशब्दस्तथायमिति । इति सूर्यश्च मंत्र व्याख्या । आपो हि ष्टेत्यादिति
 सृभिर्मार्जनं एतत्तु मंत्रत्रयं उपरिगत प्रातस्नाने एव व्याख्यातमस्मत्तत्रैवात्र संध्येयमिति । ततो मार्जना नंतरं दुपदामंत्रं अद्य मर्षणमंत्रं च प्रत्येकं चिरावर्त्य जलगंडूषपा सि
 काये निधाय तज्जलं हरकोट्ठा सेनाभ्यं तरं प्रवेश्य देहस्थं सकल पापमादाय रेचकोट्ठा सेन वह्निर्निर्गन्तमिति विहितं भूमा वास्या व्यत्यजेत् तथा ह्यं दोगपरिशिष्टे । का
 त्यायनः । क्रुरेणो हृत्य सलिलं प्राणमासाद्य तत्र च । जपेदनायता सुवीत्रिः सहस्रं च मर्षणम् । अनायता सुर्वेति वा शब्ददर्शनात् प्वासं संयम्या संयम्या पीत्यर्थः यो
 गियात्तवल्क्यः । दुपदां तु विगवर्त्य तथा चैवायमर्षणम् । सोपांशु प्रणवं वापि घाता आपो हि पापहाः । को किलो राजपुत्रस्तु दुपदाया ऋषिः स्मृतः । अनुष्टुप् च भवेच्छं

ब्रा-स
२०

हं आपश्चैवतुदैवतम् । सौत्रामण्यामवभृथे स्थाने च विनियोजनम् । तत्र दुपदामंत्रोपथा । ॐ दुपदाद्विमुमुक्षुः स्विन्नः स्नातो मलादिव । घृतं पवित्रे लोवाजमापः शुं धं
 तुमेनसः । अस्यार्थः । आपो जलानि मां एनसः पापाच्छुद्धं शोधयंतु पवित्रीकुर्वंतु । अत्र दृष्टान्तमाह । यथा स्विन्नो धर्मो पहतः पुरुषः दुपदाहं स मूलाहं समलं पापमुमुक्षा-
 नस्य क्तवान् कित्यक्तवान् अर्थविशतत्वे दमेव त्यक्तवान् तथा मां आपः एनसः शुं धंतु । द्वितीयं दृष्टान्तमाहं यथा स्नातो मलात्कायमलाच्छुद्धीभवति । तथा आपः
 एनसः पापान् मां शोधयंतु । तृतीयं दृष्टान्तमाह । यथा आज्यं घृतं पवित्रेण प्रादेशपरिमितसायकुरापत्रद्वयेन उत्पवनेन घृतं भवति । तथा मां आपः पवित्रीकुर्वंतु । दुपदं
 हं स मूलं त्यज्जोपे पंचमीव क्तयेति पंचमी । मुमुक्षुः नरतिमुक्षुः मोक्षराइत्यस्य लिटिलिटः कानजे विकानचोरुपम् । शुं धंत्विति । शुं धं शुद्धां वित्यस्य धातोरुपम् । तस्य
 यमस्य मंत्रस्य वाक्यार्थः । यथा धर्मो पहतस्य हं स ह्यायां शयणाद्धर्मापगमो भवति । यथा वास्नानाद्देहमलापगमः स्यात् । यथा वा पवित्रेण ज्यपवित्रीक्रियते । तथा आ-
 पः मां पवित्रीकुर्वंतु । दुपदामंत्रमाहात्म्यमघमर्षणमंत्रस्य च व्याख्यामाहात्म्यं च । मध्याह्नस्नान एव लिखितमिति तत्रैवानुसंधेयम् इति दुपदामंत्रव्याख्या । ततः
 सूर्योपस्थानं । तत्र हं दोषपरिशिष्टे कात्यायनः । उत्थायार्कं प्रतिप्राद्वे त्रिकोणांजलिनां भसः । उच्चित्रमृगद्वयेनैव उपतिष्ठेत् नंतरम् । संध्याद्वयेषु पस्थानमेव माहूर्तमी-
 षिणः । मध्याह्न उदये चैव विधाडादी ह्यजापेत् । तदसंसक्तपाश्चिर्वा एकपादं पादपि । जपेत्कृतांजलिर्वापि ऊर्ध्ववाहुरथापि वा । यत्र स्यात्कच्छ्रमूयस्त्वथ्यसो-
 विमनी षिणः । भूयस्त्वं भुवने तत्र कच्छ्राच्छेयो ह्यवाप्नोते । षोणियात्तवल्क्यः । गापत्र्यास्तु जपं कृत्वा सर्वं चैव यथा विधि । उपस्थानं स्वकैर्मंत्रैरदित्यस्तुत्कारयेत् । उद-
 त्यं विचित्रं देवानामुदयंतमसः स्परि । तच्च सुदैव इति एकचक्रेति वै ऋचा । उदयादित्रयं मंत्रं आहूषेनेति वै ऋचा । दृष्टेन सप्रयुंजीत शक्त्या न्यानि जपेत्सहा । अत्रिः ।
 उदयं जातवेदसमिति सप्तकृत आदिसोपस्थानादिहृत्तैः । सर्वकृतैश्च पापैर्मुच्यते । तत्रोदयमित्यादौ कैवर्कडिकासमथा पठितव्या । हारीतः । आहूषेनेत्यादिनादि-
 त्यमुपतिष्ठन् सर्वत्र घृतात्मा भवति । व्यासः । उदयं जातवेदसि ऋषिः प्रस्कृष्य उच्यते । हं दोगायत्र्यमेवास्मसूर्योदैवतमेव च । अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः ।

संयैवच । चित्रदेवेति मंत्रस्य ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप् छन्दो देवतं च सूर्योऽस्याः संप्रकीर्तितः । आग्निष्टाम उपस्थानात्वा नयामस्तथैवच । तत्रात्पापगापञ्चाना
लांजलित्रयं प्रक्षिप्य उर्ध्ववाहृष्य सूर्यमुपतिष्ठेत् । उदृत्य मंत्रस्य प्रस्कण्व ऋषिर्गायत्री छन्दः । सूर्यो देवता अग्निष्टोमे सूर्योऽपस्थाने विनियोगः । उदृत्यं जान
वेदसं देवं वहंति केतवः दृशे विष्वाय सूर्यम् । अस्यार्थः । उदृत्यं सूर्यं देवं केतवः रश्मयः उद्वहंति उर्ध्वं वहंति किंभूतं जान वेदसं अग्नितेजो मयमित्यर्थः ।
किमर्थं उद्वहंति दृशे दर्शनाय कस्य विष्वाय विश्वस्य । अयं वाक्यार्थः । तेजः स्वरूपं सूर्यं देवं विश्वप्रकाशनार्थं रश्मयः उर्ध्वं वहंतीति आदित्यस्वरूपोत्कीर्तन
मिदम् । उदृत्यमित्यत्र मध्यवर्ती उकारो होत्रार्थः । विष्वायेति षष्ठी स्थाने चतुर्थी यमेवं रश्मय उद्वहंति कीदृशो सावादित्य इत्याकाश्यायामाह । चित्रं देदे स्त्रिमं
त्रस्य कौत्स ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः सूर्यो देवता अग्निष्टोमे सूर्योऽपस्थाने विनियोगः । ॐ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रं स्य वरुणस्य आग्ने । आ प्राद्यावा
ष्टथिवी अतस्त्रिष्टुप् सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च । अस्यार्थः । असौ सूर्य उदगादुदितो भवति । किंभूतः मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च पाणां देवानां च स्तः
उनः किंभूतः देवानामनीकं मित्रादिव्यतिरिक्तानां मध्येऽन्येषामनीकं समूहं कथमुदगात् चित्रमाश्रयं यथा स्यात् । उदित्यवद्यावाष्टथिवी अतरीषं स्वर्गम
त्याकाशं आशाः आश्रितवान् स्वरश्मिजालेनेति भावः । उनः किंभूतः जगतौ जगमस्य तस्युषः स्थावरस्यात्मा स्थावरजगमात्मकस्तत्कलसंसारमथोयमेव
सूर्य इत्यर्थः । आ प्रादिति आ ३०४ वस्य प्रादृश्योऽत्यस्य लङ् । प्रथमैकवचनस्थानेति उजति उभवंतीति मध्यमपुरुषैकवचनम् । तच्चक्षुः किंभूतमित्याकाशायां उन
राह । तच्चक्षुरिति मंत्रस्य दध्यङ्गाथर्वण ऋषिः सूर्यो देवता उरु उष्ट्रि कृच्छं दोमहावीराद्यंतयोः शान्तिकरणे विनियोगः । ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चर
त् । पश्ये मृशरदः शतं जीवे मृशरदः शतं २० पृष्णयामशरदः शतम् । अस्यार्थः । तत्सर्वं किंच स्तः किंभूतं देवहितं देवानां समीहितं उनः किंभूतं चक्षुः किंभूतं निर्म
लं उनः किंभूतं पुरस्तात्पाद्यादिशि उच्चरत् उद्यत् नरेतस्योपरधानं कृत्वा वयशरदां शतं शतवर्षाणि पश्येमतथा शरदः शतं जीवे मतथा शरदः शतं पृष्ण

ब्रा०स
१८

याम। उद्दयमिति मंत्रस्य प्रस्कएवन्नाभिः सूर्यो देवताऽनुष्टुप् छन्दः सौत्रामण्यवभृथे विनियोगः। उद्दयंतमसस्य रिस्वः पश्यंत उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म
ज्योतिरुत्तमम्। अस्यार्थः। उदित्ययमुपसर्गः अगन्म इत्यनेन क्रियापदेन सह संबध्यते वयं सूर्यं देवं उदगन्म उदगच्छाम किंभूता वयं परिपश्यंतः सर्वतोभा
वेन पश्यंतः किं पश्यंतः स्वः स्वर्लोके किंभूतं तमसः अपकाशस्वरूपाद्भूल्लोकादुत्तरं उद्गतं तं ऊर्ध्वस्थितमित्यर्थः। अपि किंभूता वयं देवत्राः देवेन सूर्येण त्रा
रांयेषां ते देवत्राः सूर्यं किंभूतं ज्योतिः स्वरूपं उत्तमं सर्वज्योतिषामम्यादीनामुत्कृष्टम्। अयमत्र वाक्यार्थः। वयं सूर्येण राक्षिताः भूल्लोके स्यो परिस्थितं पश्यंतम
तिक्रम्य परं ज्योतिः स्वरूपं स्वरूपे सूर्यसंगता भवामः। इति सूर्यप्रार्थना। अत्ययो बहलमिति बहलवचनात् सकास्त्वनकारः। गस्तृधा तो वर्तमाने लङ् उत्तम
पुरुषबहवचनम्। बहलं छंदसीति शयोलुक् बहवचनान्मकारस्य नकारः। अगन्म इति सिद्धम्। इति उद्दयंतमिति मंत्रव्याख्या। स्वयंभूरित्यस्य सूर्यं च ऋषिः
सूर्यो देवता यजुषां छंदो नास्ति सूर्योपस्थाने विनियोगः। स्वयंभूरसि श्वेष्टो रश्मिर्वचो दा असि वचो मे देहि। अस्यार्थः। हि आदित्य रश्मिः त्वस्वयंभूरसि केना
पि नृकृतोपि स्वयमेव संभूतो सीत्यर्थः। किंच श्वेष्टो रश्मि रसि श्वेष्टः प्रशस्यतमः। अपि च वचो दा असि वचं स्तेजस्तद्दासीत्यर्थः। यतस्त्वमेवंभूतः अतस्त्वमे
महावचो देहि ब्रह्म तेजो देहीत्यर्थः। आदित्यस्य सप्तरश्मयः तत्र चतुर्दिशु चत्वारः ऊर्ध्वाधोगामिनौ द्वौ मध्यवर्ती एकः सचहिरण्यगर्भः सर्वरश्मि श्वेष्टः स
एवात्र संबोध्यते च अयं वक्तव्यार्थः। यस्य स्वयंभूः श्वेष्टस्तेजो दाता च तेजो रश्मिः तेजो र्थलोके रम्यर्थ्यते स परमेश्वरः स विता अस्माकं प्रीतो भवत्विति स्वयंभू
रित्यादिभिरादित्यं स्तुत्वा वचो मे देहीति तस्मिन् प्रार्थना। स्वयंभूरिति मंत्रव्याख्या। इति सूर्योपस्थानमंत्रव्याख्या। गायत्रीं परिकीर्त्तयंति मुत्तयो वेदस्य यां
मातरं गा यत्र्याः शतधा जपेन दुरितं यस्यासमुच्छिद्यते। संतः सह तमत्सरेण मनसा तस्याः प्रमाणां किता धर्माध्यक्षहलायुधेन रचिता व्याख्येयमाकर्ष्य
ताम्॥ अथ प्रातः संध्यायां गायत्री जपानुष्ठानादिकं गायत्री माहात्म्यं च। तत्र स्नानार्नंतरं वै धायनः। दर्भेष्वासीनः दर्भे व्यास्यमाणः प्राञ्जुस्वः सा वित्रीति

१८

हस्वह्रस्वभावेतयेत। शतकृत्वः परिमितकृत्वावा। शंखः। कुशशय्यामसीनः कुशोत्तरीयवानकुशपवित्रपाणिः प्राङ्मुखः सूयाभमुखवा असमाख्यामा-
 दादेवतायां यमं नृपं कुर्यात्। सुवर्णमणिमुक्तास्य ठिकरुद्रास्य उज्ज्वलीवकानामन्यतमेनासमालिकां कुर्यात्। कुशं यथिष्ठतां वाहं स्तां गुलिमिर्वागणयेद्
 अंगुलिपर्वभिरित्यर्थः। योगियाज्ञवल्क्यः। प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च अंगानि हृदयादयः। त्रिणवर्त्यततः पश्चादाद्यं ह्रस्वदेवतम्। विनियोगं स्था। रूपं ध्यातव्यं क-
 मशस्तु वै। प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च अंगानि हृदयादयः त्रिणवर्त्येति। प्रणवादिभूर्भुवः स्वरित्यक्षरचतुष्टयं हृदयशिरः शिखासुस्थानत्रये चैकैकवारन्यासेन त्रि-
 राहतिकं कर्तव्यमित्यर्थः। तथा श्वेतवर्णसिमुद्दिश्य कौशेयवसना तथा। श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता। आदित्यमंडलां तस्यावत्सुलोकगता यवा
 अंससत्तथरादेवीपद्यासनगता शुभा। तत्रावात्यनपित्वाचनमस्कारैर्विसर्जयेत्। तथा सविता देवतास्य सुमुखमग्निस्तदित्युक्ता। विश्वामित्रः ऋषिः शु-
 दोगायत्र्यास्तु विधीयते। योगियाज्ञवल्क्यः। विश्वस्य जगतो मित्रं विश्वामित्रः प्रजापतिः। विनियोगोपनयने प्राणायामे जपे तथा। प्राणायामेऽप्यसाश्चतुर्वि-
 शत्यक्षरया गायत्र्या अंतर्भावो विद्यते न त्वनयैव चतुर्विंशत्यक्षरया प्राणायामविधानम्। व्यासः। विश्वामित्रः ऋषिः शुदोगायत्री सविता तथा। देवतावि-
 नियोगश्च गायत्र्या जपठ्यते। योगियाज्ञवल्क्यः। आवात्ययजुषानेन तेजोसीति विधायतः। एतद्यजुः पुरा प्रोक्तं देवैर्दृष्टेन कांसिभिः। विष्णुधर्मोत्तरे। कर्म-
 द्रियाणि पंचैव पंचतुह्यीन्द्रियाणि च। पंचपंचोद्रिया र्थाश्च भूतानां चैव पंचकम्। मनोतुह्यिस्तथैवात्मा अव्यक्तं च यदुत्तरम्। चतुर्विंशत्यथैवा निगायत्र्या असुर-
 णि च। प्रणवं पुरुषं विदिसर्वगं पंचविशकम्। योगियाज्ञवल्क्यः। असुराणां तु देवत्यं संप्रवक्ष्यामः परम्। आग्नेयं प्रथमं तेयं वायव्यं च द्वितीयकम्। तृती-
 यं सूर्यदेवत्यं चतुर्थं वैद्युतं तथा। पंचमं यमदैवत्यं वारुणं षष्ठमुच्यते। बार्हस्पत्यसप्तमं च यार्जुन्यं चाष्टमं विदुः। ऐंद्रं तु नवमं तेयं गंधर्वं दशमं तथा। पौष्ममेका-
 दशं प्रोक्तं मैत्रावरुणं द्वादशम्। त्वाष्ट्रं त्रयोदशं तेयं वासवं च चतुर्दशम्। मारुतं पंचदशकं सौम्यं षोडशकं स्मृतम्। सप्तदशं त्वांगिरसं वैश्वदेवमतः परम्। आ-

ब्राह्म-
१६

धिनंचैकोनविंशंप्राजापत्यंचविंशकम् । सर्वदेवमयंप्रोक्तमेकंविंशमतःपरम् । ऐंद्रंद्वाविंशकंप्रोक्तंनयोविंशंतुब्राह्मकम् । वैश्ववंचचतुर्विंशमेताह्यस्यदेव-
ताः । जप्यकालेतुसंचित्यतासुसायुज्यतां ब्रजेत् । नित्यजपविधौ योगियात्तवल्क्यः । ॐ कारंष्टर्वमुच्चार्यभूर्भुवःस्वस्ततःपरम् । गायत्रीप्रणवश्चांतेजस्यैवमु-
दाहृतम् । सूर्योपस्थानानंतरंनित्यजपविधौ व्यासः । प्रणवस्माहृतियुतांगायत्रीचजपेत्ततः । समाहितमनास्मृंस्त्रीमनसावापिचिंतयेत् । तथा । दशभिर्नमजनि-
तंशतेनचपुराकृतम् । त्रिपुगंतुसहस्रेणगायत्रीहंविदुष्कृतम् । प्रणवाद्यंतसंवद्वाभूर्भुवःस्वस्त्यैवच । जप्यइतिकूर्मपुराणम् । ॐ कारमादितः कृत्वा व्या-
हृतीस्तदनंतरम् । ततोधीयीतसावित्रीमेकायः प्रहयान्वितः । तथा । सहस्रपरमां देवींशतमध्यां दशावराम् । गायत्रीवैजपेन्नित्यंजपयत्तः प्रकीर्तितः ।
गायत्र्या विष्णुमित्रकृष्णिर्गायत्रीचंद्रः सवितादेवता उपनयने विनियोगः । ॐ भूर्भुवःस्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । अस्या-
र्थः । तत्सतं भर्गं तेजः धीमहि चिंतयामः । अत्रयद्यपि तमिति भर्गविशेषणं नास्ति तथापि यत इति तच्छब्दप्रयोगादेव तमिति तच्छब्दोलभ्यते । यथा च गायत्री
व्याख्यानेणैव । योगियात्तवल्क्यः । यच्छब्देन तु तच्छब्दो बोधयः सततंतु धैः । उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः किं भूतस्य सवितुः सर्वभूतानां प्रस-
वितुरित्यर्थः तथा च योगियात्तवल्क्यः । सविता सर्वभूतानां सर्वभावान्प्रसूयते । सवनात्सावनाच्चेव सविता तेन चोच्यते । पुनः किं भूतस्य देवस्य दीप्तिं की-
डापुर्कस्य । तथा च योगियात्तवल्क्यः । दीप्यते कीडते यस्मादुच्यते द्योतते दिवि । तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैरिति । किं भूतं भर्गो नोस्माकं धियो बु-
द्धीः प्रचोदयात् प्रेरयति धर्मार्थकाममोक्षेषु अस्माकं बुद्धीर्भर्गो नियोजयतीत्यर्थः । तथा च योगियात्तवल्क्यः । चिंतयामो वयं भर्गं धियो यो नः प्रचोद-
यात् । धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिद्वितीः पुनः पुनः रिति । तदिह भर्गशब्देन बहुविधिमाहात्म्ययुक्तः सवितुर्मंडलवर्ती आदित्यदेवता स्वरूपः पुरुष उच्यते । त-
था च योगियात्तवल्क्यः । भनिः पाके भवेद्वातुर्यस्मात्पाचयतेत्यसौ । भ्रातृते दीप्यते यस्माज्जगच्चांते हरस्यपि । कालामिरूपमास्थाय सप्तार्चिः सप्तारश्मि-

१६

भिः भाजनेतत्स्वरूपरातस्माद्गः स उच्यते । भातमासयतल्लोकानरातरजयतमनाः । गहसान्ध्यातमस्यनररात
 सूर्यमंडलातस्थोपि सकल प्राणा नाहृदयमध्ये जीवभूतः प्रतिवसति । तथाच । योगियात्तवल्क्यः । आदिसांतर्गतं यज्ञन्योतिषां योतिरुत्तममाहृदयसवभ्य
 तानां जीवरूपः सतिष्ठति । हृदो मितपनि होषवासे सूर्यः स चांतरे । अग्नौ वाधूमके होषन्योतिश्चिवतरंचयत् । हृदयां काशे च यो जीवः साधकैरुपवर्ण्यते ।
 स एवादित्यरूपेण वर्हिर्नभसि राजत इति । अवयव्यपि प्राणिनां हृदि जीवरूपतया य एव भर्गस्तिष्ठति स एवाकाशे आदित्यमध्ये पुरुषरूपतया विद्यते अतो अ
 नयोर्भेदो नास्तेव । तथापि धियो योनः प्रचोदयादिति प्राणीनां बुद्धिप्रेरको वो हृदयवर्ती भर्ग एव चितनीयः । अयं तु विशेषः । सूर्यमंडलवर्ति भर्गेण सह द्वितेन ।
 एकीभूतश्चितनीय इति । पुनः किंभूतं भर्गं वरण्यं वरणीयं प्रार्थनीयं जन्ममृत्युदुःखादिनाशाय ध्यानेनोपासनीयमित्यर्थः । तथाच योगियात्तवल्क्यः । वरेण्यं
 वरणीयं च जन्मसंसारभीरुभिः । आदित्यांतर्गतं यज्ञभर्गारम्यं वै सुमुष्णुभिः । जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रिविधस्य च । ध्यानेन पुरुषो यस्तु द्रष्टव्यः सूर्यमंडल
 इति । पुनः किंभूतो भर्गः भूर्भुवः स्वरिति । भूर्लोकान्तरिक्षलोकस्वलोकस्वरूपोपि स एवादित्यदेवतात्मको भर्ग इत्यर्थः । तथाच भविष्यपुराणम् । वासुदेव उ
 वाच प्रत्यक्षदेवतासूर्यो जगच्चक्षुर्दिवाकरः । तस्मादभ्यधिकाकाचिद्देवतानां सिंशश्च तम् । यस्मादिदं जगज्जातं लयं यास्यति यत्र च । त्रय्यादिलक्षणः कालो
 मृत्युः साक्षाद्दिवाकरः ग्रहनक्षत्रयोगाश्च राशयः करणानि च । आदिसावसवोरुद्रा अप्सि नो वायवोऽनलः । शक्रः प्रजापतिः सर्वे भूर्भुवः स्वर्दिशस्तथा । त
 थात्रैलाक्यमिदमादित्यदेवताया विवर्तते इति । योगियात्तवल्क्यः हिरण्यमंडलं दीप्तं तपोत्तानसमुद्भवम् । एकं द्वादशधा भिन्नमदिति समजीजनत् । तस्या
 द्वादस्थितो मेरु रुधिरात्सप्तसिंधवः । पर्वताश्च जरायूश्च नद्यो धमनिसंतताः । द्यौश्चापि पृथिवी चेतिकेपाले द्वे व्यवस्थिते । मध्ये तस्मिन् समभवत्त्रैलोक्यस्यैव
 संभवः । एतेष्वंशकपाले द्वे अयामध्ये व्यवस्थिते । एकं धात्रीममभवद्दितीयं नंदनं वनम् । तन्मध्यायः शिशुजीतो मार्तंडः सविता तु सः । इत्यं चराचरात्मकत्रैलो

ब्रा-स

२०

कमेवमर्गस्वरूपं तस्माद्गतिं पृथग्भूतं किंचिदपि न संभवतीति भर्गमाहात्म्यमेवं व्याहृतित्रयसमेतगायत्र्याः प्रतिपादितम् । अत्र च ॐ काररहितप्रत्यो-
च्चारणोऽप्रत्यवापदर्शनादादावन्ते च । ॐ कारं प्रयोगः । तथा ह मनुः । ब्राह्मणाः प्रणवं कुर्याददावन्ते च सर्वदा । स्वरत्नोक्तं सर्वपरस्ताच्च विशीर्यत इति । अस्या
स्तु व्याहृतित्रययुक्तगायत्र्या अपवाकार्थः । सवितुर्देवस्य भर्गो रम्य परब्रह्म स्वरूपतेजः चित्तनार्थं मम हृदय मध्यस्थिते नैव भर्गो रम्यते जसा प्रेर्यमाणस्तु
देवभर्गो रम्यं भूलोकोत्तरि सलोकादिब्रह्मांशोदरवर्ती सचराचरवैलोक्य स्वरूपं मम हृदय मध्ये बाह्ये च सूर्यमंडल मध्यवर्ति तेजसा सह एकं भूतं परब्रह्म ज्यो-
तिरहमिति चित्तयनं कुर्यादिति । इति जपगायत्री व्याख्या । तदेवं स्वरूपाया गायत्र्याः सम्यगर्थज्ञानपूर्वकं जपमात्रेण कथं महापातकोपपातकान्यन्या
निचसप्रजन्मकृतानि पापानि न नाशमुपयास्यंति । एतस्याः । सम्यगर्थचित्तेन वाक्यमपवर्गा सिद्धिर्भविष्यतीति तथा चास्यास्तद्विधमाहात्म्योपव-
रणेनानामुनिवचनानि । तत्र गायत्री स्वरूपव्याख्याने मनुः । अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहदुर्भुवः स्वरतीति च । त्रिभ्य एव तु वेदेभ्य
स्तत्रिपादमदुहत् । तदित्युच्यते । सा विद्याः परमेष्ठी प्रजापतिः एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिं शर्विकाम् । संध्यौ वेदविहितां वेदपुण्येन पुज्यते । यो-
गियात्तवल्क्यः । तपसा सुसमिद्धस्य आदिसर्गात्स्वयं भुवः । ॐ कारं शर्वा गायत्री निर्जगाम ततो सुखात् । कूर्मपुराणे । पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनात-
नाः । महाव्याहृतयस्त्रिस्तः सर्वा सुरनिवहृणाः । प्रधानपुरुषः कालो ब्रह्म विष्णु महेश्वराः । सत्त्वं रजस्तमस्त्रिस्तः क्रमाद्वाहृतयो मताः । मनुयमहद्विष्ण-
वः । ॐ कारं शर्वकास्त्रिस्तो महाव्याहृतयोऽव्याः त्रिपादां चैव गायत्री वित्तेयं ब्रह्मणो मुखं । कूर्मपुराणे । ॐ कारस्तत्पदं ब्रह्मणो वित्री स्यात्तदस्य पम । एष
मंत्रो महायोगः सारात्सार उदाहृतः । हृंदो गपरिशिष्टे सर्वेषां वेदानां गुह्योपनिषत्सारभूतं ततो गायत्री । योगियात्तवल्क्यः कूर्मपुराणयोः । गायत्री चैव
वेदां चतुर्लया समतोलयत् । वेदा एकत्र सां । स्तु गायत्री चैकतः स्मृता । योगियात्तवल्क्यः सारभूतास्तु वेदानां गुह्योपनिषदो मताः । तेभ्यः सारस्तु ग

२०

पञ्चातिस्त्रोवाहृतयस्ततः। तथा गायत्र्याः परमर्द्धचक्रचोर्द्धमेव एव वा। ब्रह्महत्यासुरापानं सुवर्णस्तेयमेव च। गुरुदाराभिगमनं जप्येनैव पुनाति सा। ब्रह्म-
 द्यमः। गायत्र्या परमर्द्धचक्रचमर्द्धमेव वा। ब्रह्महत्यासुरापानं गुरुदाराभिगमिनम्। यज्ञान्यदुष्कृतं किंचित् सर्वमेव पुनाति च। इत्याह वैवस्वतो यम-
 तथा ॐकारश्चर्विकास्त्रिस्त्रः सावित्री यश्च विदति। चरितब्रह्मचर्यं च स वै श्रोत्रिय उच्यते। अग्निपुराणे। दशसाहस्रजप्येन निष्कामः पुरुषो यदि। वि-
 धिनानियतो ध्यायेत्प्राप्नोति परमं पदम्। तथा यत्तद्वानरतो विद्वान्सांगवेदस्य पाठकः। गायत्री ध्यानं कृते स्य कलानां हर्तिषां श्रेष्ठम्। योगिपात्रवल्क्यः।
 एतया ज्ञातया सर्वं वाञ्छयं विदितं भवेत्। उपासितं भवतेन विश्वं भुवनसप्तकम्। भक्तात्वाच्चैव गायत्री ब्राह्मण्या देवहीयते। अपवादेन संयुक्तो भवेच्छु-
 तिनिदर्शनम्। कूर्मपुराणे। गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपाविनी न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञाय च्यते। मनुजमविशुध्य मूर्त्तराणि। सावित्री मात्र सा-
 रोपिवरं विप्रः सुःपत्रितः। नायं त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी। ब्रह्मविष्णुः एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया। विप्रस्य त्रियविजयो निर्गहणां याति
 साधुषु। योगिया त्रवल्क्यः। सावित्र्या श्रैवमंत्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः। तस्यां यदुक्तं चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्प्यते। कूर्मपुराणे। यो धीने हन्यह न्येतां गायत्री वेद-
 मानरम्। विज्ञाया र्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम्। योगिया त्रवल्क्यः। वेदाः सांगास्तु चत्वारोऽधीताः सर्वे च वाञ्छयाः। गायत्रीं जो न जानाति हृत्थातस्य परिश्रमः
 गायत्री मात्र संतुष्टः श्रेयान् विप्रः। सुयं त्रितः नायं त्रितस्त्रिवेदी च सर्वाशी सर्वविक्रयी। मनुयोगिया त्रवल्क्यः। एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वयां। वि-
 प्रस्य त्रियविजो निर्गहणां याति साधुषु। अथ गायत्री जपफलम्। तत्र ब्रह्महत्याः गायत्री जप्य निरता गच्छत्यमृततां हिजाः। अग्निपुराणे। गायत्री जपते यस्तु
 द्वेकाले ब्राह्मणः सदा। अर्थी प्रति यही चापि स गच्छेत्परमां गतिम्। गायत्री जपते यस्तु कल्पमुत्थाय यो हिजः। स न लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवांभसा। अग्नि-
 पुराणे। एवं गायत्रीं प्रति ब्रह्मवाक्यम्। कुर्वन्तो। पीह पापानि येत्वा ध्यायन्ति पावनि। उभे संध्ये न तेषां हि विद्यते देवि पातकम्। गायत्र्याश्च जपान्नास्ति हि विषेह-

ब्राह्मणं च पावनम् । तथा । यथा कथं विज्ञयेत् सा देवी परमपावनी । सर्वकामप्रदा प्रोक्ता । अथ कर्मसु निश्चिता । वसिष्ठः । विद्यातयोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपनित्यकम् ।
 २१ सदा पिपापकर्मणि मे नो न प्रति युज्यते । यथा निर्वोपु नो ब्रूतो ह विषाचैव दीप्यते । एवं जप्य परो नित्यमंत्रयुक्तः सदा द्विजः । विष्णुधर्मात्तरे । गायत्रीं जपते यस्तु
 कल्पमुत्थाय यो द्विजः । लिप्यते न स पापेन यत्र यत्र मिवांभसा । कामकामोलभेत् कामं गतिकामस्तु सादृतिम् । अकामस्तदवा प्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् । ह
 हृदयम् । न तथा वेदजपेन पापं निर्द्दहति द्विजः । यथा सा वित्री जप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते । विष्णुधर्मात्तरे । गायत्रीं जपते यस्तु द्वौ कालौ ब्राह्मणः सदा । तया राज
 न्सु विज्ञेयः पौर्णिमावनः । मनुर्वह द्विष्णु । यो धीते ह न्यह न्येतां त्रीणि पर्वण्यतं द्विजः । स ब्रह्मपदमभ्येति वायूस्तु स्वमूर्तिमान् । ब्रह्मदामः । सहस्रपर
 मा देवी शतमध्यां दशाक्षरम् । गायत्री तु जपे नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् । व्यासगोभिलीयौ । दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् । त्रियुगंतु सहस्रेण
 गायत्री हंति पातकम् । अग्निपुराणे । दशकृत्वः प्रजप्ता साराच्या न्हाय कृतं तलघु । तत्पापं प्रणुदत्या शुनात्र कार्या विचारणा । शतजप्ता तु सा देवी सर्वपापप्र
 णाशिनी । सहस्रजप्ता सा देवी महापातकनाशिनी । लसजप्येन साप्येवं सप्तजन्मोत्थपातकम् । कोटिजप्येन विप्रर्षेयदिच्छति तदा मुपात् । यस्य विद्याधरत्वं
 बार्गधर्वत्वमथापि वा । देवत्वमथ विप्रत्वं भूयो निहतकंटकम् । योगियात्तवल्क्यः । सप्ताहस्याश्वनन्दे हं दशभिः प्रापयेद्विदम् । विशाहत्या तु सा देवी नयते च चरल
 यम् । अष्टोत्तरशतं जप्ता तारयेज्जन्मसागरात् । जीर्णेन पश्यति प्रायोजन्ममृत्युं हि दारुणम् । गायत्रीं च जपे नित्यं सोमवद्भ्राजते हि सः । अत्रिहृदा पस्वौ । सहस्रप
 रमां देवी शतमध्यां दशाक्षरम् । गायत्रीं च जपन्निप्रो न पापेन विलिप्यते । कूर्मपुराणे । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशाक्षरम् । गायत्रीं वै जपन् नित्यं जपयतः प्रकी
 र्तिताः । योगियात्तवल्क्यः । दशविंशशतं वापि गायत्र्याः परिवर्तयेत् । अहोरात्रकृताञ्चैव पापात्संमुच्यते हि सः । तथा सोऽकाराचतुराहता विज्ञेया सा शनासरा ।
 शताक्षरं समावर्त्य सर्ववैदफलं लभेत् । गोभिलीये । कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदकेन जपेत् । गायत्र्यग्निमुखी प्रोक्ता तस्माद्दृष्ट्या यतां जपेत् । यज्जने सु

एकस्त्रेणस्थानेचैवाद्वाससा। नपोहोमस्तथादानंतत्सर्वंनिष्कलंभवेत्। गृहेषुतत्समंजस्यंगोष्ठंशतगुणंभवेत्। नदांशतसहस्रंतुअनंसंचामिसंविधि
 योगियात्तवल्क्यः। आर्षेर्द्धदृश्यदैवत्यंविनियोगंचब्राह्मणम्। शिरसाक्षरदैवत्यमाह्वानंचविसर्जनम्। ध्यानंजपप्रयोगंचयेषुकर्मसुनादशः। ज्ञातव्यंब्राह्म
 णैर्यन्त्राद्ब्राह्मण्यंयेनवैभवेत्। योगियात्तवल्क्यः॥ एषाहिविषदादेवीशब्दब्रह्ममयीषुभा। तपसामहत्यदृष्टाविद्याभिवेणधीमता। अथासंमाला। त
 चन्यासःहिरण्यगर्भमणिभिर्जप्ताशतगुणंभवेत्। सहस्रगुणमिंद्रासैरुद्रासैर्युतंभवेत्। नियतंप्रयुतंवास्यासद्यासैर्नविसंशयः। पुत्रजीवनपुण्यस्य
 परिसंख्यानविद्यते। योगियात्तवल्क्यः। स्फटिकेद्रासरुद्रासुपुत्रंजीवसमुद्रवैः। असमालातुकर्त्तव्याप्रशस्ताद्युत्तरोत्तरं। कोट्याधातुभवेदिहि
 रनेताचात्रसंख्याया। अभावेचासमालानांकुशयथायपाणिना॥ अथकाम्यजपः॥ तत्रात्रिहृदापस्तवौ। सावित्र्यास्तुपरंनस्तिशोधनंसर्वकर्मणा
 म्। वसिष्ठः॥ सावित्र्यास्तुपरंनस्तिपावनंपरमंस्मृतम्। योगियात्तवल्क्यः। गोघ्नःपितृघ्नोमातृघ्नोभ्रूणहायुरुतल्पगः। ब्राह्मणःस्वर्णहारीचयश्च
 विप्रःसुरापिवेत्। गायत्र्याशतसाहस्रात्पूतोभवतिमानवः। तथावायुमसोदिवातिष्ठेद्रात्रीनीलासुसूर्यदेक। जप्त्वासहस्रगायत्र्याःशुद्धोब्रह्मवधा
 दृते। गौतमः। महापातकचतुष्टयरहस्यपापश्चित्तेगायत्रीसहस्रं कृत्वाभावर्त्तयेत्। उनीतेहिचात्मानम्। अत्रयद्यपिपावतिसहस्राणिजप्तव्या-
 निस्फुटतरंनप्रतिपादिषानितथापिरहस्यकृतस्यापिमहापातकस्यगौरवान्मासैकंपावत्यतिदिनमेकसहस्रमेवंकृत्वानप्तव्यम्। एतच्चमनुविष्णु
 याज्ञवल्क्यैः। स्फुटमेवाभिहितम्। तथा। सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्यबहिरेवत्रिकंदिजः। महतोप्येनसोमासात्वचेवाहिर्विमुच्यते। पूतोभवतीत्यधिका
 रेविष्णुः। दशसाहस्रजप्येनसुवर्णस्तेयकर्मकृत। योगियात्तवल्क्यः। संवत्सरंवाषण्मासान्योजपेदिधिबुद्धिजः। सोर्वितःसर्वतःकामान्प्राप्नुवाच
 त्रसंशयः। तथा। स्नायाच्छतेनगायत्र्याशतमंतर्जनेत्। आपःशतेनपीत्वातुसर्वपापैःप्रमुच्यते। शतमंतर्जनेत्तजपेदितिनलेनिममेनशतगायत्रीजप

ब्रा-स

२२

सकृत्तुमशक्यत्वात्कंठमात्रमुदकमवतीर्यनपेदितिवोधव्यम् । गद्यव्यासः । सावित्र्याचतिलाग्नौहुत्वासर्वपापेभ्यः प्रमुच्यते । विष्णुधर्मोत्तरांमिश-
राणयोः । हुत्वाचवरदादेवीसर्वकामवरप्रदा । गायत्र्याचति लेहोमः सर्वपापकनाशनः । ब्रह्मापस्वः । सर्वपापेवपापानां संकरे समुपस्थिते । दशसाह-
स्रमभ्यस्ता गायत्रीपावनं परम् । योगियातवन्त्यः । सर्वपापेवपापानां संकरे समुपस्थिते । दशसाहस्रिकाभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् । वसिष्ठः । स-
हस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशानराम । शुद्धकामः प्रयुं जीतुं सर्वपापेष्वपि स्थितः । शंखः । सावित्र्याचतिलानग्नौ हुत्वा त्रैनेव पावनं कुर्यात् । एवमग्निः
सर्वपापमपनुदति । कूर्मपुराणे । उच्छिष्टेष्वप्यनावां नष्टां गलादीन्स्पृशेद्दिनः । प्रमदादैनपेत्स्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् । पाराशरः । अक्षानाहुं जने-
विप्राः सतके मृतकेऽपि वा । गायत्र्यष्टसहस्रेण ब्राह्मणः शूद्रसतके । वैश्यः पंचशतेनैव सप्तियो द्विशतेन वै-
श्याता तपः । अक्षानाहुं जने विप्राः सतके मृतकेऽपि वा । गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धं ति शूद्रसतकं । वैश्यस्य सतके भुक्त्वा गायत्र्याः पंचभिः शतैः । सतके स-
प्तियस्यैव द्विशती जप उच्यते । ब्रह्मचारिण उद्दिश्य कूर्मपुराणे । समरात्रमकृत्वा नुभैश्च वर्यामिष्टजनम् । रेतसश्च समुत्सर्गं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॐ
कारश्चिकास्त्रिस्तोमहाव्याहृतिभिः सदा । संवत्सरं जुह्वानानक्तमिष्टाय शनं शुचिः । सावित्रीं वज्रपेक्षैव नित्यं क्रोधविवर्जितः । नदीनीरेषु तीर्थेषु तस्मा-
त्पापादिमुच्यते । ब्रह्मचारिणं संवर्तः संध्याचैवाग्निकार्यं च प्रमादन्नकरोति यः । गायत्र्यष्टसहस्रं जुगपेत्स्नात्वा समाहितः । कूर्मपुराणे । ब्रह्मचार्यधिक-
रणे । अकृत्वा समिराधानं शुचिस्नात्वा समाहितः । गायत्र्यष्टसहस्रं जपं कृत्वा विष्णुध्याति । अपस्वः । ब्राह्मणस्य यदोद्दिष्टं मध्याह्नान्तोद्दिष्टं । अहो-
रात्रं तु गायत्र्या जपं कृत्वा विष्णुध्याति । ब्रह्मापस्वः । यस्तु भुंक्ते एकपत्न्यां कुत्सितानामनाननाम् । गायत्र्यष्टसहस्रेण पंचगव्येन शुध्यति । संवर्तः । स्नाने तु
यदिसंप्राप्ते भक्षयेद्यदि वापिवेत् । गायत्र्यष्टसहस्रं जुगपेत्स्नात्वा समाहितः । स्नाने तु यदिसंप्राप्ते इति स्नानापहरिणीयपापे यद्यस्नात्वा भुंक्तेऽपि वति ।

२२

वातस्वेवप्रायश्चित्तबोधनम् । कूर्मपुराणे । अनुगम्येच्छप्रायश्चित्तं प्रेतीभूतं द्विजोत्तमः । गायत्र्यष्टसहस्रस्य न पञ्चान्नदायुवा । तथा । उद्दृष्टवत्स्य । दत्तमप
 दंतर्जने द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं च हचोपवसेद्वती । सूर्याभ्युदितविनिर्मुक्तप्रायश्चित्ताधिकारे । गायत्र्यनुवृत्तौ ब्रह्ममनुः । जपन्नुपवसेद्विनमः । अत्रिः
 । अशांतमनसः शांतमनसो वा गात्र्या अनुशोचनाच्छुद्धिरिति । संवर्तः । ब्रह्मचारिधर्मः । अनाचांतः पिवेद्यस्तुपदिवा भस्मये द्विजः । शानानित्रीणि गाय-
 त्राः प्रायश्चित्तविशोधनम् । कूर्मपुराणे । प्रायश्चित्तप्रकरणे । स्नात्वा जपेद्वाङ्गयत्रींश्चतुरष्टौ द्विजोत्तमः । शंखलिखितौ । स्वेरिरयां हृषण्यां च प्रस-
 तौ गायत्रीमेव जपेत् । योगियात्तवल्क्यविश्वामित्रौ । यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या जपेत् एव वा रहस्यप्रायश्चित्ते-
 हृदयमः । अपेयं पीत्वा अभस्मं भस्मपित्वा उपस्पृश्य ऋषभेण त्रीन्प्राणायामान् कृत्वा गायत्र्यष्टशतमावृत्य तस्मात्पातूतो भवति । ऋषभस्य परमेष्ठी-
 ऋषिस्त्रिष्टुपहं दोयत्तपुरुषो देवतापवनयागे यजमानानुवाचने विनियोगः मंत्रो यथा । ॐ चत्वारिंशं गात्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य । त्रि-
 धावहो हृषभो रो रवीति महो देवो मत्स्यं आविवेश । अस्थार्थः । हृषभो रो रवीति अस्थार्थं शब्दं करोति अस्य हृषस्य चत्वारिंशं गात्रा उद्गान् होतृ अध्वर्यवः त-
 एवास्य चत्वारिंशं गानि अस्य च त्रयः पादाः ऋषयः साम एव वेदत्रयमस्य पादत्रयं द्वे शीर्षे हविर्दानं महारावौ अस्य सप्तहस्तासः होता मेत्रावरुण ब्राह्म-
 णाच्छंसीयावस्तुतः अह्ना वाकनेष्टा पोता एते सप्तहो नारय वास्य क्रियाकारित्वेन हस्ताः सप्त रथार्थः । पुनः किंभूतो हृषभः त्रिधा वंद्यः प्रातः सवनमध्या-
 न्नसवन त्रितृतीयसवनैस्त्रिभिर्वंद्यः अयमेव महारमणीयो देवोऽनुतिमान् हृषभो धर्मस्वरूपो महादेवः हिरण्यगर्भमूर्त्यमनुष्यार्मत्तानि विवेश पविष्ट-
 वान् । धर्मस्वरूपतया मनुष्येषु पविष्ट इत्यर्थः । शृंगार इति । उशब्देन ब्रह्मवचनं सुपामिति लोपः । हस्तास इति आज्ञासेरसु गित्यसु गागमः । इति हृषभमंत्रव्या-
 ख्या । अथ जपयत्तः । न च मनु ब्रह्मिस्तु वसिष्ठयोगियात्तवल्क्यः । विधियत्ता जपयस्तो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुस्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्म-

तः प्रियाकपताश्चत्वारो विधियतः समन्विताः । सर्वे ते जपयज्ञस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् । जप्येनैव तु संसिधेर्द्वात्यणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नै-
 उस्तनैरमृतसंभवैः । एवं जप्ये श्वहोमैश्च पुनराप्यायते दिनः । तथा । नास्ति मातृममाह्वयानजप्यासावने परम् । जप्येनैव तु संसिधेर्द्वात्यणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नै चोवात्यण उच्यते । तथा । विद्यातपोभ्यासं पुक्तो वात्यणो जपनित्यकः । सततं प्रतिगृह्णातः पार्षदहृतितेन सा । अथ सामान्यजपेति
 कर्तव्यता । तत्र योगियात्तवल्क्यः । जपस्याहं विधिं वस्ये यथा कार्यं विधानतः । न चंक्रमन् प्रहसन् न पार्श्वमवलोकयन् । नापाश्रितो न जल्यंश्च न प्राहृत शिरास्त-
 मासीनश्चासने जपेत् । तथा । जपस्त्वेवं हि कर्तव्य एकाग्रमनसापि च । भार्येण मनसा मंत्रान्निद्रांश्चो विचालयेत् न कं पयेच्छिरो ग्रीवांश्चान्यैव प्रकाशयेत् । य-
 स्यात्संभृतानि सिद्धविद्याधरास्तथा । हरंति प्रसभं यस्मात्तस्माद्दुःखं समाचरेत् । अग्निपुराणे । नो ज्ञेर्जपं बुधः कुर्यान्नीचैः कुर्यादतद्वितः । समाहितमनास्त-
 ते वा जपेद्देवा लयेपि वा । पुण्यतीर्थे गवांगोष्ठे सिद्धसे चैव वा गृहे । गृहे हो कुर्यात् जपं नद्यां तु विगुणं स्मृतम् । गवांगोष्ठे दशगुणं अग्न्यागारे शताधिकम् । सिद्धसे चै-
 व तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ । सहस्रं शतकोटीनामनंतं शिवसन्निधौ । नोक्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीनां चरेद्बुधः । वस्त्रनिष्कृतं प्रेता अपवर्ग्यं विवंति हि
 । ब्रह्मार्हतेनार्हं वासानैकवासाः समाचरेत् । न जीर्णेन न नीलेन परिक्लिप्तेन वा जपेत् । तथा । परिवा म्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन । व्याहरेद्देसवं मंत्रं स्मरे-
 द्वा विष्णुमव्ययम् । तथा । शक्त्या वक्तुं भाषाणि पयो मूलफलानि च । दधिसर्पिरथोद्यापः प्रशस्तं दुत्तरोत्तरम् । न चैवाद्युपवासश्च भैष्यं नक्तमया चितम् । एवा-

मन्त्रब्रह्मन्मन्त्रः शस्त्रानि न पकर्मणि । एतेष्वेव च सक्तस्य यद्वा गच्छेद्दिनो नमः । अभिवाद्य ततो विप्रं योगसेमं च कीर्त्तयेत् । स्त्री ऋद्धतिं वाञ्छेत्तु यत्स्वस्वम् । स्नानकालेन संभाषेत्तु यद्वा होमादिकेन तथा । तस्मिन्मेवावगाहे तच्चागलपतिते सणात् । दृष्ट्वा वेदांश्च किंचिद्दिवा चामेत्स यतो पिसन् । तेषां संभाषणं कृत्वा-
 स्नानमेव समाचरेत् । आचम्य प्रयतो नित्यं न पेदंश्चिदर्शने । सौराभ्यं चान्यथोत्साहं पावमानोऽप्यशक्तिः । तथा प्रायोजयेदित्यनुवृत्तौ । प्रणवध्यादृतिभ्यां तु
 स्वाहांतं होमकर्मणि । प्रतिकूलं प्रयोक्तव्यं हकारं ताभिवारिके । इति गायत्रीमाहात्म्ये नृपानुष्ठानानि । गायत्रीनृपानंतं सूर्यस्यावर्त्तनमिति हारीतवचनादृति-
 णावर्त्तनपरिवर्त्येव सेत । ततोऽस्य सूर्यः ऋषिः सूर्यो देवता यजुषां छंदो नास्ति सूर्योऽप्यस्थाने विनियोगः । मंत्रो यथा । सूर्यस्यावर्त्तनमन्वावर्त्ते । अस्यार्थः । सूर्यस्यावर्त्त-
 नावर्त्तनमहमन्वावर्त्ते यथा सूर्य आवर्त्तमानो जगत्प्रदक्षिणं करोति तथा । हमपि तदेवानु कुर्वेत्पृथिव्याः प्रदक्षिणं करणफलं प्राप्नोमीति वाङ्मार्थः । तत्रान्वावर्त्त-
 नं तु तमपुरुषैकं वचनादहमित्यध्याह्नियते । इत्यावसथिकमहाधर्माधिकृतहलायुधकृतौ ब्राह्मणसर्वस्वे प्रातः संध्या मंत्रव्याख्या ॥ हलायुधेन गौर्देवमहाधर्मा-
 धिकारिणा । मध्याह्नस्नानमंत्राणां व्याकारोऽयं विभाव्यते । अथ मध्याह्नस्नानम् । तत्र स्नानप्रशंसायां योगियात्तवल्क्यः । स्नानमूला क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युहि-
 तानुगाम् । तस्मात्तस्नानं प्रकुर्वीत श्रीः प्रष्टारोग्यवर्द्धनम् । दक्षः । मनः प्रसादनं नरूपसौभाग्यवर्द्धनम् । प्लोकदुःखप्रहरणं तैजसानंदनं तथा । अग्निशं-
 र्णो नैर्मल्यं भावयुद्धिश्च विना स्नानं न जायते । तस्मान्नमो विष्णुर्धर्मस्नानमादौ विधीयते । विष्णुः । याम्यंहिया तनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति । नित्यस्नानेन पश्यं-
 ते ये पि पापकृतो ननाः । जावालिः । अगम्यागमनात्स्तेयासाधेभ्यश्च प्रतिग्रहात् । रहस्याचरिताया पाप्मन्यते स्नानमाचरन् । अंगीराः । गवाहिकं देवपूजने दाम्ना-
 सः सरित्सुतः । नाशयंसा पुषा पाणिमहापातकजायपि । योगियाग्यवल्क्यः । सवनत्रयं यः कुर्यान्नित्यमेवं मतं द्रितः । स ब्रजेत्यरमां स्थानं ब्रह्मणः सदनं द्विजभव-
 था । स्नानं दानं नपो ध्यानं पितृदेवावर्त्तनं तथा । पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्मणाम् । जावालिः । यदैव कुरुते स्नानं विष्णुदेर्नातरात्मना । तनैव सर्वमाप्नोति ।

ब्रा०स०
२४

विधिपतक्रियाफलम् । तथा । प्रकर्तुमसमर्थश्चेज्जुहोति यं न तिक्रियाः । स्नानदाननये ध्यानं रात्र्या न शोभये द्विजः । अष्टधा दिवसविभागे स्नानवेलायां रसः । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलकपुष्पकुशादींश्च स्नानं चारुचिमेनेत् । व्यासः । स्नानं मध्याह्ने कुर्यात्सुजीर्णे च निरामयः । न भुक्त्वा लंकृतो रोगी नाज्ञाते भसिना कुले । अग्निपुराणे । नदी देवनिस्त्रातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रश्नवणेषु च । निषानाद्दहतं उण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकम् । ततो पिसारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते तीर्थतोयं ततः उण्यं गंगातोयं ततोधिकम् । विष्णुपुराणे । कूपेषूद्गततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि । स्नापिनोद्गततोये मयदि वा भुव्यसंभवे । विष्णुः । स्नायात्प्रस्त्रवणदेवस्वातसरोवरेषु च । उद्गताद्भूमिश्च मुदकं पुण्यं स्थावराच्छतगुणं तस्मान्नाद्रेयं तस्मादपि साधुपरिग्रहीत सर्वं । एवं गंगम् । पराशरः । पंचस्नानानि दिव्यानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः । तानीह संप्रवक्ष्यामि यथावदनुश्रव्यः । आमेयं वारुणं ब्राह्मं वायवं दिव्यमेव च । आमेयं भस्मास्नानमवगाहं तु वारुणम् । आपो हिष्टेति च ब्राह्मं वायवं गोरजः स्मृतम् । यत्र सातपर्वर्षेण दिव्यं स्नानं तदुच्यते । एतैर्हि षड्विधा स्नानं गंगास्नानेन तत्समम् । तत्र मूलस्नानं गणेशं च संकल्पग्रहणानंतरं तीर्थावाहनम् । तत्र पद्मपुराणमस्य उपायः । अनुद्गतैरुद्गैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् । तीर्थं प्रकल्पयेद्दिद्वान्मूलमंत्रेण मंत्रवित् । ॐ नमो नारायणायेति मूलमंत्र उदाहृतः । तथा पद्मपुराणम् । विष्णोः पादप्रसूता सि वैष्णवी विष्णुश्च जिता । पाहनस्त्वेन संस्तुत्वा राजन्यमरणं तिकात् । तिस्र्यः कोट्योर्ध्वं कोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् । दिवि भूयं तस्मिन्नेव तानि ते संति जगद्भुवि । नंदिनीत्येव तेनामदेवेषु नलिनीति च । चंद्राश्च चक्षुभगा विष्णुकाया शिवासिता । विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादनी । सेमा च जगद्भुवौ चैव शांता शान्तिप्रदायिनी । एतानि पुण्यानां मानि स्नानकाले नुपपद्येत् । भवेत्सन्निहिता तत्र गंगा त्रिपथगामिनी । ततो मृत्तिका लभनम् । तत्र मेधा निधिः । अविर्गीयत्री छंदो विष्णुर्देवता अग्निष्टोमसवित् ह्यो मे विनियोगः । तत्रोपस्था । ॐ इहं विष्णुर्विचक्रमेवेधानि दधे पदम् । समूढमस्य पांसुरेखाहा । अस्यार्थः । विष्णुर्भगवानिदं जगद्विचक्रमेविक्रान्तवानाक्रान्तवानित्यर्थः । कथ-

२४

भाक्रान्तवानत्रेधाविः प्रकारं पदं निरूप्ये निहितवानथिव्यामाकाशे स्वर्गे च यद्वयमर्पितवानित्यर्थः । अस्य विष्णोस्तत्पदं पांसुरे समूहं पांसुरे पांसुयुक्तेभ्यः
 र्थवशात्स्थिव्यामित्यर्थः । समूहं सम्यग्निविष्टम् । अयमत्र वाक्यार्थः । विष्णुर्भूयाकाशस्वर्गात्मकं जगत्सहेन विक्रान्तवान् तदस्य पदं भूयां सम्यक्त्वं वदम् । ए
 तेन विष्णुपादसंबंधेन भूमिरेतीव शुद्धेति भूमेस्तुतिः । इत्थं सुत्वा भूमिर्माषावयलित्विभिप्रेत्य मृद्गृहणमनेन क्रियते । इदं विष्णुमंत्रं व्याख्या ॥ ततो मृत्तिका
 लं भनानंतरं गोमया लं भनं कुर्यात् । तत्र कर्दमं च पिरनुष्टुप छंदः श्रीदेवता लक्ष्मी काम्ये गोमया लं भने विनियोगः । मंत्रोपस्था ॥ ॐ गंधद्वारादुराधर्षा नित्य
 ७ षां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये प्रियम् । अस्यार्थः । तां प्रियम् । गोमये उपह्वये आह्वया मितं कां गंधद्वारां गंधो गुरास्वस्यानुभवे द्वार
 भूतां पृथिवीस्वरूपाय सः पृथिव्या प्रित एव गंधो नुभूयते । पुनः किं भूतां दुराधर्षा अनाधर्ष्या ते जो विशेषशालित्वान्नित्यं ७ षां सदा स्फी वां करीषिणीं करीष
 गोमयं तद्युक्तां गोमयस्था मित्यर्थः । सर्वभूतानां मीश्वरीं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां पंचमहाभूतानां वा अत्र च पसे पंचानामेव भूतानां शब्दस्य शरूपरसगंधानां
 गुणाः पृथिव्यामाप्रिता इति सर्वभूतेभ्यः पृथिव्या अधिकत्वादीश्वरीत्वम् । इह गोमये लक्ष्मी मावाद्य गोमययहं कुर्वतो मम लक्ष्मी भवत्विति वाक्यार्थः ॥
 गंधद्वारामंत्रं व्याख्याततो गोमया लं भनानंतरं करौ संपुटीकृत्यो रुद्रं हि मंत्रेणोदकाभि मंत्रणम् । उरुद्रं । हीसस्य मंत्रस्य वारुणस्य माहात्म्ये हारीतः । यत्किंचि
 दारुणं मंत्रं तज्जले ऋष्यादिकं स्मृत्वा जपेत्सर्वपापेभ्यः समुच्यते । अस्य मंत्रस्य पुनः शेषं ऋषिस्त्रिष्टुप् छंदो वारुणो देवता अवभृथेयजमानवाचने विनियोगः
 । मंत्रोपस्था ॥ उरुद्रं हिरावरुणश्चकार सूर्यपंथा मन्त्रे तवा उ । अपदे पादा प्रतिधातवे कुरुता पवक्ता हृदया विधश्चित् । अस्यार्थः । हिरस्मा जलस्य राजा वरुणः
 सूर्यस्य पंथा पंथानसुरुविस्तीर्णं चकार कृतवान् तस्मात्तं पंथानं अहं अन्वेत वै अनुगच्छामीत्यर्थः । उपस्थांतरे एव वरुणस्तमेव पंथानमपदे आकाशे
 सूर्यस्य पादा पादा पादानां रश्मीनां प्रतिधातवे अर्पणाय अकः कृतवान् उत अपि च स एव वरुणः हृदया विधश्चित् पिप्पुनस्यापि अवक्ता नियामकः जलस्य

ब्रा-स
२५

राजापिशुनस्यापिनियामकोवरुणः आकाशेसूर्यरश्मीनामर्षणापविस्तीर्णपंथानंरुतवान्तं पंथानमनुगच्छामीति याच्चा वाक्यार्थः । अत्र सूर्यायेति षष्ठ्यर्थे च
तुर्थी । पंथामिति पंथानमित्यधनकारलोपेन । अन्तेतवैरण्णवावित्येतस्मादनुष्टुप्तीक्ष्णस्यार्थे तवैकेन केन्यत्वन इति तवैप्रत्ययः कृत्मेजंत इत्यव्ययत्वम् । पादाश
तिषष्ठीवहवचनस्थानेच्छांदसत्वादकारः । प्रतिधातव इति प्रतिष्ठादधातेः सितनिगमिमसीत्यादिसूत्रेण वहलवचनाद्वावेतुन । अकरतिकरातेर्लुङ्स्था
नेप्रथमैकवचनंस्त्रिप्रत्ययः वहलंछंदसीति वहलवचनादिण्भवति धातोर्गुणः रपरत्वं हल्ङ्गादिनाविभक्तिलोपः मंत्रेष स ह्मरणेत्यादिनाञ्चैर्लोपः । ह
दयाविध इति हृदयं विध्यतीति क्लिप्पनहि वृतीत्यादिनादीर्घत्वं इत्यरुः ५ हिमंत्रव्याख्या । इति जलोपस्थानानंतरं जलावतरणम् । शुनः शोपकृषिर्वरुणो दे
वतायनुष्टुप्छन्दोनास्ति अवभृथेयजमानस्य जलावतरणे विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ नमोवरुणायाभिष्टितोवरुणस्य पाशः । अस्यार्थः । नमोवरुणा
यामिष्टितः आक्रांतोवरुणस्य पाशः । अयं वाक्यार्थः वरुणस्य जलरूपपाशाक्रमणेन याअप्रीतिर्जीयते सावरुण नमस्कारेण पनीयते तेन वरुण नमस्का
रपूर्वकं जलावतरणं क्रियते । नमोवरुणायेति मंत्रव्याख्या । ततो जले भवतीर्यतीथावाहनं कुर्यात् । मंत्रो यथा । पस्त्वीयः ३ ॐ इमं मे गंगेयमुने सरस्वति शतद्रु
स्तोयं सचतापरुष्या । आशिक्या मरुद्विधे मितस्तयामिकीये षृणुह्या शिषो मया । अस्यार्थः । हे गंगे हे यमुने हे सरस्वति हे शतद्रु हे मरुद्विधे हे जिकीये म
यामम आशिषः आशंसाः षृणुहि मदीया शंसां षृणुह्येत्यर्थः । कावाशंसा इत्याकांसायामे स र्थं मदीयस्त्वन निमित्तं परुष्या । आशिक्या वितस्तया
सह इमं स्तोमं सचतसमवेत्तामवत अस्मि सरोवर्तिस्त्वन जलसमूहे समवेत्ताः सन्निहिता भवतेत्यर्थः । इतीमं गंगे मंत्रव्याख्या । इति तीर्थी वाहनानंतरं
मंत्रत्रयेण जलं जलित्रयं शिरसि दद्यात् । तत्र प्रजापति ऋषिस्त्रिवसाना पंक्तिश्छंद आपो देवता मार्जने विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ इदमापः प्रवहत य
त्किंचिदुदितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह्यद्वाशेय उतानृतम् । अस्यार्थः । हे आपः यूयमिदं प्रवहत प्रकर्षेण वहत अपनयतेत्यर्थः । इदं यत्किंचिदपिमदापि

२५

तदुदितं पापं यद्वापदप्यहं मभिः दुद्रोहपरद्रोहरूपं पापं कृतवान् अस्मिन् द्वाशेषे पराक्रोशरूपं पापं कृतवान् अस्मीत्यर्थः । उत अप्यर्थः अनृतं मृषावाद् रूपं पापं वेस-
र्थः । अयं वाक्यार्थः । मम यत्किंचिन्मनःकायवचनैरर्जितं पापं तद्देन न स्नानेनापनयेत्सुप्रार्थना । इत्यापस्तवीयेदमापं मंत्रव्याख्या । तथा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रि-
ष्टुब्धं द्वापो देवतादींसायां यजमानस्नाने विनियोगः द्वितीयो मंत्रो यथा । ॐ आपोऽस्मान्मातरः शुं धयंतु घृतेन नो घृतपः पुनंतु । विश्वं हि प्रवहंति दे-
वीः । अस्यार्थः आपः अस्मान् शुं धयंतु शोधयन्तु किंभूता आपः मातरः जगतां जनन्यः अपि च नो अस्मान् घृतेन पुनंतु जलस्य वीर्येण पवित्रीकुर्वंतु किंभूता
घृतपः घृतं जलस्य वीर्येतेन पुनंतीति घृतपः आपः । यथाश्रुतिः । घृतं हि अपां परमं तेजः तद्दे सुप्रभं घृतेन पुनंतीति । हि यस्मा देवीः स्तुत्या दिविषया आपः रि-
प्रपापं प्रवहंति अपनयंति किंभूतं विश्वं सर्वं अयं वाक्यार्थः । आपो जगन्मातरः घृतं च तासां वीर्यं सकलपापस्य कारिणं श्रुताः । इति जलस्तुतिः । ता अस्मा
स्तुनंति तियाज्जा । अत्र शुं धयंति तिस्रं शुं धयंति तस्य प्रयोगः । घृतप इति घृतेन पुनंतीति क्विवतम् । रिप्रमिति पापनाशिनी भवति रतिष्णुतिः देवी रि-
तिवाहं दसीति विकल्पेन पूर्वसवर्णादेशाद्रूपमित्यापो अस्मान्मंत्रव्याख्या । अथ दुषदादिवेति तृतीयो मंत्रः । ॐ प्रातः स्नान एव व्याख्यात इति तत्रैव तस्य क-
ष्यादिकं मध्यनुसंधेयमिति । ततः पुनरपि दक्षिणावर्त्तेन जलमावर्त्तेनम् । तत्र दध्यदुगयवर्णं ऋषिगीयत्रीहं द्वापो देवता शान्तिकर्माणि विनियोगः मंत्रो य-
था । ॐ शन्नो देवी रभिष्टयं आपो भवंतु पीतये शं योरभिसवंतु नः । अस्यार्थः । देवी आपः नोस्माकं शं कल्याणं भवंतु किंभूताः देवीः दिव्यस्तुत्या दिविषयाः किम-
र्थमभिष्टयेत् उच्यते पीतये पापाय किंच पुनरभिसवंतु अस्मदभिमुखं सवंतु किमर्थं शं योः कल्याणसंयोगाय । अयं वाक्यार्थः । आपो अस्माकमुपचयोपपा-
नाय कल्याणसंयोगाय च भवंतु इत्याशंसा । तत्र देवी रिति प्रथमा बहुवचने हं दसीति विकल्पेन पूर्वसवर्णादेशः । अभिष्टय इति द्वौ स्तौ शब्दसंघातयोरिति अ-
स्माद्वा तोरभिष्टौ क्विपि कृते आदे च उपदेशे शिनीत्यात्वं स्य प्रः पूर्वस्येति योगविभागात्सं प्रसारणं तातदर्थ्ये चतुर्थीः शं योरिति शं शब्दात्कशंभ्यां वस्युस्ति

ब्रा.सं.
२६

तुतयसरतिमत्वर्थीयपत्यस्येकते शंयु इति पदं ततो बहुलं कंदसीति चतुर्थे यद्येकवचनं यदा तु शनैश्चरक्षणापामस्य विनियोगस्तदा अभिष्टयेऽपेक्षितफ-
लावाप्तये यदा आह तदा पीतये पितृणां पानायेति विशेषो बोधयः। इति शन्नो देवी व्याख्या। ततो जले निमज्जमंत्रं पठित्वा विनिमज्जात्। तत्र प्रजापतिः कृषिर्यतो
देवतायनुषां हं दोनास्ति ऋजीककुंभमार्जने विनियोगः। मंत्रो यथा। ॐ अवभृथ निचुं पुण निचेरुरसि निचुं पुणः। अवदे वै वक्तु मे नो यासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यैः क-
तं पुरुषाण्यो देवरिषस्य हि। अस्यार्थः हे अवभृथ यत्तु समाप्तिस्नानं किं भूत निचुं पुण ब्रह्महादिभिरपि नीचैराधार्यमाणं पुनासीति निचु पुणः त्वं निचेरुरसि त्वं न-
चानपि रौषि आह्वयसि पावनायेत्यर्थः। निचुं पुण असि भवसि असीति मध्यमपुरुषदर्शनात् त्वमित्यद्याह्रियते। अहमेनः पापं अवयासिषं अहं अपनीतवा-
नस्मि अत्रापि अवयासिषमित्यस्यावदत्तनेन व्यवहितेन संबंधः उत मपुरुषदर्शनाद् अहमित्यथाह्वयं किं भूतमेनः देवकृतं देवविषये कृतं वैष्णवे देवाकरणेन कृ-
तं कैरवासिषं देवैर्यज्ञे हविर्दानेन तोषितैः किंच मर्त्यैः कृतं मध्येनः अवयासिषं अत्रापि अवेतानंतरस्थितेन संबंधः। मर्त्यामनुष्याः तद्विषये कृतं आतिथ्यक्षणेन
कृतमित्यर्थः कैरवासिषं मर्त्यैर्मनुष्यैर्यज्ञकर्मणि कृत्विग्भूतैः तत्र वैष्णवे देवातिथिजननयोरुपादानं पंचमहायज्ञोपलक्षणार्थम्। यतो हं नित्यहोमादिकर-
णेन यापयमपनीतवान् अतो मा पाहिरस्य अत्रापि पाहीति मध्यमपुरुषांतक्रियापदस्य साक्षात्त्वान्मा मितिकर्मपदं त्वमितिकर्तृपदं चाध्याहरणीयं कस्मात्पा-
हि देवरिषः हिंसा रूपात्पापात् पुनः किं भूतात् पुरुषाण्यः बहु पापफलप्रदानात्मकात् अत्रापि देवहिंसा रूपात् पापापनोदनं पंचमहायज्ञोपनेयपापोपलक्षा-
णार्थम्। अयमत्र वाक्यार्थः यतो मया वैष्णवे देवादाकरणपापं कृत्विजः सहकारिणः कृत्वा देवतोषरो अपनीतं अतो हे अवभृथ त्वं मां देव हिंसा रूपात्पापा-
दस्य। यत्तु केन चिदुक्तं मवभृथ स्नानमुपांशु करणीयं तत्र च उपांशु अवभृथेष्कचरंतीति श्रुतिः प्रमाणात्वेन लिखितानत्सुक्तं अवभृथ स्नानमवभृथेष्कोभि-
न्यत्वात्। अनया च श्रुत्या अवभृथे हेरेवोपांशुचरणं प्रतिपाद्यते न त्ववभृथ स्नानस्यापि। पुरुषा इति। पुरुषदं बहुवाचकम्। यदनेन तस्य स्नाहोरातोर्मनि

२६

कान्वापुनपश्चात्तवानपप्रत्ययः पुरुषत्वात् पचम्यारूपम् । देवरिष इति रिषहिंसायामित्येतस्माद्देवश्वाक्किपिहतेपंचम्यारूपम् । इत्यवभृथनिष्ठं पुणामंत्रं
 व्याख्या । तवः समुद्रेते इति मंत्रेणाचमनां असंमंत्रस्वव्याख्यादिकमुपरिलिखितमिति तत्रैवानुसंधेयमिति । इत्याचमनानंतरं इमं मे गंगे इति मंत्रेण पुनस्ती-
 र्थावाहनं । अस्यापिमंत्रव्याख्यादिकमत्रैव मध्याह्नस्यानेलिखितत्वाद्विह पुनर्नीलिखितमिति तत्रैवानुसंधेयमिति । तीर्थावाहनानंतरं आगेहिष्ठेति ति-
 नंकुर्यात् । अस्यापिमंत्रव्याख्यादिकं प्रातःस्नानं एव लिखितत्वाद्विह न लिखितमिति तत्रैवानुसंधेयमिति । एतन्मार्जनानंतरं चित्यतिर्मेत्यादिमंत्रत्रयेण
 पुनर्मार्जनं । तत्र प्रजापतिर्ऋषिः प्रजापतिर्देवता यजुष्टाच्छंदो नास्ति यजमानपावने विनियोगः । मंत्रो यथा । चित्यतिर्मां पुनातु वाक्यतिर्मां पुनातु देवो मासविता
 पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः तस्य ते पवित्रपते पवित्रं तस्य यत्कामः पुनेतच्छुकेयम् । अस्यार्थः । चित्यतिः प्रजापतिर्मां पुनातु पवित्रं करोतु
 केन पवित्रेण कुशेन किंभूतेन अच्छिद्रेण अस्त्रितेन न केवलं कुशेन सूर्यस्य रश्मिभिरपि मां पुनातु हे पवित्रपते पवित्राणां पतेतैतत्तस्य तस्य मम किंभूतस्य
 पवित्रं तस्य पवित्राणां तत्त्वन न कत्वेन तत्स्य मम पवित्रं तस्य पवित्रैः पवित्रीकृतस्य यत्कामो यदभिलषितं तच्छुकेयं प्राप्नुयाम् कित्दभिलषितं पुने-
 जलेन आत्मानं पावयामीत्यभिलषितम् । अयं वाक्यार्थः । प्रजापतिना कुशसूर्यरश्मिभ्यां पावितस्य मम जलेनात्मानं पावयामीति यदभिलषितं तत्राह शक्नोम
 वामि । चित्यतिश्च न प्रजापतिरुच्यते तत्र प्रजापतिर्वै चित्यतिरिति श्रुतिः प्रमाणम् । द्वितीयमंत्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्ऋषिर्यजुर्वक्त्रिर्देवता यजमानपावने वि-
 नियोगः । द्वितीयमंत्रो यथा । ॐ वाक्यतिर्मां पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः तस्य ते पवित्रपते पवित्रं तस्य यत्कामः पुनेतच्छुकेयम् । अत्र वा-
 क्यतिर्देवस्यतिः अपरासकलैव व्याख्या चित्यतिर्व्याख्यानेन तुल्या । तथा तृतीयमंत्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्यजुः सविता देवता यजमानपावने विनियोगः । तृतीयो-
 मंत्रो यथा ॐ देवो मासविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः तस्य ते पवित्रपते पवित्रं तस्य यत्कामः पुनेतच्छुकेयम् । अस्यार्थः । तत्र देवः स-

वितास्यः अपरं सर्ववित्यतिर्मन्त्रेण तुल्यम् । इति वित्यतिर्मन्त्रं त्रयव्याख्या । ततो जले निमग्नी भूषा यमर्षणमन्त्रं त्रिरवर्तयेत् । तत्रायमर्षणमन्त्रमाहा-
 29 त्म्येनोद्घायनः । क्रतुं च सत्यं चेत्ययमर्षणमन्त्रं त्रिरन्तर्जले पठेत् सर्वपापात्प्रमुच्यते । व्यासः । क्रतुं चेति जपन् यस्मात्पापमामरणातिकम् । मनोवाक्कायने स-
 वमर्षयेद्यमर्षणमिति । योगीयात्तवल्क्यः । हृन्मालोकानि मां स्त्रीहि त्रिः पठेद्यमर्षणम् । यथाश्वमेधावभृथमेवं तन्मनुरब्रवीत् । तथाश्वमेधः कतुरा-
 द्सर्वपापापनोदनः । तथायमर्षणसूक्तं सर्वपापप्रणाशनम् । हारीतः । पातकोपपातकमहपातका विपापानां सन्निपाते । अयमर्षणमेव जपेत् । अथा-
 तः सर्वदेवपवित्राणि भवन्तीत्यधिकारे बृहद्दिक्षुः स्नानं सर्वैश्वर्यैः मन्त्रैर्मजिनं प्राणसंपमः । अयमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्समम् । जले निमग्नः प्रा-
 णानसंयम्य त्रिरावर्त्या यमर्षणसूक्तेन स्नायादित्यर्थः । शंखः । नास्ययमर्षणात्परमन्तर्जले । गौतमः । अन्तर्जले चायमर्षणं त्रिरवर्तयेत् सर्वपापं भ्योहि
 मुच्यते । अत्रिः । अपिचाप्सु निमज्जित्वा त्रिः पठेद्यमर्षणम् । यथाश्वमेधावभृथं तथैतन्मनुरब्रवीत् । वसिष्ठः । अपिचाप्सु निमज्जानः त्रिः पठेद्यमर्षणम्
 । यथाश्वमेधावभृथं तादृशं मनुरब्रवीत् । बृहस्पतिस्तवः । अपिचाप्सु निमज्जित्वा त्रिः पठेद्यमर्षणम् । यथाश्वमेधयतो हि मनुस्मादृशमाह तत्तौ धायनः । त्रिरा-
 वृत्ताप्सु पवसे विरहोभ्युपयन्तरः । प्राणानात्मनिसंयम्य त्रिः पठेद्यमर्षणम् । यथाश्वमेधावभृथमेवं तन्मनुरब्रवीत् । योगीयात्तवल्क्यः । यदेवोपवसेद्यसु
 त्रिरहोभ्युपयन्तरः । मुच्यते पातकैः सर्वैर्जप्त्वा त्रिरयमर्षणम् । रहस्ये बृहद्दयमः । मातरं भगिनीं गत्वा मातृश्वसांस्तुषां सरवीम् । अगम्यागमनं कृत्वा अयमर्षणे
 नानर्जले त्रिरावर्त्यैतस्मात्पापात्प्रतो भवति । तथा । अंशगुरुलत्पगमनं कृत्वा यमर्षणं अन्तर्जले त्रिरावर्त्यैतदेतस्मात्प्रतो भवति । अत्र पापगौरवमाकलय्य संपते-
 न मनसा मासैकं यावत्सत्यं जले निमग्नी भूषायमर्षणसूक्तं त्रिरवर्त्यैतत्तव्यम् । तथाच लघुयमः । महापातककर्तारश्च त्वा रोवा विशेषतः । अग्निं प्रविश्य शुद्धं
 नित्यात्माना महतिक्रतौ । रहस्यकरणे चैव मासमभ्यस्य पौरुषम् । अयमर्षणसूक्तं वा शुद्धे तानर्जले स्थितः । बृहद्दयमः । अत्र ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं दिशमुप

निष्कम्पप्रभृतेनेयनेनाग्निप्रज्वाल्यायमर्षणं चाष्टसहस्रमावर्त्य जुह्वात्तस्यात्पापात्प्रतोभवति । हारीशः । अथमर्षणमंतर्जले विरावती पित्वासुच्यते ब्रह्मा-
 याः । अत्रिः । अत्रिया वैश्याभिगमने घमर्षणं विराहत्यांतर्जले शुध्यति । बृहदापस्तंबः । अकार्यकरणे चैव तथा भक्ष्यस्य भक्षणं । अथमर्षणसूक्तेन पीत्वापः
 शुष्यते द्विजः । अत्रिः । अपेयपीत्वाऽभक्ष्यं भक्ष्यं भक्षयित्वाऽकार्यं कृत्वा घमर्षणे नायः पीत्वा शुध्येत । वसिष्ठः । मनसा पापं कृत्वाऽथमर्षणं पठेत् । बृहदापस्तं-
 बः । सत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसी विरावर्त्य शुद्धः स्यात् शुद्धागमने च घमर्षणम् । तापसीमिति च त्वमित्यर्थः । शंखलिखितौ ब्रह्महा विरात्रो षोषितो
 र्तलेऽथमर्षणं विर्जयेत् । योगियास्तवल्क्यः । विरावर्त्यो षोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वमर्षणम् । अंतर्जले विष्णुध्येत दत्वा गां तु पयस्विनीम् । एकाग्रानविषये नौ-
 धायनः । तीर्थं गत्वा स्नात्वा ततः शुचि वा गुदकांते स्थंडिलमुद्धृत्य सकृत्क्लिप्तेन वा ससासकृत्यैर्नेपाणिना आदित्याभिमुखो घमर्षणं स्नाध्यायमधीयीत-
 प्रातः शतं मध्याह्ने शतं मयराह्णे शतं मय रिमितां बोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसूतपावकं प्राप्नीयात् तान कृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यश्च समरात्रात्पुनीते
 द्वादशाहाद्ब्रह्मणं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तेयं सुरापानमिति वर्तयित्वा एकविंशतिमंत्रान् जपति सर्वं तत्तत्सर्वं जपति सर्वं क्रतुमाप्नोति सर्वं तीर्थेषु स्नातो भ-
 वति सर्वदेवेषु चीर्णो ब्रह्मो भवति सर्वदेवैर्ज्ञातो भवति आचतुर्थी संक्षिप्य तानि कर्माणि चास्य सिद्ध्यति । वौधायन बृहद्विष्णु एतेनायमर्षणेन सुरापः प्रतो भवति
 अथमर्षणानुष्ठौ योगियास्तवल्क्यः । तत्त्वभूताश्च पिउं स्थित्युत्पत्तिप्रलयास्तथा । सूक्तेस्मिन्वाहृतमेव न्मंत्रार्थ एष वै । तथा । अथमर्षणसूक्तस्य ऋषिदेवो घ-
 मर्षणः अनुष्टुपच भवेच्छंदो भावदृत्तं च देवतैः । अथ मेधावभृथ के विनियोगोऽस्य कल्पितः । सर्वपापापनोदर्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् । व्यासः । अथमर्षणं एवार्षः
 श्छंदोऽनुष्टुपतथैव च । देवताभावदृत्तं च हयमेयः प्रकीर्तितः । अत्र अथमर्षणं ऋषिभविदृत्तो देवतानुष्टुपछंदः । अथ मेधावभृथे विनियोगः । मंत्रोपथा । ॐ क-
 तं च मत्तं नाभीं ज्ञातपसो ध्यायत । ततो गच्छ जायत ततः समुद्रो अणीवः । समुद्रादणीवा दधिसंवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदथ । द्विष्वस्य मिषतो वशी ।

ब्रां-स
२८

संयचिंद्रमसौधातापथाध्वमकल्पयत । दिवंचष्टथिर्वीचांतरिक्षमयोऽस्यः । अस्यायमर्षणमंत्रस्यव्याख्यायां हृदि प्रकंपोजायते यतः सर्ववेदसारभूतोऽयं तं गुप्त-
 माचरणीयं तदतिसाहसंयोगियात्तबल्वेन तत्तत्त्वभूताश्च पिंडस्थित्युत्पत्तिप्रलयंतथा । सूक्ते स्मिन्वाहृतमेतत्तत्त्वमंत्रार्थेष्वैव तिवचनात्सृष्टिस्थितिप्र-
 लयार्थतास्यप्रतिपादिता । उराणमहाभारतादिष्वपितु सृष्टिस्थितिप्रलयप्रतिपादकार्यकयंथभागाः समासतेतेषांच श्रवणेनोत्कीर्तनेन महाफललाभः
 प्रतिपादितः । तदेतत्सकलं वेदसारभूतस्य सृष्टिस्थितिप्रलयप्रतिपादिताध्वमर्षणमंत्रस्य स्नानादिना तत्र प्राग्लिखितं नाना मुनिवचनप्रतिपादितं फलभू-
 यस्त्वमुपपन्नमेव । किंचास्मिन् ग्रंथे सकलकर्मकांडोचितमंत्रव्याख्यानस्यैव मुख्यत्वाद्यद्यस्य सारभूतमंत्रस्यैव व्याख्यानं न क्रियते तदास्य ग्रंथस्य सांग-
 तानमवेदित्येतादृशदोषभयमात्रेण स्वप्रतिभानुरूपमेतन्मंत्रव्याख्यानमेतत्क्रियते । यथा । कृतंच सत्यंचेति परमं ब्रह्म उच्यते । तथा च स्मृतिः स्मृतिश्च । आ-
 तमेकाक्षरं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति । अत्रासीदित्यध्याहार्यतेनायमर्थः । अतंच सत्यं परं ब्रह्म आसीत् एतेन महाप्रलयावस्था प्रतिपादिता महाप्रल-
 यसमये केवलं परं ब्रह्म मात्रमासीदित्यर्थः । तत्तत्तदनंतरं महाप्रलयावस्थायामेवराविरजायत रात्रिः समुत्पन्ना सकलमंधकारमयमासीदित्यर्थः । तथा-
 च स्मृतिः । आसीदितं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणमिति । तत्तत्तदनंतरं महाप्रलयावस्थाने सृष्ट्यारंभसमये तपसः अदृष्टात्पुनः किंभूतात् अमीहातुं सर्वतो
 भावेन दीप्तत्वात् सर्वतोगतवृत्तिलब्धादित्यर्थः । एवंभूताददृष्टात् पुनः समुद्रो अजायत किंभूतः समुद्रः अर्णवः अर्णवः पानीयं तदस्यास्तीत्यर्णवः पानीयमु-
 त्तः समुद्रः संजायत इत्यर्थः । प्रथमतः सकलसृष्टिनिमित्तं जलराशिरुत्पन्न इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः । अप एव ससजीदौता सुवीर्यमवा सज्जदिति । तत्तत्तदनं-
 तरं समुद्राददृष्टात् सृष्ट्या अजायत किंभूतो धाता मिषतः अप्रकटीभूतो विश्वस्य वशी प्रभुः महाप्रलयेन विलुप्तस्यास्य त्रैलोक्यस्य निर्माणे प्रभुरित्यर्थः ।

२८

सधात्मा यथा सर्वं यथाक्रमेण सूर्यचंद्रमसावकल्पयत निर्मितवान् किंभूतौ सूर्यचंद्रमसौ अहोरात्राणि विरपत अहोरात्राणि कुर्वीतौ सूर्यश्च दिव-
संकरोति चंद्र एव रात्रिं करोति ततः सूर्यचंद्रयोरुत्पत्त्यनंतरं संवत्सरोध्यजायत समुत्पन्नः सूर्यचन्द्रोत्पत्त्यनंतरमेव रात्रिदिवसविभागोऽभवत् । रात्रि-
दिवसविभागे सति संवत्सरव्यवस्था भवतीत्यर्थः । अथो अन्तरं दिवं च पृथिवीं च अंतरिक्षं च स्वप्न एतान् लोकान् स एव धाता अकल्पयत् सृष्टवान् । चराचरा-
त्मकसकललोकानेव स धाता सृष्टवानित्यर्थः तत्र स्वशब्देन न स त्रत्वा कोपरिस्थः स्वर्गलोक उच्यते । दिवं शब्देन तदूर्ध्वस्थ महर्लोकः दिलोक चतुष्टयं
तदनेन मंत्रेण सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रतियादिताः विरपत इति हिनवने एकवचनम् । अर्णव इति अर्णशब्दादणसोलोपश्चेति वप्रत्ययः सकारलोपश्च ।
इत्यमर्षणमंत्रव्याख्या । ततोऽमर्षणस्नानानंतरं पुनरंतर्जले निमग्नीभूय दुपदां त्रिरवर्त्य स्नायात् । तत्र दुपदामंत्रमाह्वान्येह हस्यति । दुपदानाम-
योमंत्रो वेदे राजसनेयके । अंतर्जले त्रिरवर्त्य सर्वापायैः प्रमुच्यते । योगियात्तवल्क्यः । दुपदानामसादेवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता । अंतर्जले त्रिरवर्त्य मुच्यते
ब्रह्महत्या । हारीतः । पवित्रमसि दुपदादिवेति च । अमर्षणमंतर्जले त्रिरवर्त्य पित्वा मुच्यते ब्रह्महत्या । बोधायनः । दुपदादिवमुच्यते च । एतं त्रि-
रंतर्जले पठन् सर्वस्यासापायमुच्यते । पराशरः । आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं प्लुष्टं गृहेयदि । मानस्ताकेन शुधेत दुपदां वा शान्तं जपेत् । योगियात्तवल्क्यः । आ-
चांतः पुनराचामेनं च वत्स्नानभोजने । दुपदां वा त्रिरवर्त्य तथा चैवाद्यमर्षणम् । गायत्री वा त्रिरवर्त्य महाव्याहृतिभिः सह । सोऽं शुभ्रणवेनापि आपः पी-
ताः पापहाः । तथा । कोकिलो रत्नपुत्रस्तु दुपदाया कृषिस्पृतः । अतुष्टपचमवेच्छंद आपश्चेव तु देवतम् । सोऽत्रामण्यावभृथस्नाने च विनियोजनम् ।
अस्य मंत्रस्य व्याख्यादिकं प्रातः संध्याया मेव लिखितं तत्रैवातु संयेपमिति । तदनु अधिकपापनिवहरेण ह्युरंतर्जले एव सप्रणवसया हृतिराहितसशि-
रस्कृता यज्या प्राणायामत्रयं कृत्वा स्नायात् । तथा सशिरस्कृता यत्री प्रकरणे शंखः । प्राणायामत्रयं कृत्वा स्नानकाले समाहितः । अहोरात्रकृता त्याग-

ब्रा-स
२६

तत्संस्मरणं देवमुच्यते । तथा विपदासावित्रीप्रकरणे बौधायनः । अपि वासावित्रीपच्छोद्देशस्ततः समं स्तां चिरं तर्जले पठन् सर्वस्यात्मा पात्यमुच्यते । पच्छुरति-
पादशः पादेन पादेनेत्यर्थः एकैकपादेन गायत्र्याः पादत्रयं पठेदित्यर्थः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यमित्येकं पादं ॐ भूर्गोदेवस्य धीमहि इति द्वितीयं ॐ धियो यो नः
प्रचोदयादिति तृतीयम् । अर्धशरति अर्द्धाद्विक्रमेण शर्वाद्धभागं पठित्वोत्तरार्द्धभागं पठेदित्यर्थः तत्र ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भूर्गोदेवस्य धीमहि इत्यर्धप्र-
थमं ॐ धियो यो नः प्रचोदयादित्यपरमर्द्धम् । ततः समं स्तां सकलां चतुर्विंशत्यक्षरात्मिका मे वै कवारेण पठेदित्यर्थः । अनेन क्रमेण वारत्रयं गायत्रीपा-
ठः पर्यवस्यतीति । तथा प्रणवव्याहृतिशिरः सहितं गायत्र्याधिकारे विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः । अंतर्जले चिरावर्त्य गायत्री प्रत्यहं तथा । सुच्यते वातकैः
सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् । तथा । अंतर्जले व्यस्तं समस्तं महाव्याहृतिपाठश्चैकस्मान्ने बौधायनः । अपि व्याहृती र्मस्ताः समस्ताश्च चिरं तर्जले पठन् सर्व-
स्यात्मा पात्यमुच्यते । तत्र व्यस्तं समस्तं व्याहृतिर्यथा ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः एतास्त्रिरावर्त्य स्यात् । तथा रहस्ये हृदयस्यः । अथ चाङ्गलादिकुले श्रु-
तकुले शुनिकुले दंभिकाभिः शस्तकुलेऽन्यस्मिन्वाभोज्ये पापकर्मणः प्रतिगृह्य सुधितो भुक्त्वा वाग्रामात्याची मुदीची वादिशर्माभिः निष्क्रम्य पृथिव्यां शु-
चौ देशे अप्सु परिस्त्वमानः तत्समं दीजयति । ॐ कार्ष्णव्याहृतीर्वावर्त्येत्तस्यात्मा पात्यतो भवति । तत्र तत्समं दीमंत्रस्य माहात्म्ये गौतमः । चतुर्क-
वं तत्समं दीयमप्सु जपेत्प्रतिग्राह्यं प्रतिजिघृक्षत्यतिगृह्य वा अभोज्यं तु भुक्षमाणः पृथिवीमभावयेत्तत्तत्तरारमणः उदकोपस्य शोनाच्छुचिरेके स्त्रीषु ।
अस्य च भर्तृणां पत्नारक्ष्णविर्गायत्री छंदः सोमो देवता मार्जने विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ तत्समं दीधावति धारा मुत्स्यं धसः । तत्समं दीधावति । उच्चा-
वेदवत्सं मर्त्यस्य देव्यवसः । तत्समं दीधावति । ध्वस्वयोः पुरुषं सो रासहस्राणि दद्यहे । तत्समं दीधावति । आययोः स्त्रिशतं ननासहस्राणि च दद्यहे । तत्स-
मं दीधावति । तथा रहस्ये । अथ सुरापः कंठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसो मस्य प्रसूतस्य प्रसूतिमादाव । ॐ कार्शेण भिमं वपित्वा पिवेत् । ततो निमज्जमानस्तो-

२६

कौजयेत्। तस्मात्सूतो भवति ब्राह्मणः सुवर्णहिरण्यकृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्यात्सुनि मज्जमानस्त्राकाजपत् तदेतस्मात्स्यापात्सूतो भवति। तत्र मानस्तोके
इत्यस्य कृत्स्नं कृषिः रुद्रो देवताजगती रुद्रः शतरुद्रीयहेमे विनियोगः मंत्रो यथा ॥ ॐ मानस्ताकेतनयेमानः आयुषिमानो गोषुमानो अश्वेषुरीरिषः ॥
नयेरीरिषः नोऽस्माकं तोके अपत्येतनये पौत्रा दौमारीरिषः माहिंसांकुरु तथास्माकं आयुषि मारीरिषः अस्माकं गोषु मारीरिषः अस्माकं मश्वेषुमा
रीरिषः माहिंसांकुर्वित्यर्थः। तथानोऽस्माकं मस्मत्संबन्धि नो वीरान्दय्या हेकारिणः पुरुषान् तथास्माकं रुद्रभामिनः उग्रबोधयुक्तान् पुरुषान्माव
धीर्माघातय। यस्माद्द्विविधं तोवयं सदमित्सदैवत्वात्वाह वामहे यस्माद्द्विविधं हीत्वा यत्तकरणार्थत्वात् प्रार्थयाम इत्यर्थः। इति मानस्तोकमंत्रव्या
ख्या। इति स्थानं समाप्य जलादुत्तीर्य धौने वा सती परिधाय प्रक्षालितपाणिपादः पवित्रपाणि राचम्य प्रातः संध्योक्तविधिनेव मध्याह्नसंध्यामपि कु
र्यात्। अयं तु विशेषः। प्राणायामानंतरमाचमनमापः पुनं त्वित्यनेन मंत्रेण कुर्यात्। तत्र वसिष्ठ ऋषिरापो देवतानुष्टुप् उषस्य शने विनियोगः। मं
त्रो यथा ॥ ॐ आपः पुनंतु पृथिवीं पृथ्वीं पृता पुनातु मां। पुनंतु ब्रह्मणस्य तिर्वेत्स पृता पुनातु मां यदुच्छिष्टं भोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम सर्वं पुनंतु मामा
पो सतां च प्रतिग्रहं स्वाहा। अस्यार्थः। आपः पृथिवीं पुनंतु पवित्रीकुर्वंतु पृथ्वीं पृता अग्निः पृता सती मां सेवते पुनातु न केवलं मापः पृथिवीं पुनंतु ब्र
ह्मणस्य तिं ज्ञानस्य प्रति आश्रयं परमात्मानमपि पुनंतु तद्ब्रह्म पृता मां पुनातु अत्र पृथिवी पदेन पार्थिवदेहो लस्यते तत्र च आपः पृथिवी पुनंतु इति म
न्त्रीय पार्थिवदेहं पुनं त्वित्यर्थः। इत्थं चेहपावनद्वारा मामापः पुनंतु कुत्र भमयदुच्छिष्टं भोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम सर्वं पुनंतु मामापो सतां च प्रतिग्रहं
असतां च प्रतिग्रहाणां प्रतिग्रहं च तत्सर्वं तत्र सर्वत्र मामापः पुनं त्वित्यर्थः। इत्थं माशास्य पा आपः आचम्यं नेताः स्वाहा सुहृता भवंतु। अयामुच्यते

ब्रा.स.
३०

त्रिराचमनेन मदीपदेहपादनपूर्वमुद्धिष्टत्वादिरूपेण पेमां पावयं त्विसा शंसा वाक्यार्थः । अत्र पतिरिति सुपांसुपो भवन्तीति चिद्वितीयायां प्रथमा
ब्रह्मपूता इति पठतमिति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गिता । सर्वमिति सप्तमीस्थाने द्वितीया रत्नायः पुनस्तु मंत्रव्याख्या । रत्नाचमनं कृत्वा प्रातः संध्या कृत्वा
मेरागायत्रीजपांतं कर्म समाप्य पूर्वोक्तमंत्रेण प्रदक्षिणामावृत्त्यादित्यं नमस्कृत्य ब्रह्मयज्ञं कुर्वन्ति । तत्र ब्रह्मयज्ञमाहात्म्येर्द्धदोगपरिशिष्टे कात्याय-
नः नब्रह्मयज्ञादधिको स्तिष्ठतो न तत्प्रदानात्परमस्तिदानम् । सर्वतदंतः क्रतवः सदानानातो दृष्टः कैश्चिदप्यद्वितस्य द्विजस्येति ब्रह्मयज्ञप्रदानयोः । यात-
वल्क्यः । यज्ञानांतपसांचैव शुभानांचैव कर्मणाम् । वेदेष्वद्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः । मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्द्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यां-
च चरुचोधीने तु यो न्वहम् । यज्ञं विशक्तो धीने यो न्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवाना ज्येन मधुना च पितृन्सथा । स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्यो न्वहं देव-
। सामानि तृप्तिकुर्यान्नृपितृणां मधुसर्पिषा । मेरसा तर्पयेद्देवानथर्वी गिरसः पठन् पितृन्मधुसर्पिभ्यामन्वहं शक्तो द्विजः । वाको वाक्पुत्राणां च
नाराशंसीश्वगायिकाः । इति हासांस्तथा विद्यायो धीने शक्तो न्वहम् । मांससीरौदनमधुतर्पणं सद्विक्रसाम् । करोति नृमित्रं तथा पितृणां म-
धुसर्पिषा । तेन सा तर्पयंत्येनं सर्वकामफलैः शुभैः । यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्यां पुण्यात्फलम् । त्रिविधं पूज्यं पृथिवीदानस्य फलमश्रुते । तपसाश्च
परस्येह नित्यं स्वाध्यायवद्विजः । तथा ब्रह्मयज्ञानुष्ठानप्रतिपादने योगियात्तवल्क्यः । प्रदक्षिणां समावर्त्य नमस्कृत्योपविश्य च । दर्भेषु दर्भपाणिः स-
न्नाड्युखस्तु कृतांजलिः । स्वाध्यायंतु यथा शक्तिं ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् । कृत्वा च यजुषां सामां गायं गुह्यां यथा पिवा । आदावारभ्यवेदं तु स्वात्पोषं
परिक्रमात् । यदधीते न्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः । स्वात्वा मध्याह्नं कृत्वा यो धीते वेदं स प्रथमं कंडिकामारभ्य कृत्स्नवेदसमाप्तिपर्यंतं
यावद्विदिवसैः शक्रो नितावद्विवसैः क्रमेण कृत्स्नवेदं पठेत् । अनधीत कृत्स्नवेदस्तु यावदधीत वेदपुराणस्तवादि कं यथा शक्तिं पठेदित्यर्थः । आके-

३०

शाश्वतान्स्वायाच्चपरमंतप्यतेतपः। यस्तुगविद्विजोधीतेस्वाध्यायंशक्तितो न्वहम्। सत्रस्यपरमभ्येतिवायुभूतः रक्सर्त्तिमान्। ब्रह्मयज्ञानुष्ठानस्येतिकर्त्तव्यता
 पां ब्रह्मिगपुराणम्। एवमीस्तीर्थचाचस्यदर्मपिजुलमात्मनः। कृत्वापाणितलेधीमानात्मनोदक्षिणोत्तरमाहेमागुलीयस्युक्तोत्रस्यवधयुतोपिवा। विधिव
 ब्रह्मयज्ञतुक्रुयां चत्रीसमाहितः। तथाशौनकः। प्राग्वोदस्वाग्रामानिष्कस्यापआसुत्यतोपवीत्यक्लिन्नवासादर्भानुपस्तीर्यप्राग्येषुकुशेषुप्राङ्मुखोपविश्य
 दक्षिणोत्तरोपाणीसंथायपवित्रवंतौद्यावापथियोः संधिमीक्ष्यमाणत्समील्योन्मील्यवाचक्षुषीयथायुक्तमात्मानं मन्येत तथायुक्तोधीयीत स्वाध्यायमिति
 यत्पुनरत्रापिदर्मः पवित्रमितिस्मृतिदर्शनात्। पवित्रपदं दर्भमात्रं वदंतीति केचित्। तच्छिष्टाचारविरुद्धं यतः सर्वे एवानुष्ठितारः प्रादेशमात्रत्वादिलक्षणमुत्तमे
 वपवित्रं गृहीत्वेव ब्रह्मयज्ञं कुर्वति। पवित्रपदं दशमेव युक्तं। तथा दक्षिणोत्तरोपाणी संथायेति। पाणीति द्विवचनेनैव दक्षिणवामहस्तयोरुपादाने सिद्धे दक्षिणो
 त्तरमित्यभिधानाद्दक्षिणाहस्तउत्तरपरिभाषीययोर्हस्तयोस्तौ दक्षिणोत्तराविति बोद्धव्यम्। एवं सति प्राङ्मुखः प्राग्येषुकुशेषूपविश्य वामहस्ततले कुशपवित्रे
 कृत्वा तदुपरि दक्षिणाहस्तमधोमुखं कृत्वा कार्ष्णिकं गायत्रीं पठित्वा ऋग्वेदादींश्चतुरो मंत्रान्यठेत। तत्र ऋग्वेदादिमंत्रस्य मधुश्चूदं ऋषिर्गायत्री छंदो ग्निर्देवता
 स्वाध्याये विनियोगः। मंत्रो यथा। ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्नधातमम्। अन्वयार्थः। अग्निं देवदेवे स्तौमि किं भूतं पुरोहितं पुरः प्रथमतो हितं
 आहितं अर्पितमिति यावत्। पुनः किं भूतं यज्ञस्य ऋत्विजं यजमानानुरोधेन यागकारी ऋत्विक् अग्निश्च यजमानाभ्युदयाय यागकारी ऋत्विगुच्यते। अपि किं भूतं होता
 रं होमस्य प्रधानसाधने कर्त्तृभूतं। पुनः किं भूतं रत्नधातमं रत्नं सुवर्णादितद्वधातीति रत्नधातमं अतिशयेन रत्नधातमं रत्नधातमं। तदयं वाक्यार्थः। प्रथमतो र्थितं धनं
 दातारमग्निं स्तौमि ततोऽयमग्निर्मह्यं धनं ददाति। इत्यग्निमीळे मंत्रव्याख्या। यजुर्वेदादिमंत्रस्य परमेष्ठी प्रजापतिः ऋषिर्गुणः छंदो नास्ति शाखा वत्सगावो देव
 ताशास्त्राच्छेदने समुन्नयवत् सापाकापाकरणे शाखाया गोपस्य र्शने च विनियोगः। मंत्रो यथा। ॐ इं वेत्तेर्जेत्वा वायवस्य देवो वः सविता प्रार्थयतु षष्ठतमायुः कर्मणे

ब्रा.स.
३२

आप्यायध्वमध्या इन्द्राय भागं प्रजावती अनमीवा अयस्मा मावस्तेन ईशत माघशः सोधुवा अस्मिन्नोपतौ स्यात्तव द्वीर्यजमानस्य पशूं स्याद्दि इवेत्वेति द्विपद
स्य सरोमंत्रो देव्य अनुष्टुप। अस्यार्थः। हे शाखेत्वात्वा इवेदृष्ट्यै हि न ग्रीनि। ऊर्जेत्वा इति द्विपदस्य सरोमंत्रः देव्य अनुष्टुप। अस्यार्थः। हे शाखेत्वात्वा ऊर्जे रसा
य संनयामि अत्र मंत्रद्वये हि न द्विसंनयामीति यथाक्रमं क्रियापदमध्याहरणीयम्। वायवस्थ इति द्विपदश्चतुरसरोमंत्रः। अस्यार्थः हे वत्स वायवस्थ यथावा
युर्ह्येष्टादिद्वारेण जगतामाप्यायकः तथा यूयं धेनुं प्रस्तुतिद्वारेण यज्ञनिष्पत्तिकारिणः यज्ञादृष्टिरिति परंपरया जगतामाप्यायकाः स्थभवथ। देवो वः सविते
त्यादवशिष्टा सरोपरोमंत्रः। अस्यार्थः। देवः दानादिगुणयुक्तः वोयुष्मान्कर्मणो यज्ञाय प्रार्थयतु किंभूतो देवः सविता जगतां प्रसविता किंभूताय कर्मणो ये
ष्टतमाय अतिषेष्टाय। अत्र इवेति इषु इच्छायामित्यतः संपदादित्वा किं प्रत्ययस्तेन इषु शब्दस्य हलन्तस्य सुत्यतिः। अनेन च सर्वेषामिष्यमाणा तथा ह
ष्टिरुच्यते। यथा ऋतिर्दृष्ट्यै तदाह यथेवेत्वेति। दृष्टिः सर्वेणैवेष्ट्यते। इवे इति तादर्थ्ये चतुर्थी। त्वा इति द्वितीयैकवचनं युष्मच्छब्दस्थाने त्वामौ द्वितीयाया इति
त्वादेशः। दृष्ट्यर्थे त्वा शाखां हि न ग्रीत्यर्थः। ऊर्जे इति। ऊर्ज्वलप्राणधारणयोः। अस्मात्किं प्रत्ययेन ऊर्जे इति। हलन्तपदस्य सुत्यतिः तादर्थ्ये चतुर्थी अनेन जग
त्वावल्हेतुत्वाद्दसोभिधीयते। ऊर्जेस्सायत्वा संनयामीत्यर्थः। येष्टतमाय कर्मण इति यतोभिधीयते। अत्र ऋतिः प्रमाणम्। यतो वै येष्टतमं कर्म इति द्वितीया
वहवचनात्तु युष्मच्छब्दस्य स्थाने वहवचनस्य वत्ससाविति वसादेशः। अग्निहोत्रकर्तव्यदर्शेष्टोसान्नायस्य उत्सादनेन अभिष्वत्तुर्भिर्मन्त्रैः शाखाच्छेदने शाखा
नयने शाखायावत्सोपस्पर्शने शाखावत्सधेनवः प्रार्थयत इति पूर्वाद्देवमाकाशार्थः। अथोत्तरार्द्धे व्याख्या। आप्यायध्वमित्यत्र आप्यायी वृद्धौ णिचो लोपः अ
प्यायध्वं हे अघ्यागावः कं इन्द्राय भागं तादर्थ्ये चतुर्थी इन्द्रार्थो यो भागस्त इति संबंधः। इन्द्रो ह विभीककथं भूताः संतः प्रजावतीः वाङ्मदसीति दीर्घत्वं प्रजावत्यः
जीवहत्वाः अनमीवाः अमरोगे अमीवा व्याधिरभिधेयः न विद्यते अमीवायासांतथोक्ताः। अयस्माः व्याधीनो राजायस्मा सयासां विद्यते यासभस्यणार्थे

ताः अपहृमाः अनिवारितो गोप्रचर इत्यर्थः । किंच सावः पुष्पाकं स्तेनश्चोर ईशत । माडि लुड । मापुष्पाकं चौरः ईषत् कार्षीदित्यर्थः । मायः अथ राक्षसः अप-
 पापं यः शंसतीति भस्तरणार्थं कृत्वा त्रको वाचां गलो वा स च मा ईशत किंच ध्रुवाः शाश्वतिकाः अस्मिन् गोपतौ यजमाने स्यात् भवेत् बह्वीर्विद्वः शाखां मुपय-
 हतियजमानस्य पशून् याहि यजमानस्य संबन्धिनः पशून् प्राकृतं गोवत्सं अभिप्रेतं देहां गभूतं याहि गौयय इति श्रुत्वा मंत्रं व्याख्या । सामवेदादि मंत्रस्य गौ-
 तम ऋषिर्गोयत्री छंदो निर्वेता स्वाध्याये विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ अग्न आयाहि वीतये एरणो हव्यदांतये । निहोता सत्सिर्वर्हिषि । अस्यार्थः । हे अग्ने
 आयाहि आगच्छात्र मम कर्मणि सन्निहितो भवेत्यर्थः । किमर्थं वीतये स्वादनाय अस्मद्भो तव स्यान्नस्य स्वादनायेत्यर्थः किं भूतस्त्वं एरणोः स्तुमानः कि-
 मर्थं हव्यमन्नं तस्य दातये दानाय न केवलं आयाहि अपितु वर्हिषि आस्तत्कुशे सत्सि सीदस्थितो भवेत्यर्थः । किं भूतस्त्वं निहोता निरवशेषं होता सांगहोम-
 स्य प्रधानसाधनतया कर्तृभूते इत्यर्थः । हे अग्ने यज्ञकर्मणि देयस्य हविषोऽदनाय आगत्य वर्हिषि निषीदेत्यमौ प्रार्थना वाक्यार्थः । अत्र वीतय इति वी प्रज-
 नगति कां त्वं शान्स्वादेनेषु इति धातोः क्ति । अत्ये रूपम् । इति अग्न आयाहि मंत्रं व्याख्या अथर्ववेदादि मंत्रस्य दध्यङ्गु शर्वण ऋषिर्गोयत्री छंदः आपो
 देवता शांतिकर्मणि विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवंतु पीतये । शयोरभिस्रवंतु नः । अस्यार्थः । आपः नोऽस्माकं शकल्याण्यो भवंतु किं भू-
 ताः देवी देव्यः स्तुत्यादिविषया इत्यर्थः । किमर्थं अभिष्टये उपचयार्थं पीतये पानार्थं । किंच नोऽस्माकं शंयोः कल्याणयोगायाभिस्रवंतु अभिमुखं आगच्छंतु ।
 अयं वाक्यार्थः । आपो अस्माकमुपचयाय पानार्थं कल्याणयोगाय भवंत्वित्याशंसा । एतद्देवादि मंत्रचतुष्टयं पठित्वेच्छातो परमपिवेदवेदांगपुराणेति हंसि-
 स्मृत्यादिकं यथाशक्ति पठेत् । इति शन्नो देवीरिति मंत्रं व्याख्या । इति ब्रह्मयज्ञं कृत्वा तर्पणं कुर्यात् । अत्र तर्पणविधौ शातातपः । तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यसं-
 स्नातकोद्दिजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् । मनुशातातपयोगियात्तवल्क्याः । यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन् स्नात्वा हि जोत्तमः । तेनैव । सर्वमाप्नोति

३२ ब्रा-स पितृयत्तकियाफलम्। योगियात्तवल्क्यः। नास्तिक्यादथवालौल्यानतर्पयतिवैसुतः। पितृतिदेहनिःस्त्रावं पितरोस्यजलार्थिनः। तर्पणमित्यनुवृत्तौहृद्दोगव-
 रिशिष्टेकात्यायनः। तस्मात्सदैवकर्तव्यमकुर्वन्महदेनसा। युज्यतेब्राह्मणःकुर्वन्विष्यमेताः। भर्तिहि। विष्णुः। स्नातश्चाद्रैवासास्तेव पितृतर्पणमंभस्थएवकुर्वा-
 त। तर्पणविधीशतातपः। तर्पणं तुपरिवर्तितवासाश्चेत्तीरादुत्तीर्य। योगियात्तवल्क्यः। यत्राशुविस्थलंवास्यादुदकेदेवतान्पितृन्। तर्पयेयुर्पथाकाममस्य
 सर्वप्रतिष्ठितम्। सुमंतः। जलाद्रैवासाःस्थलगोयःप्रदद्याज्जलांजलिम्। वस्त्रनिश्चोतनंप्रेताअपवार्यपितृतिहि। शंखः। नोदकेषुनृपात्रेषुनृकृद्नोनेकपाणि
 ना। नोपतिष्ठविततोयंयन्नभूमौप्रदीयते। शंखलिखितौ। नेष्टकचितेपितृंस्तर्पयेत्। वापीकूपतडागोदपानेषुसप्तपंचत्रीन्वापिडातुहृत्यस्नायात्। अयम्
 मिषायः। स्नानार्थिनास्नानपूर्वकालेएतापिडाःसमुद्धरणीयाः। स्नानाशक्तेनतर्पणमात्रार्थिनापितानपिडानुवृत्त्यतर्पणीयम्। मार्कंडेयपुराणे। यन्
 सर्वायचोत्सृष्टंयश्चाभोज्यनिपानजम्। तद्वर्ज्यसलिलंतातसद्देवपितृकर्मणि। सुमंतुः। आकाशेचक्षिपेद्दारिजलस्थोदक्षिणामुखःपितृणांस्थानमाक-
 शंरक्षिणादिकृत्यैवच। यमः। त्रींस्त्रीजलांजलीन्दद्याद्वैरुद्धतरंततः। गोमृगमात्रमुद्धृत्यजलमध्येजलंक्षिपेत्। शंखः। विनारूप्यसुवर्णेनविनाताम्रवि-
 नैस्तथा। विनादर्भेष्ममत्रैश्चपितृणानोपतिष्ठते। सौवर्णराजताभ्यांचखड्गेनौदुंबरेणच। दत्तमस्यतांयातिपितृणांतुतिलोदकम्। मरीचिः। विडान-
 मस्यभावेनसुवर्णराजतान्वितम्। तदभावेभिषिंचेत्तुदर्भेर्मन्त्रेणवापुनः। राजतेमनसायातिसुवर्णेहस्तनिर्गीतम्। तिलेषुतत्सीणाद्रुद्धेताम्रेषुद्विमुहूर्त-
 कम्। दर्भेःसप्तमुहूर्तेनमंत्रयुक्तंदक्षयम्। शंखः। हैमेनसहयुद्धतंसीरेणमधुनासह। तदस्यस्यतांयातिपितृणांतुतिलोदकम्। तथा। सौवर्णेनतृपा-
 त्रेणसजलौदुंबरेणच। खड्गपात्रेणवाशंकुनावापिउदकंपितृतीर्थेस्पृशन्दद्यात्। अवशंकुनेतिसड्पात्रयटनाशकौअविक्कतिनारखड्गुराकेनेत्यर्थः
 योगियात्तवल्क्यः। यदुद्धतंप्रसिंचेतुतिला संमिश्रयेज्जले। अतोऽन्यथातुसव्येनतिलायात्याविसृज्यते। दक्षिणेपितृतीर्थेनजलंसिंचेदाथाविधिद॥

सिलेनेवतुगृह्णीयादितितृतीयसमीपतः। अत्रदसिलेनतुगृह्णीयादितितृतीयसमीपतः। तथा। शुक्लैस्तुतर्पयेद्देवानमनुष्यान्सखिलैस्त्रिलैः। पितृस्तु
 तर्पयेत्सर्वैस्तर्पयेत्सर्वदादिजः। तथादेवतर्पणविधौ। ब्रह्माद्यानुपवीतीतुदेवतीर्थेनतर्पयेत्। निवीतीकायतीर्थेनमनुष्यान्सनकादिकान्। अत्रकायतीर्थे
 प्राजापत्यम्। मनुः। उद्धतेदसिलेपाणावुपवीत्युच्यतेदिनः। सव्येप्राचीनावीतीतिनिवीतंकठसर्जने। देवादितृतीर्थान्याह। यातवल्क्यः। कनिष्ठदेशिन्यगुष्ट
 मूलान्ययंकरस्यच। प्राजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थीत्यनुक्रमात्। देवादिकर्मसुकुशान्वयस्यायां पितृपितृयत्तत्रात्यणम्। अग्रमेवदेवानामध्यमेवमनुष्याणां
 मूलमेवापितृणामिति तैत्तरीयप्रमाणं वाजसनेयं तु अग्रमिवदेवानां मध्यमिवमनुष्याणां मूलमिवपितृणामिति वाजसनेयं ब्राह्मणमपि प्रमाणम्। बृहदो
 गपरिशिष्टम्। यवाद्रिस्तर्पयेद्देवान्सतिलाद्रिः पितृनपि। तत्रतिलसंख्यामाह देवलः। तर्पणेपितृयत्तदौ तिलोभागोपमोभवेत्। दशभिश्चतिलैस्तेनपि
 तृन्संतर्पयेत्सदा। तिलैः सप्ताष्टमिवापिपितृणां तृप्तिरुत्तमा। अग्निस्तमभयादेवनचेच्छन्नतिविस्तरम्। विशेषात्कुशसंसर्गान्यायसादधिकंभवेत्।
 स्तीर्यचकुशानशुभान्। प्रागग्रेषुसुरान्सम्यग्दसिलेपाण्येषुवैपितृन्। ब्रह्मपुराणम्॥ खड्गस्थिपात्रेकर्तव्यं पितृदेवानुतर्पणम्। योगियातवल्क्यः। सव्यं
 जातुततोनाम्यपाणिभ्यांदसिलेपाण्येषुवैपितृन्। तद्विगैस्तर्पयेन्मंत्रैः सर्वाभ्युदयगणस्तथा। मातामहाश्चसततंश्रद्धयातर्पयेद्दुधः। प्राचीनावीतुदकंप्रसिंचेद्दे-
 वतिलान्चितम्। अत्रावाह्यं पूर्ववेन्मंत्रैरिति। यातवल्क्यः। मंहितायांश्चाद्वप्रकरणोक्तेर्विश्वेदेवास आगतेतिविश्वेदेवाः शृणुतेममितिदेवानुत्तंस्वेत्या-
 यंतुनश्चिन्मंत्राभ्यांपितृनावाह्येत्यर्थः। तथातद्विगैरिति। ऊर्जवहंतीत्यादिभिः पितृत्सिप्रकाशकैरित्यर्थः। देवतर्पणानंतरं। पयपुराणे। कृत्वोपवीतीदे-
 वेभ्योनिवीतीचभवेत्ततः। मनुष्यास्तर्पयेद्द्रव्यांश्चपिप्राज्ञां पीतथा। सनकंश्चसनंदंश्चतृतीयश्चसनावनः। कपिलश्चासुरिश्चैवबोद्धुः पंचशिरस्स्तथा

३३. त्रि-स इत्याद्यभिधाय देवानृषीन्सर्वोत्सर्पयेदसुनोदकैः शाखापावनः। वसन्तुद्रांसुथादित्या नृषींश्चैव यथाक्रमम्। सुपूर्वाभिमुखः स्थित्वा जलमध्ये तु तर्पयेत्। वा-
 सुपराणो। सत्येन वै कृत्वा देवैर्दभीन्विचक्षणः। दद्यात्तु द्विगुणं पित्र्ये अपसव्येन पार्थिवे। अल्युविष्णुः। निवीहृतकारेणामनुष्ठांसर्पयेदथ। कुशस्य मध्यदेशे नृ-
 तीर्थेनातु दत्तः सुखः। गोभिलधृतसंहितायाम्। एकैकमंजितिलिं देवा द्वौ द्वौ सुसनकादयः। अहंति पितरस्त्रींस्त्रीं स्त्रियश्चैकैकमंजनिम्। हारीतः। देवांश्चंद-
 सिवेदाक्षीं सुराणां सुराणाचार्यान्गंधर्वां नितराचार्यान्मनुष्यान्कलाः काष्ठा निमेषान्मुहूर्तानहोरात्रानर्द्धमास। न्मासानृतत्संवत्सरांसादयवान्। म-
 नुष्यानाह। योगिपातवल्क्यः। सनकश्च सनंदश्च तृतीयश्च सनातन। कपिलश्चासुरिश्चैव वौदुःपंचशिरस्त्वथ। एते ब्रह्मसुताः सप्तमनुष्याः प्रकीर्ति-
 ताः। कथ्यवाउं नलं सोमं यममर्यमणंतथा। येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत्। हारीतः। नाराशयः पराशयः शुक्रः शाकल्यो याज्ञवल्क्यो जात-
 कप्यः कात्यायन आयसं वोवो धायनो वा चिकुटी वैजवापी कुहूलो काष्ठी मैत्रायणी रित्येतानृषीन्। कात्यायनः। यमायुधर्मराजभ्यमृत्यवे चांतकाय च। वै-
 बस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। ओदं वराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय तेनमः। एकैकस्य तिलैर्मिथ्या नस्त्रींस्त्रीं दद्या-
 ज्जलांजलीन्। यावज्जीवकृतं पापं तत्सुणा देवनश्यति। योगिपातवल्क्यः। एतांश्च वक्ष्यमाणान् प्रमीत पितृको द्विजः। तथा चार्थोपितृन्स्वांश्च पितृप्रभृति-
 नामृतः। मंत्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम्। उदीरता मांगिरसमायां तिलैर्जमि सपि। पितृभ्य इति ये चेहमधुवाना इत्यत्रा। पितृन्ध्याय अस्मिंश्च
 जपन्मंत्रान्यथाक्रमम्। तृप्यध्वमिति च त्रिवैततः प्रांजलिरानतः नमो व इति नस्त्वा चैततो मातामहान्सखीन्। तर्पयेदनुशंस्यार्थे धर्मपरममास्थितः।
 मातामातृस्वप्नाश्चैव दुहिता च स्वसा तथा। शिष्यत्विग्वांधवाश्चैव ज्ञातयोगुरवस्तथा। नामगोत्रस्वधाकारैस्पर्षीः स्युस्तु पूर्वशः। जानूकप्यः। प्रमीतपि-
 तृकस्तु उशतस्त्वेत्यावाहनामगोत्रमुच्चार्य यावतां पितृकार्यमसावेतने उदकमिति॥ पितृन्यितामहा अपितामहानेकैकस्मै त्रींस्त्रीं जलांजलिं दद्यात्

। तथा । हारीतः । नाम गोत्रयो रूतं विहंती रिति प्रत्यासत्तास्मानवस्वमार्पां आस्तांश्च पितृं स्वयं येदिति ॥ अथ नर्पणा नुष्ठानम् । निव प्राञ्च स्व उपवाती उपवि-
 ष्य प्राग्यान्कुशानास्तीर्य दक्षिणाहसेन यवान् गृहीत्वा देवाना वाहयेत् । गृत्समदक्षिर्निष्पेदेना देवनागा यत्री छंदः अग्निष्टोमे विष्पेदे वयहणे विनियो-
 गः । मंत्रो यथा । ॐ विष्पेदे वास आगतं षृणुता म इमं हवं । एवं वहिर्निषीदत । अस्यार्थः । हे विष्पेदे वासः यूयं मे मम इदं हवं आह्वानं षृणुता षृणुत अ-
 ता आगत आगच्छत आगत्य च इदं वहिः कुशं आनिषीदत आसना र्थं मुपकल्पिते वहिषि उपविष्टा भवतेत्यर्थः । अत्र विष्पेदेनां स इति संबोधने प्रथमा बह-
 वचने आज्ञा सेरसु गिति असुगा गमे न रूपम् । षृणुता इति । षृणुत इत्यत्र तस्य तादिति तकारस्य तादेशः । आगतेति । आगच्छत इत्यत्र वर्णागमो वर्णा विषय-
 येति छकारलोपः । आनिषीदतेति छंदः सिपरेपिव्यवहिता येति पाणिनिस्मरणाद्व्यवहितेनाप्याउन निषीदतेत्यस्य संबन्धः । एवं वहिरिति आउ-कर्म प्र-
 वचनीय युक्ते द्वितीयेनिसमस्यार्थे द्वितीया । इति विष्पेदे वास मंत्रव्याख्या । एवं मंत्रं पठित्वा यवान् निकीर्य वद्मानलिः षठेत् । ॐ विष्पेदे वाः षृणुते मं हवं ये-
 मे अंतरिक्षे उपरा विष्टये अग्नि जिह्वा उत्तवा यजत्रा आसद्या स्मिन् वहिषि मादयध्वम् । अस्यासूत्रां च क्रुपि विष्पेदे वा देवता त्रिष्टुप् छंदः सर्वमेधे वैष्पदेव-
 यहणे विनियोगः । अस्यार्थः । हे विष्पेदे वाः यूयं मे मम इदं हवं आह्वानं षृणुत किं भूता यूयं ये अंतरिक्षे आकाशे निष्ठयं उपसमीपे णिष्यां द्यविस्वर्गे ह-
 योरपितिष्ठथ इत्यनेनैव संबन्धः । एतदुक्तं भवति । भूमौ आकाशे सुर्गे च स्थिता ये विष्पेदे वाः केन अग्नि जिह्वाः अग्निरेव जिह्वा हविर्भोजनसाधनं येषां उत वा-
 अपि वा ये यजत्राः यजंतं प्यादकारिणा त्रायंत इति यजत्राः । पुरुरवो मादय प्रभृतयः ये यूयं अस्मिन् हवते वहिषि कुशं आसद्य उपविश्य मादयध्वं महो हर्षस-
 द्युक्ता भवत मादयध्वमिति स्वार्थे णिच् शब्दे च देवारसका इत्यत्र ते वा मारस भूतं तु देवं पूवीं चि यो नयदिति स्मृतिप्रमाणमिति विष्पेदे वाः षृणुते मंत्र-
 व्याख्या । एवं मंत्रं पठित्वा प्राग्यान्कुशानास्तीर्य तदपरिवामहस्तान् चारव्य दक्षिणाहसेन च नु कुशयेण देवती र्थे सयवोदकेन देवाः छंदांसि वेदां च

पयःपुराणाः पुराणाचार्ये गंधर्वा इतराचार्या मनुष्याः कलाः काष्ठाः निमेषा मुहूर्ता अहोरात्रा अर्द्धमासा ऋतवः संवत्सराः मासपक्षा इति प्रत्येकं तत्प्यता
मिति क्रिया पदं दत्वा । ॐ देवाः स्तृप्यतां ह्यंदां सितृप्यतामित्यादिवाक्येन हारीतोक्तमष्टादश देवतानां तर्पणं कुर्यात् । ततो निवीनी उरुद्रुखः कुशमध्येन मनु
ष्यतीर्थेन केवलेन यवोदकेन वा उत्तराग्रकुशोपरिसनकः सनंदनं सनातनः कपिलः आसुरिर्वोढः पंचशिख इत्यत्र प्रत्येकं तत्प्यतामिति क्रिया पदं दत्वा । ॐ
दक्षिणाग्रकुशोपरिस्वङ्गपात्रोपरि ॐ काव्यवाकस्तृप्यतां नलः सोमः यमः अर्यमा अग्निष्वातास्तृप्यतां सोम्याः वहिषदः । योगिनां वल्क्योक्तस
प्तपितृ तर्पणं कुर्यात् । ततो नेन विधानेन नारायणः पाराशर्यः शुकः शाकल्यः याज्ञवल्क्यः जातुकर्णः कात्यायनः आपस्तंबः बौधायनः वाचिकटीक्ष्णै
जवापीकुहूः लोकाक्षीः मैत्रायणिः ऐन्द्रायणि इत्यत्र तत्प्यतामिति प्रत्येकं क्रिया पदं प्रदाय ॐ नारायणस्तृप्यतामित्यादिवाक्येन हारीतोक्तपंचदशक्र
षितर्पणं कुर्यात् । ततो नेनैव क्रमेण । यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च । औदंबराय दद्यात् । यर्नलाय परमेष्ठिने । ह
कोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः । इत्यत्र प्रत्येकं नमस्तिदत्वा यमाय नमस्त्यादिवाक्येन कात्यायनोक्तचतुर्दश यमानां प्रत्येकं त्रींस्त्रीज्जलांजलीं दद्यात्
। ततस्ति लान्गहीत्वा । मंत्रोपस्था ॐ उशंतस्त्वा निधीमह्युशंतः समिधीमहि । उशानुशत आवह पितृहविष्वे अत्तवे । अग्निदेवतोयं मंत्रः । उशंतस्त्वेतस्य
शंखचक्रषिस्त्रिष्टुप् ह्यंदाः पितरो देवतासौत्रामण्यामस्युपस्थाने विनियोगः । अस्यार्थः । हे अग्ने त्वात्वा निधीमहि आदधीमहि आधानं कुर्म इति यावत्
यमित्यध्याहार्यं किं भूता वयं उशंतः इच्छंतः । किंच उशंत एव वयत्वात्वां समिधीमहि ज्वालयामः त्वं चास्माभिराहितो जालितश्च पितृहविष्वे अत्तवे । अस्मदत्तहविषः अत्तवे अदना
कुर्यात् । आनयेत्यर्थः किं भूतस्त्वं उशान् इच्छन् किं भूता पितृहविष्वे अत्तवे अदना

यदे अमे अस्माभिराधानज्वालनाभ्यामागधितस्त्वमस्माकंपितृन्प्राहृदयस्य हविषो भक्षणयानयत्यग्ना पाथना वाक्याथः । अत्रानर्थमहीति । इधान्नधार-
रणयोषणयोरित्यस्मादा तोरुत मपुरुषस्य बृहवचन आत्मनेगदे रूपं । बृहत्तुदसीति बृहत्त्ववचनादहिवचनं न भवति । समिधीमहीति । त्रिंशीदीप्तावित्यस्य
धातोरूपम् । हविषे इति यष्ट्यर्थे ननु र्थी । अत्र वेदति । अदभस्येण इत्यस्मानु मर्थे संसेनेत्यादि सूत्रेण त्वेउ प्रत्ययेनाव्ययपदमिति । इति उशंतस्त्वामंत्रव्याख्या
रातं मंत्रं पठित्वा तिलान्चि कीर्य वद्वांजलिभूत्वा । अस्य मंत्रस्य शंखचक्रपिस्त्रिष्टुब्धः पितरो देवतासौत्रा मण्या मस्यु पस्थाने विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ आयं
तुनः पितरः सोम्या सोमिष्वाताः पृथिभिर्देवयानैः । अस्मिन्त्येस्वधयामदंतो धि ब्रवतु न वलस्मान् । अस्यार्थः । नोस्माकंपितरः आयंतु आगच्छतु केते पितरः
सोम्यासः सोमयाः न केवलं सोम्याः सोमयाः अमिष्वाताश्च प्योतस्मातीग्निभिः स्वांतामसितायेषां प्योतस्मातीग्निभिः संस्कारः कृत इत्यर्थः । कैरागच्छं
तु पृथिभिर्वर्त्मभिः । किं भूते देवयानैः देवानां यानं गमनं तैरित्यर्थः । आगत्य च ते पितरः अस्मिन्तर्पण रूपे पितृपते स्वधया पिबन्त्या मनेन मंदंतस्तृप्यंतः सं-
चतर्पण जलेन तृप्यंतोस्मान् श्लाघयंतो रसयंतु चास्मत्पितामहा दीन प्रीणयंतिति । अत्र च सोम्यास इति सोममूर्हति य इति य प्रत्यये कृते सोम्यशब्दात्प्रथ-
मा बृहवचने आज्ञा सेरित्यसुगागमेन रूपम् । इति आयंतु न इति मंत्रव्याख्या । अनेन मंत्रेण पितृना वाक्य । अस्य मंत्रस्य प्रजापतिः कर्षिरापो देवता विराट्छंदः
पिउ पितृपते विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ ऊज्जेव हंती रमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्नुते स्वधास्य तर्पय न मं पितृन् । अस्यार्थः । हे आपः यूयं स्वधास्य पितृ-
णा मनुं भवत । तथा च पृतिः । स्वधा वै पितृणा मन्नमिति । न तो मे मम पितृस्त्वर्पय न त्वा न्कुरुन । किं भूता यूयं ऊज्जेव हंतीः अन्नं बहेतः प्रापयंतः किं
भूत मूर्जं अमृतं इत्यादि परिस्नुते मितं त मूर्जं विशेषणानि । अमृतं देवाना मने घृतं प्रणि हं पयान् गन्धं कीलालं मंडः कीलं बंधनं अलं योग्यमस्येति कीलालं

३५. मंत्रः। परिसृतं स्वधा। एतच्चा मृतादिसर्वमेवोर्जेशब्दाभिधेयमनवाचकं। यथाश्रुतिः। तस्माद्यावन्मात्र ईरान्स्पर्शः सर्वमेवान्नं भवति। अयं वाक्यार्थः। य
 तोऽयं नानाविधमन्नं ब्रह्मस्यः स्वधाभवयनस्यान्ममपितृं स्तर्पयतेत्यर्थः। ब्रह्मीरिति सुपां सुपां भवतीति प्रथमा ब्रह्मवचनस्थाने द्वितीया ब्रह्मवचनं। अथ
 वादीर्घाज्जसिचेति नित्यं पूर्वसवर्णदेशः प्राप्ते वा छंदसीति सूत्रेण पूर्वसवर्णदेशप्रतिषेधस्य विकल्पितत्वात् यदा प्रतिषेधो नास्ति तदा पूर्वसवर्ण-
 देशोक्तत्वरूपम्। इति ऊर्जो ब्रह्मंती मंत्रव्याख्या। एतन्मंत्रपाठपूर्वकं अमुकगोत्रमत्यंतरमुकदेवशर्मन्नेतनेति लोदकं स्वधेति जलांजलित्रयं दद्यात्
 एवं पितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामह ब्रह्मप्रमाता महानां प्रत्येकं तन्मंत्रैर्जलांजलित्रयं दद्यात्। ततोऽमुकगोत्रेऽस्मन्मातरमुकीदेवित्येते
 निलोदकं स्वधा इति मातृतर्पणं कुर्यात्। एवं पितामहादिमातामयादीनामेकैकांजलिप्रत्येकं दद्यात्। ततो ज्येष्ठतात्पितृमुपपुत्रपौत्रद्वौ हि त्रिभ्रातृ
 पुत्रजामातृमातुलभाग्निनेयपितृस्वस्त्रीयमातृभगिनीमातुलानीपत्नीभगिनीभ्रातृपत्नीभाग्निनेयी दुहिताश्च पृथ्वशुर्वधुवायवादीनामप्येष्टुषा
 णां जलांजलित्रयं स्त्रीणामेकैकांजलिदद्यात्। ततो विष्णुपुराणोक्तकाम्यमंजलित्रयं दद्यात्। तथा इदं चापि जपेदंबुदददात्मैच्छयानृषे। उपकाराय भू-
 तानां कृतदेवादितर्पणः। तत्रायं मंत्रः। देवासुरास्तथायस्यानागागंधर्वकिन्नराः पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्मांडा भैरवाः खगाः। जले च रामू निलया
 वाय्वा धाराश्च जंतवः। श्रीति मे ते प्रयात्वा शुभदत्तेनां वुना खिलाः। इति मंत्ररूपश्लोकद्वयेन देवासुरयसनागगंधर्वादीनां तर्पणीयत्वादसिद्धिपत्नीती
 प्राप्सु स्वादेव तर्पणवदेकैकांजलिदद्यात्। ततः। नरकेषु समस्तेषु यातना सुचये स्थिताः। तेषां माप्यायना येन ह्रीयते सलिलं मया। इत्यनेन मंत्रश्लोके
 न नरकस्थानां तर्पणीयत्वादवा मोपवीती दसिणा भिसुखः पितृतर्पणवदपरमेकमंजलिदद्यात्। ततः। येषां धवावावायेन्यजन्म निवांधवाः। ते च सि
 मखिला यातु ये स्मृतो या भिक्षाक्षिणः। इत्यपरेण मंत्रश्लोकेन जलांजलिदद्यात्। तथा स्यैव काम्योदकप्रदानस्य फलम्। काम्योदकप्रदानं ते मयेतत्क

धितं नृपः । यद्वा प्राणी यत्ते तन्मनुष्यः सकलं जगत् । जगदाप्तापनोद्धतं पुन्यमाप्नोति चानय । इत्वा काम्योदकं सम्यगेतेभ्यः श्रद्धया न्वितः । इति तृतीयं स
 माप्य । ये चास्यांकुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते शूलं तु मया दत्तं वस्त्रं निष्पीडनोदकं इति पठित्वा स्नानं शरीरं निष्पीडयेत् । ततो दक्षिणोपवीती
 आचम्योत्थायादिसंवलोकयेत् । तथा च । योगियात्तवत्क्यः । ततो वलोकयेत् कं हंसः शुचिर्बुद्धिश्च । स याति ब्रह्मणः स यस्मात्ते सेतानपावुयः ।
 ततः नमो विवस्वते ब्रह्मन्मास्व ते विष्णु ते जसे । जगत्सर्वत्रैश्वर्ये पवित्रे कर्मदायिने इति पौराणीय मंत्रेण सूर्याय सलिलांजलिं दत्वा । योगियात्तवत्क्यो
 कं सूर्योपस्थानादिकं कुर्यात् । तदथा । स्वयंभूरित्युपस्थाप्य सूर्यस्येति प्रदक्षिणाम् । समावृत्य नमस्कुर्यात् शिरोदिग्देवता अपि । त्रयस्रो च पृथिव्यै च स्यौ
 षधिभ्यस्तथा मये । वाचे च याचस्पतये विष्णवे महते तथा । एताभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादिना जलम् । इत्वा नमस्येत्क्रमशः । ते वै सर्वकर्मणाम् । नमो
 अभ्यो पापपतये वरुणाय नमः । अत्र स्वयंभूरित्युपस्थाप्येत्यादि । ॐ स्वयंभूरसिधे श्वोरश्मिर्वर्त्तौ दा असिर्वर्त्तौ मे देहि । इति मंत्रेण सूर्यमुपस्थाप्य । ॐ स
 र्यस्यावृतमन्त्रावृते इति प्रदक्षिणामावृत्य नमो दिग्यः सादिनां यथोक्तदिगादीनामंजलिदानपूर्वकं नमस्कारं कुर्यादित्यर्थः । अस्य च मंत्रद्वयस्य व्याख्यादि
 कं प्रातः संध्यायां सूर्योपस्थाने लिखितत्वात् तत्रैकादशेयम् । इत्यावसथिकमहाधर्माधिकृत श्रीहलायुधविरचित ब्राह्मणसर्वस्वस्नानमंत्रव्याख्याप्र-
 करम् । अथ सूर्यार्घ्यदानं तत्रार्घ्यं दद्यादित्यनंतरं पञ्चपुराणे । आचम्य विधिवत्सम्यगालिखेत्समग्रतः साष्टाभिः सप्तपुष्पाभिः सलिलारुणचंदनैः
 अर्घ्यपात्रे प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्तनैः । नरसिंहपुराणे । ततार्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् । उत्थाप्य मूर्ध्नि पर्यंतं हंसः शुचिर्बुद्धिश्च । हंसः शु-
 चिर्बुद्धिर्मित्रस्य माहान्येहारीतः । हंसः शुचिर्बुद्धिर्निमलं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते अमुजपेत् । एतं तिलान् । समिधो वा जुहुयात् आदित्य
 उपतिष्ठेत्स्तो भवन्ति तथा वै धायनः । हंसः शुचिर्बुद्धिस्तस्मात्तु च त्रिरंतर्जले पठेत् । सर्वपापात्पुच्यते । अत्र शुक्तिनाम्रपात्रस्थं तिलपुष्पं यवजलरक्त

वा. स. चंदनैर्युक्पुष्पकल्पशिरसिनिधाया नेनमंत्रेण। र्गदेत्याव। तद्यथा। वामदेवकपिरतिजगतीकृत्। र्गयोदेवताराजसूयेयजमामस्यरथावतारणेविनि
 ३६ योगः। मंत्रोयथा। ॐ हंसः शुचिषदंसुरंनरिष्यमहोनावेदियदतिषिर्दुरोणसत्। नृषदरसदतराद्योमसदजागोनाकृतजाअद्रिजाकृतं दृहत्। अस्यार्थः
 । हंसः अध्वानं हंतिगच्छतिहंसः सूर्यः शुचिषत्पुत्रानग्निमंडलेसीदतिनिष्ठतीतिशुचिषदसस्तेजोरूपः अंतरिक्षे आकाशेसीदतीत्यंतरिक्षसत्होता
 यज्ञेहोतृमंत्रेण देवाह्वानकर्ता वेदिषत्पुत्रेवेद्यामध्वर्युरूपेणसीदतीतिवेदिषदअतिषिरनित्यस्थितिः कृविदपिनस्थायीनित्यभ्रमणशीलः दुरो
 णसंतदुरोणे गृहेसीदतिगृहस्थरूपोप्ययमित्यर्थः। नृषननृषुमनुष्येषुसीदतिजीवस्वरूपतयास्थितः वरसत्वरंगूत्कृष्टस्थानेषुस्वर्गादिषुसीदती
 तिवरसहकृतसत्कृतेसत्सेसीदतिपरमात्मेत्यर्थः। योमसत् योमअंतरिक्षंतृसीदतीत्योनिःस्वरूपेण। अजाः अस्तुजलेषुजायतेअग्निस्व-
 रूपेण। गोजाः गविष्टथिव्यांजायतेनरायुजंरजःस्वेदजोद्विनरूपेण। कृतजाः कृतसत्सेजायतेत्रयीरूपेण। अद्रिजाः अद्रौपाषाणंत्मकेपर्वतेजायते-
 र्गुलिंगस्वरूपेणेत्यर्थः। कृतसूक्ष्मं दृहत् सर्वव्यापिनयानवच्छिन्नप्रमाणइत्यर्थः। अत्रकृतमिति। कृगतावित्यस्यधातोः क्तनरूपम्। अनयाकंडि-
 कयाऽयमेवब्रह्मस्वरूपः सर्वत्रस्थितः सर्वत्रज्ञानः सर्वत्रगनः सर्वव्यापक इत्यादित्यस्तूपने। इतिहंसः शुचिषन्मंत्रस्याख्यानेनमंत्रेणादित्यार्थः
 दत्वा अदृश्यमस्येतिमंत्रेणादित्यमुपनिषेत्। तस्यप्रजापतिकृषिर्गायत्रीहंसः सूर्योदेवताद्वादशग्राह्यग्रहणेविनियोगः। मंत्रोयथा। ॐ अदृश्यम
 स्यकेतवोविरश्मयोजनांअनुभ्राजतोअग्रयोयथा। अस्यार्थः। अस्यसूर्यस्यविरश्मयोविविधारश्मयः अदृश्यं दृश्यंत इत्यर्थः किंभूताः केतवः स्ता
 नहेनवः अधकारनाशकतयाजनानंधलोकाननुगतान्भ्राजंतः देदीप्यमानाः कथं दृश्यन्ते। अग्रयोयथा अग्रयोगाद्देयत्याहवनीयदक्षिणाग्रयः
 उरस्कृताः संतोदेदीप्यमाना दृश्यन्ते। तथाच आदित्यस्यरश्मयोऽपीत्यादित्यस्मृतिरेववाक्यार्थः। अदृष्टमिति। दशिरमेषुणइत्युस्यधातोः कर्मणि

प्रथममङ्गलस्य वेदवचने कांदसं रूपम् । इत्यहममं च व्याख्या । ततो देवशना मारमेत् । तत्र पद्यपुराणम् । एवं सूर्येन मस्तुत्यत्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् । दिनं
गां कांचनस्य द्वा ततो विष्णु एह वनेत् । तथा विष्णु पुराणम् । ततो एहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरश्चनम् । नत्वा भिषकप्रव्याणां धूपानां च निवेदनैः । अत्र पद्यपि स
योदिदेवता हना सुपौराणिकादिमंत्रावहव एव संविहिताः संति तथाप्यस्याभिर्वैदिकमंत्रव्याख्या नस्योपावत्ता तत्प्रसंगे नैवानुष्ठानाभिधानं तात्पर्यं तु
वैदिकमंत्रव्याख्यायामेव । अतो वैदिका एव मंत्रा लिख्यन्ते । एवं सति न वयह प्रजाप्रकरणे पातवत्त्वेन आहृष्टेत्यादिविहित एवावता इत्यादित्यज्ञानेन
वमंत्रेण करणीया । आहृष्टेति मंत्रस्य हिरण्यरूपकधिरांगिरसो वा विष्टपहं दः सूर्यो देवता सर्वमेधे सौर्यग्रहणे विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ आहृष्टे-
न रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं मर्त्यं च हिरण्ययेन सवितारथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् । अस्यार्थः । सविता आदित्यः आयाति जागहति किं भूतो दे-
वः सुत्यादिपुतः केन रथेन किं भूतेन हिरण्ययेन सुवर्णमयेन किं कुर्वन् भुवनानि पश्यन् भुवनवर्तिनो मनुष्यान् कर्मभूमिस्थान् प्रकाशं पापकृद्भ्योऽपि
णः निरीक्ष्यमाण इत्यर्थः । न केवलमपरं च निवेशयन् स्वेषु स्वेषु व्यापारेषु समावेशयन् किं अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च मनुष्या हि सूर्यो दिये स्वकर्मसु वर्त-
माना देवाऽपि यान्ति श्रीताश्च देवता वृष्ट्या दिनामनुष्यानां व्यापयन्तीति देवमनुष्ययोः परस्परव्यापारसमावेशः । पुनः किं भूतः सविता आर्तमानः पुनः
पुनरनुदिव संतमेव देशमागच्छन् केन सह रजसारात्रिकालेन सह किं भूतेन कृष्टेन मन्त्रिणेन प्रायेण रात्रिकाले पुण्यकर्मणा मनुष्या दादानिका लस्य कृ-
त्स्वमुक्तम् । अर्थवाक्यार्थः । यः सविता देवमनुष्यव्यापारस्य व्यवस्थापको यश्च कर्मभूमिवर्तिनां पुण्यानां मपि साक्षिभूतः प्रत्यहं समायाति तस्माद्देहेन
कुर्महेति । तच्चाहृष्टेनेति व्यवहितोऽप्याहुः अनेन व्यवहिताश्चेति पाणिनिस्मरणाद्वर्तमानपदेन सह संबंध्यतेनेन आवर्तमान इति व्याख्यानम् । यथारथ
न इत्यत्र स्थितस्य आङ्-संबंध्याकारस्य यातीति क्रियापदेन संबंधः चात्यवस्थमाधी हिरण्यया निहं दसीति पाणिनिस्मरणाद् हिरण्यमयार्थं हिर-

वा. सं. राययशदीनिपातितः इत्याहुषस्यमंत्रव्याख्या। यस्य पुनर्नवग्रहानेव श्रुतमित्त्वा भवतितेन गणपतिपूजा शर्वकं पातवल्को कैर्मत्रैर्न विग्रह प्रजाकार्या

३७

तथा ग्रहयते आदित्यादीनां मंत्रविधौ यातवल्क्यः आहुषस्यमंत्रदेवा अपि मूर्धादिवः ककुत् ॥ उदुष्यस्वेति चक्रचो यथा संख्यप्रकीर्तिताः । इह स्पते अति
यदर्थस्तथैवान्नात्यरिस्तुतः । शनो देवीस्ततः कांजले तुं हं राव निमाः क्रमात् । गणपति मंत्रस्य प्रजापतिः ऋषिर्यजुषां हं दोनास्ति गणपतिप्रियपतिनिधि
पति अष्टादेवता अष्टमेधे अष्टप्रदक्षिणकरणे विनियोगः । मंत्रो यथा ॐ गणानां त्वा गणपतिह्वामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिह्वामहे निधीनां त्वा
निधिपतिह्वामहे त्वसोममहे ममवसो सर्वस्वभूतत्वात् त्वाह्वामहे आहुषामः किंभूतं गणानां मध्ये गणपतिं गणारूढपरिषदास्तेषां पतिं स्वामिने पुनरपि
त्वाह्वामहे किंभूतं प्रियाणां मध्ये प्रियपतिं प्रियाण्यभिलषिता निभार्यादीनि तेषां पतिं पुनरपि त्वाह्वामहे किंभूतं निधीनां मध्ये निधिपतिं निधयः पद्याद
यस्तेषां पतिः । अत्र भौतिकविघ्नोपशमनाय भार्यादिप्रियलाभाय धनलाभाय च त्वां गणपतिं प्रियपतिं निधिपतिं च आहुषाम इति वाक्यार्थः । ह्वामह इति
तिष्ठति तिजे भवन्तीति उत्तमपुरुष एकवचनस्थानेन बहुवचनम् । इति गणानां त्वा मंत्रव्याख्या । आदित्यमंत्रो व्याख्यात एव । सोममंत्रस्य वरुणः ऋषि
ग्निर्देवता यजुषां हं दोनास्ति राजसूये यजमानदक्षिणवाहग्रहणपूर्वकजपे विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ इमं देवा असपत्नसुवधं महेते सत्राय महेते ज्यैष्ठ्ये
महेते जानराज्या येन्द्रस्येंद्रिया य इमममुष्य पुत्रममुष्ये पुत्रमस्ये विशे । अस्यार्थः । अत्र प्रकृतत्वादित्मशब्देन सोमः परामृष्यते । हे देवाः इमं सोमं सुवधं जन
यत किंभूतं असपत्नसपत्नः शत्रुस्तेन रहितं सौम्यत्वेन सर्वप्रियत्वात् । एतज्जननस्य किं प्रयोजनमित्याह माहते सत्राय सत्रत्वाय राजभावाय लोकपाल
त्वायेति यावत् । ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय सर्वोत्तमत्वाय किंभूताय महेते सातिशयाय पुनः कीदृशमिमं प्रत्यक्षदृश्यममुं नित्यपरोक्षं परं ब्रह्म स्वरूपं अ
सुष्यसुष्यं पुत्रनातं सुषुम्णाभिधानसूर्यरश्मेः सोमत्वात् । अमुष्यादिशः पुत्रं अत्रि महर्षेः शुक्लनिःसृतं तेजो दिशाधने सोमो नायतेति पुराणेषु श्रूयते

३

महमिषारोलेतत् । किमर्थमपदिशाद्यतमित्यत आह । अस्मैविशे अस्मै प्रजायेतादर्थे चतुर्थी आप्यायन प्रकाशादिभिः प्रजानामनुग्रहायेत्यर्थः । लोकपा-
 लाययेष्टत्वाय आप्यायन प्रकाशादिभिर्लोकानुग्रहाय चायमेव सोमो देवैर्जन्यते रतिसोमस्तुतिर्वाक्यार्थः । इति मन्त्रेण मन्त्रव्याख्या । मन्त्रमन्त्रस्य विरुपा-
 गिरस्रक्षिस्त्रिष्टुपच्छंदोग्निर्देवता अग्न्युपस्थाने विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ अग्निमूर्द्धादिवः ककुत्सतिः पृथिव्या अप अपां रेतांसि जित्वति । यातवल्क्यम-
 त्स्य प्राणादावस्य मन्त्रस्य प्रजाया मुपयोगाद्गौमप्रकाशत्वं शुचिं शुश्रूयते । अतो यमिति पदेन भौमो भिधीयते । तथा च सत्यं मन्त्रार्थः । अयं भौमः अग्निमूर्द्धा-
 अत्यत तेजोरूपतया निवांतलोहितत्वात् अग्निमूर्द्धात्वेव संलस्यते दिवः ककुत्सतिव आकाशस्य ककुत्सिहं भूषणं मित्यर्थः । वृष्टि कर्तृत्वात् पांजलानां प-
 तिः अतः पृथिव्या रेतांसि वीजानि अन्नोत्पत्त्या जित्वति श्रीणाति स फली करोतीत्यर्थः । अत्राग्निरिति विभक्तिपरिणामात् सप्तर्षे प्रथमेत्यर्थः । इति भौम-
 मन्त्रव्याख्या । बुधमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुपच्छंदोग्निर्देवता पुनश्चिंत्युपस्थाने विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ उदुध्यस्वामे प्रतिजाग्रहित्वमिष्टाष्टे सस-
 जेया मयंच । अस्मिन्सधस्ये अथ्युत्तरस्मिन्विष्टे देवाय जमानश्च सीदति । अस्यार्थः । अत्र यातवल्क्यसरसात्त्वमिति पदेन बुधो भिधीयते तथा सत्यं म-
 न्त्रार्थः । हे अग्ने उदुध्यस्व उदुहो भव हे बुध त्वं प्रतिजाग्रहि अस्मिन्क्रियमाणे कर्मण्यवहितो भव युवां बुधाग्नी रक्षाष्टे रक्ष्यतादिष्टे रक्षाष्टे
 ससजेयाः यजमानं संसर्गे कुरुत इति ग्रहयत्ते कृत्वि क्पा सीदत् इति कृत्वि जाय यजमानस्य विष्टे देवैः सह सामानाधिकरण्यमनेन मन्त्रेण चोच्यते । स-
 धस्य इति षा गतिनिवृत्तावित्यस्य सही पपदस्य सधमाधस्य योऽप्युतिसूत्रेण सहस्यस्थाने सधादेशः । इति बुधमन्त्रव्याख्या । यथा बृहस्पतिमन्त्रस्य गृत्सम-
 द ऋषिस्त्रिष्टुपच्छंदोग्निर्देवता वाहेत्यस्य ग्रहणे विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ बृहस्पते अतियदप्यं अहोद्युमहिभाति कृतमजनेषु । यदीदं च्छवसक्त-
 प्रजातदस्मा सुद्विगंधे हि वित्रं । हे बृहस्पते अतियदप्यं इति । हे बृहस्पते किं भूतं कृतं प्रजातं कृतात्सत्यात् अविनाशिनः प्रजातद्विगंधं यनमस्मा सु-

ब्राह्म
३८

येहिस्थापयकिंभूतंअतिअतिशयितंकतरततयदनंअर्थः ईश्वरःआहीष्टजयेत्।अस्तुतावन्निर्द्वेनईश्वरोपितस्तूजयतीत्यर्थः।किंचयदनंलोकेषुनि
भातिशोमतेकिंभूतंद्युमहीसिमत्।धनवानेवहीमिप्पालीभवतीत्यभिप्रायः।पुनः किंभूतंक्रतुमत् यज्ञवत् यज्ञोपिधनवद्विरेवक्रियतइत्यर्थः।यच्छवसाव
लेनहीदयत्तरस्यतेपुनः किंभूतंचित्रंनानाविधंगोवस्त्रहिरण्यादिरूपमित्यर्थः।अत्रमंत्रैःकृतप्रजातइतिहहस्पतिस्तुत्वाधनमस्यासुधेहीतिवाक्यार्थः
इतिहहस्पतिमंत्रव्याख्या।शुक्रमंत्रस्यप्रजापतिःकृषिरतिजगतीहंसोमिसरस्वतीद्रादेवताः सौत्रामण्यापयोग्रहोपस्थानेविनियोगः।मंत्रोयथा।ॐअ
न्नात्परिस्तुतोरसं ब्रह्मणा व्यपिवत्स्रं पयः।सोमं प्रजापतिः कृतेन सत्यमिन्द्रियं विषानं शुक्रमंथसरदस्योद्विषमिदं पयोमृतमधु।अस्यार्थः।प्रजापतिर्विस्र
अन्नाद्विषः परिस्तुतः परिसंवतोभावेनस्तुतंगलितंरसंसारव्यपिवत्पीतवान् कीदृशंसेत्रं ओजस्त्विकिंचपयः स्त्रीरसोमसोमरसं प्रजापतिर्व्यपिवत् इ
तितेनैवसंबंधः।केनसाधनेनव्यपिवत् ब्रह्मणावेदेनकिंभूतेनक्रतेनप्रपंचास्पृष्टेनमंत्रस्वरूपेणेत्यर्थः।इदमन्तरसंपयः सोमस्वरूपमंथसः अन्नात्संभू
तं विषानं प्रजापतेर्विस्रष्टपानं शुक्रं बीजमभवदित्यध्याहार्यं किंभूतंसत्यंअविनाशिद्विषं सकलं संसारकारणं व्यपानं विशिष्टपानं पुनः किंभूतं इन्द्रस्य दे
वराजस्येन्द्रियं वीर्यं पयः स्त्रीरममृतममरत् कारणं मधुपितृणां तृप्तिकारणं अत्रपरिस्तुतइतिद्वितीयायां प्रथमामंत्रेदत्तहविषांप्रजापतिभुक्तानांपरि
णामभूतशुक्रसकलसंसारोत्पत्तिस्थितिकारणमिति शुक्रस्तुतिर्वाक्यार्थः।इतिशुक्रमंत्रव्याख्या।शनिमंत्रस्पृष्टध्वजुः।अर्थवर्णनं कृषिगीयत्रीहृद
आपोदेवतामहावीरशान्तिकरलोविनियोगः।मंत्रोयथा।ॐ शन्नो देवीरभिष्टप आपो भवन्तु पीतये शं योरभिस्त्रवन्तुनः।अस्यार्थः।अस्यमंत्रस्यम
त्तपुत्राणां याज्ञवल्क्यादिभिः शनैश्चरष्टजाहोविनियोगनियमानुस्यूतया शनैश्चरनामाश्वरूपेण आदित्यप्रभवत्वेनापां शनैश्चरस्याभेदो प्रकाराद्
आपइतिपदेनशनैश्चरइवाभिमतः तेनायमंत्रार्थः।आपोदेवीः शनैश्चरोदेवः नोऽस्माकं शंकल्याणं भवन्तु किमर्थमभिष्टपे उपचयाय पीतये वृष्टि

३८

द्वारेण वृत्तिहेतवे गाना य भवन्तु । किंच शंखोः शंकल्याणां तस्य योगा य चाभिस्त्रवन्तु अभिसुखं गच्छन्ति त्विति भावः । अत एकस्मिन् पिशने श्वरे वाचे अपशब्दस्य-
 नित्यं वद्वं वचनात् तत्वाद्द्ववचनं तदनुगुणतया च भवन्तु किमर्थं भभिष्टये उपचदं वद्ववचनं । इति शनिमंत्रव्याख्या । राहुमंत्रस्यापि ऋषिरनुष्टुप् छंदो द्ववेष्ट-
 कादेव तादृर्वेष्टकोपधाने विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ कारात्कात्तात्तरोहंती परुषः परुषस्परि । एवानोद्वेष्टेन सहस्रेण शतेन च । अस्यार्थः । हेद्वेष्टका-
 त्कात्तात्तर्वेष्टः परुषः प्रतिपर्वेष्टार्थः परुषः परुषो ग्रंथितो ग्रंथितः परिग्रंथिपरिसर्वतोभावेन प्ररोहंती प्रजायमाना त्वं यथा तथैव नोऽस्मान् प्रतनुवि-
 स्तारय कथं सहस्रेण शतेन च यथा त्वं प्रतिपर्वेष्टं प्रतिग्रंथिप्रजायसे तथा स्मानपि सहस्रशतसंख्यं पुत्रपौत्रादिभिर्विस्तारयेति वाक्यार्थः । अनेन मंत्रेण ग्रह-
 होमे राहवे द्यमानां दूर्वा प्रकाशय रवीय पुत्रादि विस्तारयेति यांचु गाराहोः शजादिकमपि क्रियते । इति राहुमंत्रव्याख्या । केतुमंत्रस्य मधुच्छंदश्च ऋषिर-
 ग्निदेवता गायत्री छंदः केत्वभिर्मंत्रणे विनियोगः । मंत्रो यथा । ॐ केतुं कुरावन् केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्विरजायथाः । अस्यार्थः । हे केतो ध्वज-
 रूपत्वं समजायथाः संजातो भव कैर्जन्यमानः उषद्विर्वेसे द्विर्गृहस्थे रित्यर्थः । किं कुर्वन् मर्याः मर्येभ्यो मनुष्येभ्यः केतुं ज्ञानं कुरावन् कुर्वेन्न केवलं सं-
 ज्ञानं कुर्वन् अपि पेशः सुवर्णं कुर्वन् पेशः शब्देन सुवर्णं सौंदर्यं वाऽभिधीयते इति निघंटः । तथा च शरीरं ज्ञात्वा एतं पेशस्कारी पेशसो मात्रा मुपास्येत्सा-
 दिकं किं भूतेभ्यो मनुष्येभ्यः अकेतवे अज्ञानेभ्यः पुनः किं भूतेभ्यः अपेशसे असुवर्णेभ्यः निर्धनेभ्यः कुरूषेभ्यो वा केतुमिती चित्संज्ञान इत्यस्य धातोरु-
 पं अकेतवे अपेशसे इति वद्ववचने एकवचनं मया इति चतुर्थ्या प्रथमा । अयं वाक्यार्थः हे केतो यदि पितवोऽसति लोकां नानामुत्पातार्थं मेव भवति तथापि
 अज्ञानेभ्यो ज्ञानं कुरूषेभ्यो रूपं कुर्वन् लोकानां पुमार्थं संजातो भवेति केतो यांचा । इति सूर्यादिनवग्रहमंत्रव्याख्या । हलायुधेन गौडेन्द्रधर्मकोषस्य
 कारिकाः ॥ एतत्पुरुषसूक्तस्य व्याख्यानं प्रतिपद्यते । अथ पुरुषसूक्तं प्रजा एवायदापि वेत्तवधर्मसर्वस्वरावतद्विशेषेण प्रतिपादिता तथापि पुरुष

ब्रा.स.
३६

सक्तमंत्राणां प्रसंगादेतदीयमाहात्म्यं पुनरपि किंचिदभिधीयते । वागहपुराणो । विष्णुरुवाच । पौरुषं सक्तमास्थापयेयं नृपतिर्दिनास्तु मां । संहितां वा-
चरम् । तथा नृसिंहपुराणो । एतस्यैव त्वेव लमेव सक्तं दिनेदिने तानि च शुद्धवृत्तिः । स सर्वदुस्वपरिहाय वैष्णवं परंप्रयास्य सुतभक्तिरुनरः । विष्णुधर्म-
चरणीये द्वितीयकांडे । राम उवाच । एवं मंत्रं समाचक्ष्व सर्वकर्मकरं परम् । रोहिकं सर्वधर्मज्ञं पारलौकिकमेव च । पुस्कर उवाच । प्रतिवेदं महाभाग पत्सक्त-
तर्जलगतोजस्वा तथा सक्तं तु पौरुषम् । सर्वकल्मषनिर्मुक्तो यथेष्टं लभते गतिम् । एकैकपात्रास्नातो दत्त्वा जलांजलीन् । पौरुषेण च सक्तेन मुच्यते सर्वकिल्बिषात् । अ-
पायैः प्रमुच्यते । एकैकपात्रास्नातो दत्त्वा रामफलजलं । सर्वकामवाप्नोति रामयन्मनसे स्थितम् । पौरुषेण तु सक्तेन प्राणायामो महाफलः । जपहो-
लिलेपि वा । स्नातस्तु पौरुषं सक्तं जपन्नित्यमंतद्वितः । संवत्सरेण देवेशं वा सुदेवं स पश्यति स्वयमेवं महाभाग शकमूलफलाशनः । सर्वाङ्गानामनुवा-
नम् । यत्तु कामावसायित्वं तस्मात्प्राप्नोति मानवः । पुनरापतथा न्यद्विय किंचिन्मनसेच्छति । भकामः पौरुषं सक्तं जप्त्वा नित्यमंतद्वितः । ववयाति म-
हाभाग यदि ह्योः परमं पदम् । मंगल्यमेतत्परमं यद्विज्ञं संसारदुःखौषविनाशकारि । सुखप्रदं धर्मविदां नाराणां मनोरथा वासिकरं प्रदिष्टम् ॥ कूर्म-
पुराणे । अदद्याद्वाथ पुष्पाणि सक्तेन पुरुषेण तु । आपो वा देवताः सर्वास्तेन सम्यक्तमर्चिताः । तथा च रहस्ये । मनुः । जप्त्वा तु पौरुषं सक्तं मुच्यते गुरु-

३६

तत्पगः। एतौ भवतीत्यधिकारे। बृहद्दिष्टुः। त्रिरात्रोपोषितः पौरुषं सक्तं जपहोमाभ्यां गुरुतत्पगः। तथा गुरुतत्पगाधिकारे बृहन्मनुः। पौरुषं सक्तं माव-
 र्त्तनद्वैवत्रिषुध्यति। कूर्मपुराणम्। तस्मादनादिमध्यांतं नित्यं माराधयेद्दरिम्। तद्दिष्टो रिति मंत्रेण सक्तेन पौरुषेण तु। नैताभ्यां सदृशो मंत्रो देवे स-
 क्तश्चतुर्विधः। बृहद्दिष्टुः। पुरुषसक्तेन प्रत्येकं पुरुषाय पुष्यं जलिदद्यात् जलांजलीं च तथा स्नातः पवित्रपाणिर्यथाशक्तिजपेत् विशेषतः सावित्रीं
 पुरुषसक्तं वानैताभ्यां अधिकमस्तीति। त्रिरात्रोपोषित इत्यधिकारे योगियात्तवल्क्यः। सहस्रशीर्षां पीतुमुच्यते गुरुतत्पगः। गौर्देया कर्मगोदे-
 यात्कर्मणो स्यातेष्ट्यगार्भीपयस्विनी। इति पुरुषसक्तस्य माहात्म्यम्। अथ विष्णुपूजायां पुरुषसक्तमंत्राख्या॥ तत्र सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिस-
 स्तास्या सनित्यंताना मेवातुष्टपच्छंदः। पंचदशत्रिष्टपच्छंदो यज्ञेन यत्तमित्यादि त्रिषु कंडिका समेतजपकंडिकानां षोडशकं उक्तानां यद्यपि पुरुषमेधेय-
 ज्ञे प्रोक्षणीयं पुरुषस्या तर्था मिसेन न पुरुषस्तौ च तत्सत्यमृतिभिर्यजुर्वेदभाष्यकारैर्विनियोगो न्याख्यातस्तथापि आद्ये मावाहयेद्देवमित्यादिषो-
 डशोद्गासनं कुर्यादित्यंतं यथेन षोडशाना मेकं कंडिकानां पूजायां नरसिंहपुराणे विनियोगप्रतिपादनादस्माभिरभिधीयते। विश्वव्यापकस्य विश्वांत-
 र्यामिणो विज्ञानमयस्यानंदस्वरूपिणो भगवतः पुरुषस्य पूजायां मुपयोगो वर्णितः। अथ षोडशर्चस्य नारायण ऋषिरनुष्टपच्छंदो जगद्दीज पुरुषो-
 देवता। यथानरसिंहपुराणे अनुष्टुपस्य सक्तस्य त्रिष्टुपंतस्य देवता। पुरुषो हि जगद्दीजमृषिर्नारायणः परः इति विनियोगश्च। पुरुषमेधयज्ञे प्रोक्ष-
 णीयं पुरुषमेधस्तु तौ कल्पसूत्रकृतकात्यायनेनोक्तः। तत्र ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्वा सः सहस्रपात्। स भूमि सर्वतस्पृत्वा तविष्ठदशागुलम्
 १८ अस्वार्थः। यः पुरुषः नाभेरुर्द्धदशां गुलमिति अति क्रम्यार्थवशाद्देवमेवितानरूपः अतिष्ठत किंभूतः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दोऽसंख्यातवचनः ते-
 ना संख्यातवचनः तेना संख्यातशिराः पुंनः किंभूतः सहस्वा सः असंशब्दो ननु द्वी द्विषोपलसकः तानि च षेदपुनः किंभूतः सहस्रपात्पादशब्दोपि

४० ब्राह्मणकर्मद्रियोऽलक्षकः तानि च पंच एतेन त्रैलोक्यवर्तिनां प्राणिनां यानि शिरांसि बुद्धीन्द्रियाणिकर्मद्रियाणि च तानि सर्वाणि भूतस्यैव पुरुषस्येत्यर्थः । एते-
 नासौ सहस्राक्षः सहस्रशिराः सहस्रपातसर्वपुरुष एव । एतेन वर्तमानभूतभविष्यत्कालगोचरो भगवानधिकृतः किं कृत्वाऽतिष्ठत् भूमिसर्वतस्थत्वा-
 द्वाप्यभूमिशब्दो भूष्माधारप्राणिदेहवचनः तेन सर्वभावेन त्रैलोक्यवर्तिनां पार्थिवदेहान्याप्येत्यर्थः । अनेन सहस्रशीर्षत्वादिना पद्मापकत्वमुप-
 कांतं तदेव स्फुटीकृतम् । सर्वदेहिनां हृदयस्थवित्तानरूपं पुरुषं सहस्रशीर्षत्वादिरूपोत्कीर्तनेनाभिसुखीकृत्य सोऽयं मत्क्रियमाणश्चायां सानि-
 ध्यमुपकल्पयत्विति वाक्यार्थः । अत्र नाभेरुद्देशांगुलमतिक्रम्य हृदयं भवतीति सकललोकाभुवसिद्धमेवात्र पुरुषस्तिष्ठतीति । यमो वै वस्वतो दे-
 वो यस्तवै यद् हृदि स्थित इति मनुवचनं प्रमाणम् । तत्र च संख्यासु पूर्वस्येतेन सहस्रशब्दस्य पादशब्दस्याकारलोपः तेन सहस्रपादिति भवति
 एतेतिष्ठ इत्यायामस्य स्माद्धातोः क्ताप्रत्ययेन रूपं सर्वतस्थत्वेति कस्कादित्वादिसर्जनीयस्य सः ॥ ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्वत्तं यच्च भाव्यं । उतामृ-
 तत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥ अस्यार्थः । इदं यत्किंचिद्वर्तमानकालीनं तत्सर्वं पुरुष एव सोऽत्र त्रितयर्थः । न केवलं वर्तमानकालीनं पुरुषः यद्
 तत्पदतीतकालीनं यच्च भाव्यं यदपि भविष्यत्कालीनं तदपि सर्वपुरुष एव एतेन वर्तमानभूतभविष्यत्कालस्वरूपो भगवानधिकृतस्वरूप इति दृष्टान्तम्
 न केवलमेवं उत एवं च यदन्नेनादनीयेन भक्तादिनातिरोहति अतिशयेन जन्मलभते तत्सर्वं च पुरुष एव ये मनुष्यादयो जंगमा भक्ताद्याहारेण जन्मलभन्ते
 ये च स्यावराः । वृक्षशैलादयोजलसंतर्पणरूपेणाहारेण जन्मलभन्ते ते सर्वे एव तत्पुरुषस्वरूप इत्यर्थः पुनः किं भूतो सौ पुरुषः अमृतत्वस्य मोक्षस्य ईशा-
 नः प्रभुः मोक्षदाता च सर्व एव पुरुष इत्यर्थः अत्राप्यनेन मंत्रेणाभिसुखीकृत्य भगवानेतस्मिन्कुसुमादिमये आसनेऽस्याभिर्द्विउपवेशनं करोति सा-
 शंसां वाक्यार्थः ॥ ॐ एतावानस्य महिमा तो ज्ञायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विष्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । अस्यार्थः । अस्य पुरुषस्य एतवान् महिमा-

यत्सर्वकण्डिकादयोक्तसर्वदेशकालन्यापितं संसारं पवर्गप्रभुत्वकृपणामभतोऽस्मात्कारणात्पुरुषः ज्यायान्महतरः यतोयं ज्यायान् श्रेष्ठः भूतः पादः
 आस्यविष्णुभूतानीति चराचरस्थापकानि पंचमहाभूतानि अस्य पुरुषस्यापरञ्च त्रिपात्यादत्रयं कृत्स्नं नुः सामात्मकसूर्यस्वरूपममृतमोक्षद्वारं
 कस्माद्विस्मयमंडलभेदद्वारेण गच्छतां सुमुखं सृष्ट्वा परमात्मनिलया तन्मोक्षद्वारमिति भावः । एतेनास्य भगवतो विश्वपाद इति पादं स्तुत्वा तस्मै
 गद्यदीयते ॥ ॐ त्रिपादहूर्ध्वउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः । ततो विश्व उ. व्यक्रामत्साशनानशने अभि । अस्यार्थः । अस्य चतुष्पादस्य सृष्ट्या
 रुषस्य योसौ त्रिपात्पुरुषकृत्स्नः सामात्मलक्षणो भगवनादित्यः सोऽभ्युदैत् अभ्युदितवान् किंभूतः ऊर्ध्वः कर्मबंधनिबंधानां स्यात्वरजंगमा-
 नां मुपरिभूत इत्यर्थः । किंचास्य चतुष्पादस्य सृष्ट्या उरुषस्य पादश्चतुर्थीशः द्विरेण्यगर्भतया उद्भूतगत्यभवत्प्रथमतः सत्तामात्रेणात्मानमकरो
 त । इह किंभूते जगत्तिसाशनानशने भोक्तरि च भोक्तरि च येषां सुकृतदृष्टते अधिकारस्ते मात्कारो ब्राह्मणादयः येषां मनधिकारस्ते अभोक्तारं कृमि-
 वृक्षप्रभृतयः तदेवं कर्माधिकारिणि जगति अपारः पादो व्यापकतया अभवत् । प्रथमं सत्तामात्रेणातिष्ठत्ततः पुनस्तदनंतरं विश्व उ. व्यक्रामत्वि-
 ष्वसर्वशः व्यक्रामद्वाप्तवामकर्माधिकारीणां मनधिकारिणां च शरीराणि व्याप्यावस्थानमकरोदितियावत् अत्र विषुशब्दपूर्वादिं च गतिपूजनयोरि-
 त्यस्माद्वातोः क्तिन्प्रत्ययेति षड्विः तिरूपं अभ्युदैदित्यत्र साशनानशने अभीत्यत्र व्यवधानस्थितोऽप्यभिरुपसर्गः क्रियया सह संबध्यते व्यवहिताश्चेति
 पाणिनिवचनात् । अत्र च यो भगवांस्त्रिपाल्लक्षणो हरहरभ्युदैतीति नित्यातिथिरूपः सूर्यतेतस्मात् अर्घ्यमनेन दीयते । ॐ ततो विराज्जायत विराजो भू-
 यि पुरुषः । सजातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमणोपुरः । अस्यार्थः । ततः पुरुषाद्विरण्यगर्भाद्विराज्जायत ब्रह्मा अभवदित्यर्थः । ततोऽनंतरं तस्माद्विराजो
 ब्रह्मणः पुरुषो मनुरध्यजायत समनुः पुरोयेन पश्चादपि जातः स नभूमिमत्यरिच्यत अतिरिक्तो भूतः अधिको भूदितियावत् । अत्र भूमिपदं देशोपलक्षणं ।

ब्रा.स.
४९

णार्थः। पुरः पश्चादितिकालोपलक्षकं रातेन सहैकचित्पिदेशे काले च तस्य मनोः पुत्रपौत्रसमृद्धिभिः प्रतिमन्त्रोऽन्त्रो यश्चादपि मां भूदित्यभिप्रायः। अ-
नेन मन्त्रेण चाभिमुखीकृत्या स्मदत्तमाचमनीयं भगवान्गृह्णात्वित्याशंसा वाक्यार्थः॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहृतसंभूतं पृथदाज्यं। पशून्सांश्च केवायव्या-
नारण्यायाम्याश्वये। अस्यार्थः। तस्मादिदित्येन पदेन सकलचराचरात्मकं विश्वमेतद्व्यासमिति पादोस्येहाभवत्युपरितनूकं विक्रियाप्रतिपादितं-
तस्मात्पुरुषस्य चतुर्थपादात्किंभूतात्सर्वहृतः सर्वहृतसंज्ञयत्तत्पृथदाज्यं हविः संभूतं उत्पन्नं तत्पृथदाज्यं कर्तुंभूतं पशून्सांश्च केकृतवत्कानैष-
पशून्ये आरण्यायाम्याश्वतान् किंभूतान् वायव्यान् वायुदैवत्यान् अत्रापि अनेन मन्त्रेण पुरुषमभिमुखीकृत्या स्मदत्तस्मान् गृह्णात्विति वाक्यार्थः॥
ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहृतः सामानिजतिरे। ह्यंदांसिजतिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायत। अस्यार्थः। तस्मात्सर्वहृतयज्ञसंज्ञपुरुषादेषः क्रत्वेदः-
सामानिसामवेदश्च जतिरेजाता वित्यर्थः। तस्मादेव ह्यंदांसिगायत्रीत्रिष्टुप् दीनिजतिरेजातानि तस्मादेव यजुः यजुर्वेदो अजायत जात इत्यर्थः। एतेन
ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयरूपात्रयीसकलमंत्राणामाच्छादनंभूतं ह्यंदां भगवन् एव समुत्पन्नमित्युक्तं भवति। त्रयीशावरणमिति विष्णुपुराणं। सर्वेषामेव
वर्णानां त्रयीशावरणं स्मृतम्। तामुत्सृजति ये मोहात्ते वै नग्नाः प्रकीर्तिताः। ह्यंदां माच्छादनं त्वेयोगियाज्ञवल्क्यः। छादनाच्छंद उद्दिष्टं वाससी प्रवचा-
कृतेः। तदयमभिप्रायः त्वत्तरावभगवदत्यन्तमाच्छादनं तुभ्यं ददानीति मंत्रार्थः ॐ तस्मादप्या अजायंत ये केचोभयादतः। गावो ह्यजतिरेतस्मात्तस्मा-
ज्जाता अजावयः। अस्यार्थः। तस्मान् हृतयज्ञस्वरूपात्पुरुषात् अप्याये केचोभयादतः उभयतो दंताः पशवस्तेषु जायंतजाताः तस्मादेव गावश्च जति-
रेजातास्तस्मादेवाजावयव्यं गावामेवाश्वोत्पन्ना इत्यर्थः उभयादत इत्यनेषामपि दृश्यते इति दीर्घः गावो हेति ह प्रकारार्थो व्ययसमुच्चये च। ४९
अत्र कंडिकात्रमेयकिं तस्माके पत्तमापन्नं विद्वार्थं वादमंत्रात्मकाश्च त्रयो वेदाश्च तत्सर्वं पुरुषोत्तमदेव पुरुषमेव यागस्वरूपाज्ञानमिति वाक्सा

र्थः । तदन्नापि भृगवंतमभिमुखीकृत्यानेन मंत्रेण भगवान्नस्याभिर्हीयमानं यतो पवीतं गृह्णात्विति मंत्रार्थः ॥ ॐ तं यत्तं वहिर्विप्रौ सन्तु रुषं जातमयतः ।
 तेन देवा अयनंतसाध्यात्रययश्च ये ॥ अस्यार्थः तं पुरुषं यत्तसाधनं भूतं वहिर्विकुशेषु संस्थाप्य देवा ब्रह्मादयः साध्याश्च साधना मानो गण देवताः क्रय-
 यश्च मरीच्यादयः प्रौ सन् प्रोक्षितवन्तः न केवलं प्रौ सन्नपि तु तेन पुरुषेण यत्तसाधनं भूतेनायनंतजागं कृतवन्तः । अत्र यत्तशब्देन कार्यकारणोपचाराद-
 तसाधनमभिधीयते । प्रोक्षणग्रहणं सकलसंस्कारोपलक्षणार्थ एतन्नैतदुक्तं भवति । तन्तुरुषं पृथदाज्यादिरूपेण यत्तसाधनं भूतं प्रोक्षणार्थं संस्का-
 रेतित्यर्थः । संस्कृतेन पृथदाज्यादिरूपेण पुरुषेण देवादयो यागं कृतवन्तः अत्राप्यभिमुखीकृत्यास्मदत्तं गंधं भगवान् गृह्णात्विति मंत्रार्थः । १६ ॐ य-
 तुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं किमस्यासीत् किं वाह किमूरुषादा उच्येते १० अस्यार्थः । अत्र कंडिकायां कर्तृपदं न श्रूयते अतस्तद्वचन-
 नीयं तत्कल्पनेन च पूर्वकंडिकोपात्ता देवादेयरावा उषंजनीयाः ॥ इयं कंडिका योजना । देवादयो यत्प्रोक्षितं पुरुषं व्यदधुः विहितवन्तः कृतवन्तः कतिधा क-
 तिप्रकारं व्यकल्पयन् विकल्पितवन्तः तस्य कतिधामेदं कृतवन्त इत्यर्थः । अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं वाह किमुच्येते किमूरुच्येते किं पादौ उच्येते
 । पादा उच्येते इत्यत्र पादावित्यस्यावादेशो कृते लोपः शास्त्रस्येति वकारलोपः नश्यमाणकंडिकादिभिः पुरुषा कृता वाका उः सा जनकतया इयमपि कंडि-
 कास्तुतिरेव तदनयास्तुत्याभिमुखीकृत्यास्मदत्तं दीयमानं वा पुष्पं गृह्णात्विति मंत्रार्थः । १० ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः । ऊरुतदस्य
 यद्वैश्यः पश्या ११ शूद्रोऽजायत ११ अस्यार्थः । अस्य पुरुषस्य मुखं ब्राह्मणः आसीत् तव भूतं अस्य वाहू राजन्यः सत्रियः कृतः अस्य पदूरुतद्वैश्यः कृ-
 त इति । पूर्वोक्तसंबन्धः । अस्य पश्या पादतः शूद्रोऽजायत जातवान् अयमेव पुरुषो ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयमपश्यति । अनेन पुरुषमभिमुखीकृत्यास्म-
 दत्तं धूपं गृह्णात्विति वाक्यार्थः । ११ ॐ चंद्रमामनसो जातश्च सौः सख्योऽजायत । प्रोवादापुश्च प्रांगणश्च मुखादपिरजायत । १२ अस्यार्थः । अस्येति

ब्रा. ४२ पूर्वकडिकास्य मवापियोज्यमनेनीस्य पुरुषस्य मनसः सकाशाच्चंद्रमा अजायत च सोऽश्वसुषः सकाशात्सूर्यो अजायत च मुयत च सोऽश्वसुषः सकाशा-
 त्सूर्यो अजायत चोवात्कर्णाद्वायुश्च प्राणश्चाजायत तस्य नैव संबंधः सुखादग्निरजायत तिव्यक्तमेव चंद्रसूर्यवायुभ्यो मनश्च सुः श्रोत्रप्राणानामुत्पत्तिरि-
 तिसामान्येन स्पष्टिक्रमः । तत्र त्वचित्समहिम्नि पुरुषे विपरीतमेतच्चंद्रसूर्यवायुप्राणानां तस्य पुरुषस्य मनश्च सुः श्रोत्रेभ्य उत्पत्तिस्थितिरिति पुरुषस्तु-
 त्तिरेव वाक्यार्थः यस्य यत्त पुरुषस्य सुखादग्निः श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च सुषः सूर्यो मनसश्चन्द्रमा अभवदिति सर्वे ते जसां यो भगवान्कारणतस्यै सर्वे ते जः
 कारणा यते जोरूपः प्रदीपो अनेन मंत्रेण दीयते । १२ । ॐ नाभ्या आसीदंतरिक्षं शीर्षो द्यौः समवर्तत । पभ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रा तथा लोकां अकल्पय-
 न् १३ अस्यार्थः । नाभ्यानाभितः आसीद्वभूव किं वभूव अंतरिक्षं आकाशमशीर्षः मस्तकादद्यौः स्वर्गः समवर्तत समभवत् पभ्यां पादतो भूमिः समभव-
 त् दिशः श्रोत्रात्कर्णात्समभवत् तथा स एव पुरुषः लोकानप्यकल्पयन् अकल्पयत देवमनुष्यादिनिखिलस्थावरजंगमात्मकं त्रैलोक्यमेव स्पष्टवानित्यर्थः
 अकल्पयन्निति वचनम्यत्ययेन एकवचने बहुवचनम् । अनया कृत्वा अभिमुखी कृत्य नैवेद्यं दीयते । १३ । ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यत्तमतत्त्वन । वसंतो स्या-
 त्सौदाज्यं ग्रीष्म इध्यः शरद्विः । १४ । अस्यार्थः पुरुषेण हविषा देवा इत्युपलक्षणं । साध्या ऋषयश्च यत्तमतत्त्वन कृतवतः अस्म्यत्तस्य वसंत ऋतुविशेष-
 आज्ययत मासाद्ग्रीष्म इध्यः समिदिशेषः आसीत् शरद्विः सीदिति संबंधः प्रथमत आज्यस्योक्तत्वात् तह विरित्या ज्यतिरिक्तं उरोऽंशादि । अस्म्यत्तस्य
 स्वावकत्वाद् अंजलिकरमेव युक्तं । १४ । ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वानां अवधन्तुरुषं पशुम् १५ अस्यार्थः यज्ञस्य स-
 प्तसमुद्राः परिधयः यज्ञभूमिवेष्टनान्या सन्भूताः त्रिः सप्त छन्दासि सप्तमिधः कृताः सप्त छन्दासि सप्त व्याहृतयश्चैतान्येकविंशति छन्दासि सप्तमिधः कृता इ-
 त्यर्थः । किंभूतं स्यात्स्य यज्ञस्य यत्तन्तन्वानाः कुर्वीणाः देवाः अवधन्तुरुषं पशुं पशुभूतं अन्नसप्ततिसंख्यामात्रं यत्नेन तु संख्येयं किंचित्तत्र ससेत्ये

कल्पमानेयत्तभूमिवेशकंतकल्पनीयंयत्तभूमिश्चभारतंवर्षतद्देष्टकाश्चलवणोदप्रभृतयःसंससमुद्राश्चैवकल्पिताःत्रिःसप्तसप्तचापिसंख्येयक-
 ल्पनायांछंदीसिजतिरेतस्मादित्यत्रयत्तसाधनस्यष्टावेकविंशतिच्छंदसांस्तुक्तातेषामेवग्रहणमयंचामिप्रायः।अस्ययत्तमयस्यविष्णोःसप्तसप्त-
 द्वाःप्रदक्षिणेनवेष्टनद्रव्याणितंप्रदक्षिणंयतोस्माकंसप्तसमुद्रवेष्टितेष्टथिवीप्रदक्षिणफलंभवत्वित्याशंसांमत्रार्थः।१५॥ॐयत्तेनयत्तमयजंतदे-
 वास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्।तेहनाकंमहिमानःसचतःयत्रपूर्वसाध्याःसंतिदेवाः।१६॥अस्यार्थः।हेदेवाइन्द्रादयःयत्तेनयत्तसाधनभूतेनपुरु-
 षेणयत्तेनयत्तयत्तपुरुषंपुरुषोत्तममयजंतंऋजितवंतःकेनैतदृष्टंहिसात्मकेनकर्मणापुरुषंपशुंरुत्वायत्तःक्रियतेइहतानिचेद्वर्माणिप्रथमा-
 न्यासन्अतएवतेदेवाएवंरूपेणैवयत्तेननाकसचतसंगताःयत्रनाकेस्वर्गपूर्वसाध्यादयोदेवामहिमानोमहात्मानःसंति।अत्रतेहनाकमित्यत्र
 हकारश्छांदसःस्तोत्रार्थः।सचत्तइतिसचसमवायस्यस्माल्लुङ्प्रथमपुरुषवहवचनवहलच्छंदस्यमाउयोगेपीत्यडागमनिषेधःअनयाकडिकया
 देवानांस्वर्गोनिवासस्थानमितिवासुदेवस्यस्मरणात्सभगवानस्माभिःऋजितःसन्स्थानंस्वर्गंउनयातुइतिमंत्राभिप्रायः।१६इतिपुरुषस्तुक्तमंत्रा-
 ख्यासमाप्ता॥अथोत्तरनारायणम्।अस्यचोत्तरनारायणस्यषड्भुजस्योत्तरनारायणऋषिराद्यास्त्रिस्त्रिष्टुभोदावनुष्टुभौअतेनिष्टुष्टुपुरुषोदेवतास्त-
 र्धमेधेआदिसोयस्थानेविनियोगः।मंत्रोपस्था॥ॐअद्भ्यःसंभृतःएथिभैरसाञ्जुविश्वकर्मणः।समवर्ततायेतस्यत्वष्टाविदधद्रूपमेतितन्मर्त्यस्यदेव-
 त्वमाजानमये।१७॥अस्यार्थः।त्वष्टाआदित्यःअद्भ्योऽनुलाट्टथिभैःएथिवीतोपिअग्नेप्रथमंसंभृतःउत्पन्नःअत्रापःएथिवीचपंचभूतोपलक्षणार्था-
 तेनपंचभूतोत्पिपूर्वकालएवत्वष्टासंभृतइत्यर्थः।नकेवलंपंचभूतेभ्यएवपूर्वसंभृतःअपितुकिंश्वकर्मणोरसादिच्छातोपिप्रथमंसमवर्ततयदेव-
 विश्वकर्मणोजगन्निर्माणेच्छानभवतितदेवसंभृतइत्यर्थः।तस्मादादित्यस्तद्रूपमंडलाकारंमर्त्यस्यआनानंमनुष्याणांरुष्टितोप्ययेपूर्वदेवत्वं

४३. विदधत्तारयत्तएतिसमागच्छतीति । १७॥ ॐ वेदाहमेतंपुरुषं महान्तमादित्यवर्णं । तमसः परस्तात्पुनमेव विदित्वा तिम्रुमेतिनामः पंथा विद्यते अनाय
 १८ अस्यार्थः । अहमेतंपुरुषं पुरुषोत्तमं देवं जानामि अस्मदादीनां सर्वेषामेवानुभ
 त्परुषं ज्योतिस्मियमित्यर्थः । यथा आदित्यः स्वप्रकाशः परान्प्रकाशयति तथा य
 कसंसारस्य परस्तात्परमुत्तीर्णमित्यर्थः । तमेव पुरुषमेव विदित्वा ज्ञात्वा मृत्यु
 नाय अन्यः पंथानविद्यते न तिष्ठति अनायेत्यत्र वर्णागमेवर्णविपर्ययश्चेति
 । १९॥ ॐ प्रजापतिश्चरति गर्भे अंतरजायमानो ब्रह्मधा विजायते तस्यो निपतिः । पश्यन्ति धीरास्तस्मिन् हतस्थुर्भुवनानि विष्वा । २०॥ अस्यार्थः । प्रजापतिः
 प्रजानां पतिः सूर्यः अंतश्चरति प्राणिनां देहमध्ये जीवात्मरूपेण वसतीत्यर्थः । किं भूतः गर्भे अजायमानः नितत्वादनुसत्तिधर्मापिसन् ब्रह्मधा जायते ब्रह्म
 प्रकारस्थावरजद्रुमदेहेषु जन्मलभत इत्यर्थः । तस्य प्रजापतेर्यो निमुत्पत्तिः । किं भूतः गर्भे अजायमानः नितत्वादनुसत्तिधर्मापिसन् ब्रह्मधा जायते ब्रह्म
 वनानि स्वर्गमर्त्यपातालानि विष्वा निसर्वाणितस्थुः स्थितानि हकारवृत्तानि तेष्वनधी ब्रह्मविदः पश्यन्ति ध्यानेनोपलस्यन्ति इत्यर्थः । तस्मिन् प्रजापतौ भु
 हितः । २१॥ यो देवेभ्यो जातो न मोरुचाय ब्राह्मणे । २२॥ अस्यार्थः यः सूर्यस्तस्मिन् प्रजापतौ भु
 हितो देवकर्मण्यधिकारो भवति यो देवानां पुरोहितः पुरो अग्रे हितः । आतपति आसमंतात्कारेण तपति किमर्थं देवेभ्यो देवानां प्रयोजनेनोदिते ह्या
 शात् सर्वो जात उत्पन्नः अदितेर्द्वाद्दशात्मा आदित्यः स प्रथममुत्पन्नः । आदितः देवानां हविर्दानाय प्रथममग्निरूपेणाधीयते इत्यभिप्रायः यो देवेभ्यः सका
 यपुनः किं भूताय ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपसं ब्राह्मिः तस्मै परब्रह्मभूताः पुन इत्यर्थः । स्थानत्रये यच्छब्ददर्शनात् तस्मै नम इति योज्यम् । किं भूताय रुचाय रोचमाना
 । २३॥ ॐ रुचं ब्राह्मं जनयतो देवा अग्रे तदब्रुवन् । यस्त्वेवं ब्राह्मणो विद्यातस्य देवा

असन्वशे । २१ । अस्यार्थः । देवा ब्राह्मणादयः जनयंतः स्वयमुत्पादयमानास्तंब्राह्मणो जातं रुचंस्वप्रकाशस्वरूपमादित्यमग्रे प्रथममब्रुवन् उक्तव-
 न्तः इदमेवास्माकं प्रथममुक्तमित्युक्तवन्तः । हे पुरुषोत्तम त्वात्वा मेवमनेनाध्यायेनोक्तस्वरूपं यो ब्राह्मणो विद्याज्ञानाति तस्य ब्राह्मणस्य देवावशे ३-
 च्छायामासन् भवंति सहस्रशीर्षाध्यायेयं यथोर्थे तश्चाधीत्यो ब्राह्मणः पुरुषोत्तमं जानाति तस्य ब्राह्मणस्य देवा ब्रह्मादयः अभिलषितानि संपदय-
 निरतिवाक्यार्थः २१ ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च फल्गुवहोरात्रे पार्श्वे न सत्राणि रूपमश्विनौ । न्यातम् । इष्णुनिषाणा मुष्म इषाण सर्वलोकम् इषाण
 । २२ । अस्यार्थः । हे पुरुषोत्तम ते तव श्रीश्च लक्ष्मीश्च श्रीर्द्वीयं यद्वशात् पुरुषोत्तमो जीवति अनुजीविता चाप्यणीयो भवति लक्ष्मीर्धनं तद्वशात् पुरुषः स-
 र्वलोकस्य लक्ष्यो दर्शनीयो भवति ते श्री लक्ष्म्यौ पत्न्यौ सहचारिण्यौ त्वानस्य जत इत्यर्थः एकेनैव चकारेण समुच्चये प्राप्तवकारद्वयग्रहणे ननु त्वप्र-
 धानता प्रतिपादिता । अहोरात्रे पार्श्वे अहश्च रात्रिश्च पार्श्वे द्वयमहः शब्दः परमब्रह्म परः तस्य विश्वात्मकत्वेन प्रकाशरूपत्वात् रात्रि शब्दः संसारप-
 रः तस्मादविद्यात्मकत्वेनाप्रकाशकत्वात् तेन धर्मोर्थकामात्मकः संसारो मोक्षकश्च श्री पुरुषोत्तम पार्श्वे द्वयमित्युक्तं भवति न सत्राणि रूपं ता-
 रागणो मूर्तिरित्यर्थः । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ एतद्वयं तस्या मम विवृतं मुखमित्यर्थः तथा च ऋतिः इमे हि सर्वहंसवता एव भूतं पुरुषोत्तमं त्वया
 चे इष्णुन इच्छंते सकामं इषाण इच्छः न केवलं मेयममुमिह लोकमिषाण मेममसर्वलोकं भूरादिसत्यां लोकसप्तकमिषाण । अयं वाक्यार्थः । यः
 कश्चिद्यत्किंचित्सर्गे पुत्रादिकाममन्त तेन सहस्रशीर्षाध्यायेन त्वां स्तौति हजयति उपतिष्ठते तमिच्छन् ममापि पुत्रधनपश्वादियुक्तमिह लोकमिच्छ-
 ति परलोकं स्वर्गमोक्षादिकमिच्छति तवेच्छामात्रेणैव सर्वसंपदयस्ते स तेच्छत्वादित्यभिप्रायः अत्र पत्न्या अहोरात्रे इति स्थिते अवादेशे कृते लोपः श-
 क्यस्येति वकारलोपः इष्णुनिति इषु इच्छायामित्यस्य धातोः स्माश्चात्पये कृते शत्रारूपं इत्वंतरनारायणं । इत्यावसथिकमहायम्पीधिकृतं ह-

ब्राह्म

४४

लाघुधकृतौ ब्राह्मणसर्वस्वे सहस्रशीर्षाध्यायव्याख्या ॥ अथ त्र्यम्बकमंत्रेण शिवपूजा ॥ त्र्यम्बकमन्त्रमाहात्म्यं लिंगपुराणोपरिभागे । त्रैयम्बकेन मंत्रेण देवदेवस्त्रियम्बकम् । एजयेद्ब्राह्मणं लिङ्गे वा । स्वयं भूते पि वा पुनः । आर्ये पि देवते वा । पियथावदनुपूर्वशः । अष्टोत्तरसहस्रेण पुंडरीकेण शंकरम् । कमलेन सहस्रेण तथा नीलोत्पलेन च । संष्ट्यया संदत्त्वा एतं ज्ञेयं दत्तं पुनः । मुद्गानं मधुना युक्तं भक्ष्याणि सुरभीणि च । देवं संष्ट्यविधिवज्रपेन्मंत्रत्रियम्बकम् । मुच्यते सर्वपापैश्च सप्तजन्मकृतैरपि । संयामे विजयं लब्ध्वा सौभाग्यमनुलभेत् । लक्षहोमेन राज्याधीराजं प्राप्य सुखी भवेत् । पुत्रार्थी पुत्रम् । प्रो-
तिनियुतेन न संशयः । धर्म्मार्थी प्रयुतेनैव जयेनैव न संशयः । धनधान्यादिभिः सर्वैः संहर्यः सर्वमंगलैः । क्रीडयेत्पुत्रपौत्रैश्च मृतः स्वर्गं वजायते । ना-
नेन सदृशो मंत्रो लोके वेदे च सुकृतः । तस्माच्च त्रियम्बकं देवं नरो नित्यं प्रष्टव्यम् । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् । त्रयाणामपि वोक्तानां दु-
ष्टानां नाशयः प्रभुः । विद्वानामपि देवानां ब्रह्मसत्त्वविशमपि । अकारोकारमकाराणां मंत्राणामपि वाचकः । कर्ता सोमस्य सूर्यस्य वन्द्ये रग्नित्रयस्य
च । अर्धा उमा महादेवोऽयं मूलस्तूत्रियम्बकः । सुषुप्ति तस्य वृक्षस्य यथा गन्धोऽस्ति शोभनः । अनिद्रा तस्या तस्य गन्धः शम्भो मेहात्मनः । तस्मात्सुगं-
धो भगवान् गन्धधारयति शङ्करः । गन्धारश्च महादेवो देवनामपि लीलया । सुगन्धस्त्वस्य लोकेऽस्मिन्वायुर्वाति न भस्मले । तस्मात्सुगन्धितं देवं सुगन्धिं
उष्टिर्वर्द्धनम् । यस्य रेतः पुरा शम्भो हरेर्योनौ प्रतिष्ठितम् । तस्य वीर्यमभूदण्डं हिरण्यञ्च जलोद्भवम् । चन्द्रादिसौ सनसत्रौ भूर्भुवः स्वर्जनस्तपः ।
सत्यलोकमतिक्रम्य उष्टिर्वीर्यस्य वै तथा । पंचभूतान्यहंकारौ बुद्धिं प्रकृतिरेव च । उष्टिर्वीर्यस्य तस्यैव तस्माद्देव उष्टिर्वर्द्धनः । तं उष्टिर्वर्द्धनं देवद्वुतेन
पयसा पिवा । मधुना यवगोधूममुद्गवित्त्वफलेन च । कुमुदार्कशमीपत्रगौरसर्वपशालिभिः । कृत्वा लिङ्गे यथा न्यायं भक्त्या देवं यजामहे । कृतेनानेन
मा प्रागाहं धृतात्कर्मयोगतः । मृत्योश्च बंधनाच्चैव मुक्षीय तव तेजसा । उर्वीरुकानां पक्वानां यथा कालाद्भूत्सु नः । तथैव कालसंप्राप्तौ मंत्रेणानेन य-

४४

लतः । वाधन्नात्वा शिवलिङ्गं समवेयेत् । तस्य पापस्य सत्त्वाद्दोगिनो मृत्युनिग्रहः त्रियम्बकसमो नास्ति देवो न्यो घृणयान्वितः । प्रसादं शी-
लः प्रीतिश्च तथा मन्त्रोपि सुव्रताः । तस्मात्सर्वे परित्यज्य त्रियम्बकसमापतिम् । त्रियम्बकेन मन्त्रेण शृजयेत्सु समाहितः । सर्वावस्थाः प्रतो वापि युक्तो-
वा सर्वपातकैः शिवध्यानान्न सन्देहो यथा रुद्रस्तथा स्वयम् । हत्वा भित्वा च भूतानि भुक्त्वा चान्यायतोपि वा । शिवमेकं सकृत्स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्य-
ते । यथा विष्णुर्धर्मेतिरे । द्वितीयं काण्डं ऋग्वेदानाम् । त्रिरात्रं मियतो योष्यथ पयेत्पापसञ्चरुम् । तेनाद्भुतिशतं शर्णाञ्जुद्भुतायं वकेत्युच । समुद्दिश्य
महादेवजीवेदं शतं सुरवी । तत्र त्र्यम्बकमन्त्रस्य वशिष्ठऋषिरनुष्टुप् छन्दस्त्र्यम्बको देवता श्चातुर्मास्य त्र्यम्बकेष्ट्या मग्निपरिक्रमणे विनियोगः
। मन्त्रो यथा । ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । अस्यार्थः त्रियम्बक । त्र्यम्बकं महेश्वरं वयं यजा-
महे शृजयामहे । किंभूतं सुगन्धिं शोभनं गन्धो यस्य सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिरुपचयस्तस्य वर्धयितारम् । यजामहे इति दर्शनात् वयमिति कर्तृपदमभा-
ह्रियते । उत्तरार्द्धे कर्तृपदं कर्मपदञ्च न श्रूयते । अतस्तद्वचनं कल्पने पूर्वाद्धं प्राप्तमेव द्वयं विपरिणम्यो ज्यम् । तथा च त्र्यम्बकः । अस्मात्सुक्षीयसुक्ता-
नकरोतु कुतः मृत्योर्मरणान् । मृत्युना चात्र मृत्युन नमलसराः संसार उपलसितः । संसारान्मुक्ता नकरोत्वित्यर्थः । कमिव कुतः । उर्वारुकमिव बन्ध-
नाद् उर्वारुकं कर्कटीफलं यथा बन्धनाद्भिमुक्तं पुनर्न संयुज्यते । तथा वयमपि संसारान्मोचिताः पुनः संसारं न प्रविशामहे इत्यभिप्रायः । मामृता न्मो-
क्षान्तिरिति । त्रिप्रथमपुरुषस्थाने तत्तम पुरुष । तथा कुमारीणां विशिष्टपतिलाभकामनया स्त्रीणाञ्च सौभाग्यकामनया द्वितीय त्र्यम्बकमन्त्रेण शृ-
जयाम । कात्यायनः । कुमार्यश्चोत्तरेण पतिकामा सौभाग्यकामा त्रेति । ऋष्यादिकं शृजयेत् । विनियोगस्तु कुमार्या अग्निपरिक्रमणे । तत्रोत्तरं च

[illegible]

[illegible]

三
日

381

ब्र-स
४६

हनेन मन्त्रेण । प्रजापतिर्ऋषिर्ऋषिष्टुपच्छन्दोऽग्निर्देवतापिसंस्कारे विनियोगः । ॐ इन्द्रः क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं द्रुच्छतुरिप्रवाहः । इहैवायमि-
तरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहन्तु प्रजानन् । अस्यार्थः । अग्निं प्रहिणोमि प्रस्थापयामि किं भूतं दूतं लोकान्तरं प्रापकम् । पुनः किं भूतं क्रव्यादमांसाद-
म् । असौ मानुषमासान्यभिलषतीति । अमंगल्यत्वाद्यमराज्यं गच्छतु यमस्याधिकारं यातु किं भूतः रिप्रवाहः रिप्रपापं वहति प्रापयतीति रिप्र-
वाहः यद्वतरः क्रव्यादादयो जातवेदाः जातज्ञानाग्निः । इह एष गृह एव हव्यं वहतु प्रापयतु हविः केभ्यो देवेभ्यः किं भूतः प्रजानन् स्वीयमधिकारं प्र-
काशयन् ज्ञाननित्यर्थः । अत्र क्रव्यादममङ्गल्यमग्निं दूतं प्रेषयामि यमराज्यं गच्छन्त्विति अग्रेः प्रस्थापनं पूर्वाह्नस्य वाक्यार्थः । अयमितरो मङ्ग-
ल्यः इह महीये गृह एव वैश्वदेवे स्वीयमधिकारं नानन्दे देवेभ्यो हविः प्रापयत्विति आशंसो तर्ह्येवाक्यार्थः । अनेन मन्त्रेण क्रव्यादां शं परित्यज्य
संस्कृतस्थानेऽनुष्ठातृपरंपरानुष्ठानप्रामाण्यादग्न्यारोपणं परित्स्तरणं कुशदानञ्च करणीयम् । तत्राग्न्यारोपणमन्त्रो यथा । ॐ अयन्ते योनिं क-
त्विजो यतो जातो अरोचथाः । तज्ज्ञानन्यभारो हाथानो वर्द्धयारयिम् । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुपच्छन्दोऽग्निर्देवता ऋषयोऽपि अग्न्युपस्थाने विनियो-
गः । अस्यार्थः । अरणि रित्यथाहार्यम् । हे अग्ने यतो यस्मादरणेः सकाशाज्जातः स नरोचथाः दीप्तोऽसि अयन्ते तव कत्विजः पुरोहितः यो निरुह्य
ति स्थानन्तं आरोह । आरूढो भव किं कुर्वन् ज्ञानन् अथानन्तरं नोस्माकं रयिन्धनं वर्द्धय दृष्टियुक्तं कुर्वित्याशंसामन्त्रार्थः । अननैवं मन्त्रेण गार्ह-
पत्याहवनीयाग्न्योररणौ सगारोपणं क्रियते आरोहया वर्द्धया इत्यभयत्रापि आकारश्चाह सः । अनेनाग्निमारोप्याग्निपूर्वं उदगग्रं परि-
स्तरणं कुशं दद्यात् । अत्र परित्स्तरणमन्त्रो यथा ॥ ॐ अग्निमीडे इति । अस्य व्याख्या कृता । ततो दक्षिणे प्रागग्रं कुशपत्रं दद्याद् अनेन मन्त्रेण ॐ अयमायाहीति । अयमपि व्याख्यातः

४६

ततउतरेगगयमेवापरंकुशत्रयंदद्यादनेनमन्त्रेणॐ शन्नोद्वीरिति । अयमपिव्याख्यातः इतिपरिस्मरणंकृत्वाग्निंप्रज्वाल्यपय्युष्यपूताक्तम-
 नंहस्तेनजुह्यात् । तत्रव्याख्याहतित्रयंहत्वागौतमोक्ताग्यादिपञ्चाहती श्रुहत्वाशाकलमन्त्रैः षडाहृतयः । तत्रशाकलमन्त्रोपथा । ॐ देव-
 कृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा । अग्निरत्रदेवता । यथानुक्रमणिका । देवकृतस्यैवसइत्यायेयानिषड्यजुषितेनहे अग्नेऐनसः पापस्यावयजनंनाश-
 नमसिभवति अवष्टोयजतिनाशनेवर्तते । किंभूतस्यैनसः देवकृतस्यदेवविषयेकृतस्यदैवकर्मण्यसाङ्गतादिकृतस्येत्यर्थः । अतस्तुभ्यंस्वाहा
 ॐ मनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा । अस्यार्थः । मनुष्यकृतस्यमनुष्यविषयेऽतिथिविषयेअसाङ्गतादितस्ययद्दामनुष्यहिंसादिनाकृतस्यापरं
 समानम् । ॐ पितृकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा । अस्यार्थः । पितृकृतस्यपितृकर्मण्यसाङ्गतादिकृतस्यापरंसमानम् । ॐ आत्मकृतस्यैनसोवयज-
 नमसिस्वाहा । अस्यार्थः । आत्मकृतस्यात्मनिन्दादिकृतस्यापरंसमानम् ॐ एनसएनसोवयजनमसिस्वाहा । अस्यार्थः । एनसः पापस्यसहानेनसंवये
 नसवगेणपुनःपुनःकरणेनयदेनःसंभूतंतस्यापरंसमानम् । ॐ यच्चाहमेनोदिद्वांश्चकारयच्चाविद्वांस्तस्यसर्वस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा । अस्यार्थः ।
 अहंयच्चयदप्येनःपापञ्चकारकृतवानस्मि किंभूतोविद्वान्जाननयच्चयदप्यविद्वान्जाननचकारतस्यैनसोवयजनंनाशनमसि किंभूतस्यसर्वस्यसाव-
 शेषस्य । इतिहोमंसमाप्यअग्निं पूजयेदनेनमन्त्रेण । ॐ सप्ततेअग्नेसमिधः सप्तजिह्वाः सप्तर्षयः सप्तधामप्रियाणि । सप्तहोत्राः सप्तधात्वात्वायज-
 न्सप्तयोनीराप्रेणस्वयेनस्वाहा । विष्टुष । अस्यार्थः । हेअग्नेतेतवसप्तसंख्याः सप्तधः सप्तमन्थनहेतवः तेतवसप्तजिह्वाः प्रवहोद्वहसंवहविवहनिव-
 हपरिवहानुवहनामानः सप्तवायवरावजिह्वाइत्यर्थः । तेतवसप्तऋषयः सप्तहोत्राः सप्तहोतारः केतेसप्तर्षयः होतासैत्रावरुणित्रात्यिणाच्छस्यच्छा-
 वाकपोतानेष्टाग्नीद्वाः एतेतवसप्तधामानिस्थानानिससकृन्तं सि किंभूतानिप्रियाणिहृद्यानित्वात्वायजन्तिकथंसप्तधाजोतिशेमादिसप्तसंस्थसो

ब्रा.स.
४०

मयागेनसप्तयोनीः चित्तिस्वरूपाः सप्तचित्तिकोपिरिति श्रुतेः आप्रेणस्वसुप्रीतो भवकेनघनेनस्वाहा सुहृतंभवतु। अत्रयाम इतिवहवचनस्थानेयकवचन
मा। अगिस्तुति शर्वकंसुहृतत्वा शंसनेनायेरुपस्थानमनेनमन्त्रेण क्रियते। इतिवैश्वदेवमन्त्रव्याख्या। ततो यथोक्ता न्वलीन्दत्वा कचवाचमित्यध्यायेन
शान्तिदुःपोत। तत्रवेदमन्त्रव्याख्यापरत्वाद्ब्रह्मवलीनाञ्चवैदिकमन्त्रपूयत्वाहल्योनाक्ताः। अत्रयद्यपिशान्त्यध्यायसंबन्धिनीनां सवीमांसेवकथिका
नार्षिद्वन्द्वोदेवताविनियोगाविद्यन्तएवतथाप्यमीभिर्मन्त्रैः कर्मान्तरेक्रियमाणेतत्स्युक्त्याः। शान्तिकर्मणितुखाध्यायपाठस्य श्रुतत्वादेतेषांस्मरणं क
र्तव्यमेव। ॐ कचंवाचं प्रपदो मनोयजुः प्रपदो सामप्राणं प्रपदो वसुः श्रोत्रं प्रपदो वागो जः सहो जामपि प्राणा पानौ एतेषां दध्यङ्गु शर्वणकृषिर्विश्वेदेवा देवता-
महावीराद्यन्तयोः शान्तिकरणे विनियोगः। अस्म्यर्थः। अहंकचं कचं देवाचं वाणीञ्च प्रपदो शरणं यामितथा मन इन्द्रियं यजुः यजुर्वेदञ्च प्रपदो तथा साम वेदम
प्राणं प्राणा वायुञ्च प्रपदो तथा वसुः श्रोत्रं श्रोत्रियद्वयं प्रपदो किमर्थमेतेषु शरणगमनमवागवचनन्तेजोबलं प्राणा पानौ वापू एतानि सह एकीभूय न पिवते-
नामित्यध्याहार्यम्। द्वितीयमोजगृहणमादरार्थम्। महावीरकर्मणो भीषणत्वेन रागादिविरोधसंभावनायां सामविरोधापशान्तिकर्मत्वांशायः। वाङ्मनः
प्राणा पानाभ्यां स्थित्यर्थः। कृगादि वेदत्रयं वाङ्मनः प्राणश्च सुश्रावाणि शरणं यामीति वाक्यार्थः। ॐ यन्मे छिद्रं वसुषो हृदयस्य मनसो वा तित्तरां ब्रह्मस्य तिमि
तहृद्यातु शनो भवतु भुवनस्य द्यस्यतिः २ दध्यङ्गु शर्वणकृषिर्वेदस्यति देवतापङ्क्तिः। ऋद्वेदो महावीराद्यन्तयोः शान्तिकरणे विनियोगः। अस्म्यर्थः मेममवसु
षः अछिद्रमनूतं तथा हृदयस्य बुद्धेरच्छिद्रमिति शर्वणैव संबन्धः नथामनसः वासमुच्चये मनसश्च यदतितणमति हिंसितम् परहिंसा चिन्तादीनां मन्युत-
मित्यर्थः। तत्सर्वमेममहहस्यति देवाचायै दिधातुसंश्लोकं करोलित्यर्थः॥ तथा सति भुवनस्य त्रैलोक्यस्य यः पतिः प्रभुर्ब्रह्मा स नोस्माकं शंभवतु सुखकारी भ
वतु ममवसुर्बुद्धिमनसां यन्मनूतं ब्रह्मस्यतिः स श्लोकं करोतु यस्मिंश्च संश्लोकं ब्रह्म अस्माकं सुखकारी भवत्वित्याशंसा वाक्यार्थः २ ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्व

४१

रेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ३ तिसृणां महा व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गमेवायुस्सूर्यो देवतापनुष्याच्छन्दो नास्ति गायत्र्या विष्णुमित्र
 ऋषिर्गायत्री छन्दः सविता देवता महावीराद्यन्तयोः शान्तिकरणे विनियोगः । अस्यार्थः भूः पृथिवी भुवः आकाशं स्वर्गमेतान् लोकां त्रितिविभक्तिं विप
 रिणामय्यधीमहि इति क्रियापदं योज्यं तथा तस्य सवितुरादित्यस्य भर्गाः वीर्यं ते जोवाधीमहि ध्यायेमचिन्तयाम इति यावत् किं भूतं वरेण्यं सर्वभूतवरे
 ण्यं सर्वभूतेभ्यः श्रेष्ठम् । किं भूतस्य देवस्य देवतादिगुणयुक्तस्य उनः किं भूतः यः सविता नोस्माकं न्धियः बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयतु सकलपुरुषार्थेषु प्रव
 र्त्तयत्वित्यर्थः ३ ॐ कयानमिन् आभुवद्दती सदा दधः सखा । कया शचिषुया हता ४ वामदेव ऋषिर्गायत्री छन्दः इन्द्रो देवता शर्वोक्ते विनिमोगः अस्यार्थः
 चित्रे च यनकम्पीणि प्रयोजक इन्द्रः कयानाम ऊती ऊच्या केन तर्पणेन नोस्माकं सदा दधः सर्वदा हृदिकारी भुवतु भूयात् आभुवा दित्यत्र पठित आकारो
 हता इत्यनेन संवन्ध्यते । कयानाम आहता आहत क्रियान्वितः सः सखामित्रं भुवतु भूयात् किं भूतया आहता शचिषुया शचि इति कर्मणो नाम इति नि
 षण्टः तत्रेष्टन्साति शयकर्मवत् इत्यर्थः । केन तर्पणेन कया वा कर्म क्रियया इन्द्रोस्माकं हृदिकारी सखा च भूयादिति प्रश्नो वाक्यार्थः । त्वया कथि
 ते वयं तद्गुणं तिष्ठामया सुभुवति । ऊती । इति अवरस्य गतिकान्तिप्रीतिरस्य वगमप्रवेशश्च वणस्वमर्थया च न क्रियेच्छादींस्ववास्या लिङ्गः नहि
 सादान भागदृष्टिषु । अस्माद्गतोरुति यूतिसाति हेतुकीर्तयश्चेति निपातनात् किन् प्रत्ययेनुरत्तरसि व्यविमवा सुपधायाश्चेति उपधाया सहवका
 रस्य ऊकारः ऊ इति ऊति शब्दस्य छान्दसत्वात् तृतीयैकवचनै छन्दसि इयाजियाजीकरणमुपसंख्यानं कर्तव्यमित्यकारस्येकारः । ४ ॐ कस्त्वा सोम
 दाता मंहिष्टो मत्सद्वन्धसः । दृढा चिदा रुजेवं सु । ५ वामदेव ऋषिर्गायत्री छन्दः इन्द्रो देवता पूर्ववद्विनियोगः । अस्यार्थः । हे इन्द्रकः कोरसः त्वात्वा म
 त्सत्तमनकरोति कस्य रसः अन्यसः सोमस्य सोमलताया इत्यर्थः । किं भूतः ससः सोमयागे क्रियमाणे अवश्यं भार्वा उनः किं भूतः महानां मध्ये मंहिष्टो

ब्रा-स
४८

तिशयेनमदजनकः येनमदेनमत्तस्त्वंवसुषसुनिधनान्यारुजेआरुजसिभज्जपसिकिंभूतानिदृढानिचिदप्यर्थः। दृढान्यपिस्वर्णादीनिधनानियागक
र्तृभ्योदातुंभंजयसीत्यर्थः। हेइन्द्रकेनमदेनमत्तस्त्वंसुवर्णादीनिदादासीतिप्रश्नोवाक्यार्थः। त्वपाकथितेवयत्तदनुतिष्ठामइत्याशयः। तत्रमंहिष्ठइ
तिमहिद्वौतचिनुमिहतेमंहिवैसत्रातिशयविवक्षायात्तुच्छन्सीतिइष्टन्तुरिष्टेमेयस्त्वितितचोलोपः। मत्सदितिसदधातोर्लिटितिप्रतश्च
लोपः परस्मैपदेष्वितिइकारलोपः। सिव्वहलंलेटीतिसिप्रत्ययः। लेटोडागवित्प्रजागमः। आगमशस्वस्यानित्यत्वादित्प्रभवति। दृढानीत्यत्रदणो
गोवर्णविपर्ययश्चेतिणिलोपः। आरुजेतिमध्यमपुरुषेउत्तमपुरुषः। ५। ॐ अभीषुणः सस्वीनामविताजरित्तराणाम्। शतंभवास्त्वितिभिः। ६। वामदे
वक्रपिगीयत्रीच्छन्दइन्द्रोदेवतापूर्ववह्निनियोगः। अस्यार्थः। हेइन्द्रनोस्माकंतथासस्वीनामित्राणांतथाजरित्तराणाम्। स्तोत्राणामवितापातपिताभवासि
भवकेनप्रकारेणामिअभिसुख्येनतथासुःसुष्ठुयथाभवतिकिंभूतः सनशतधावह्नाभूतेत्यर्थः। कैरचिताभवऊतिभिर्वह्निभिः प्रकारेः रसलेः हेइन्द्र
त्यवहमूर्तिर्भूत्वा अस्माकमस्मत्सस्वीनास्तोत्राणाववह्प्रकारपालयिनाभवेसाशसावाक्यार्थः। अभीषुणइतिअभीसुनः पदत्रयेस्थिवेदकसुजीतिदीर्घ
त्वंसुजा मूर्द्धन्यादेशः नश्चधातुस्थोरुषभइतिणत्वम्। जरित्तराणिमितिधातूनामनेकार्थत्वास्तोत्राणामितिबोद्धव्यम्। भवामिइतिलेटमध्यमपुरुषैक
वचनम् ६ ॐ कपालनऊत्याभिप्रमन्दसेवेषन। कयास्तोत्रभ्यआभर। दृढाङ्गाथर्वणक्रपिगीयत्रीच्छन्दः इन्द्रोदेवतापूर्ववह्निनियोगः। अस्यार्थः। हेवेषन्
इन्द्रकयानामउत्तानोअस्मानभिप्रमन्दसेअभिसर्वतोभावेनप्रमोदयसितथाकयानामऊत्याआभरआहरसिअर्जयसिअर्थाद्इनपुत्रादिकमिति। कि-
मर्थमस्तोत्रभ्यःस्त्वकारिणांप्रयोजनेनेत्यर्थः। हेइन्द्रकयमस्मान्प्रमोदयसिकथञ्चस्त्वकारिणामनेनधनपुत्रादिकमर्जयसीतिप्रश्नोवाक्यार्थः। त्वपाकथितेवयत्तथानुतिष्ठामइत्याशयः। अत्राभिप्रमन्दसइतिमहिस्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिधित्यस्माद्धानोरुपम्। आभरेतिआहरेतिप्राप्तेइत्य

४८

होर्मः षड्दसीतिहकारस्यमकारः लउः र्येलोद । ॐ इन्द्रोविश्वस्यराजतिशंनो अस्तुहिपदे शंचतुष्पदे । ७ । दध्यङ्गः । यवैराकषिदिपसुविराट्
 न्द्रोदेवताष्टवहिनियोगः । अयमर्थः । इन्द्रोविश्वस्यसर्वस्यजगतः राजते दीप्यते तस्य प्रसादेन नोस्माकं हि पदो मनुष्यस्य भार्या पुत्रादिकस्य ।
 सुखमस्तु तथा चतुष्पदे गवादि कंस्य शमस्त्रिविष्टर्वैरौ वसं बंधः । विश्वप्रभोरिन्द्रस्य प्रसादेनास्माकं भार्या पुत्रगवादीनां सुखं भवत्वित्येतां शंसावा-
 क्यार्थः । हि पदे चतुष्पदे इति षष्ठीसप्तम्यौ ७ । ॐ शंनो मित्रः शंवरुणः शंनो भवत्वर्थमा । शंन इन्द्रो हृहस्पतिः शंनो विश्वरुद्रः । ८ । दध्यङ्गः । यवैरा-
 कषिरनुष्टुप् षड्दसीतिहकारस्यमकारः लउः र्येलोद । ॐ अनेन शान्तिकर्मणा नोस्माकं मित्रः श्वन्द्रः शंभवतु सुखाय भवतु तथा वरुणः शंभवतु अर्थ-
 मां सुख्यं श्वनः शंभवतु तथा इन्द्रो हृहस्पतिश्च नः शंभवतु तथा विश्वः नः शंभवतु किंभूतो विश्वः उरुक्रमः उरुर्वहः क्रमो यस्य स उरुक्रमः त्रिविक्रमः उ-
 त्तर्यः भवत्वितिक्रिया पदमेकत्र पठितं सर्वत्रैव संबध्यते । मित्रवरुणार्थमेन्द्रहृहस्पतिविश्वोस्माकं सुखाय भवत्वित्यां शंसावाक्यार्थः । ८ । शंनो वा-
 तः पवतां शंनस्तपतु सूर्यः । शंनः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु । दध्यङ्गः । यवैराकषिरनुष्टुप् षड्दसीतिहकारस्यमकारः लउः र्येलोद । ॐ वातः पवतां शंनस्तपतु सूर्यो नः शं सुखाय भवतु अहोको भूत्वेत्यर्थः पर्जन्यो देवो मेघः नः शं सुखाय अभिवर्षतु किंभूतः कनिक्रदत् आक्रन्द-
 मानः गर्जन् पि सुखाय भवत्वित्यर्थः । वातसूर्यो पर्जन्याः । अस्माकं सुखाय भवत्वित्यर्थः । शंसावाक्यार्थः । ९ । अहानि शंभवतु नः शंरात्रीः प्रतिधीयता-
 म् । शंन इन्द्राग्नी मवतामहोभिः । शंन इन्द्रावरुणो रातह्या शंन इन्द्राष्टणा वाजसातौ शमिन्द्रा सोमा सुविता यशस्यौ । १० । दध्यङ्गः । यवैराकषिर-
 हानि शान्दिपरागायत्री शंन इन्द्राग्निष्टुप् षड्दसीतिहकारस्यमकारः लउः र्येलोद । ॐ अहानि शिवसानोस्माकं शं सुखाय भवतु तथा रात्रिः शं सुखा-
 य प्रतिधीयताम् । प्रतिस्थातुं भवत्विति यावेत्तथा इन्द्राग्नी नः सुखाय भवतामकैः अहोभिः पालनैः तथा इन्द्रावरुणौ शं सुखाय भवताम् किंभूतौ रात-

श्री-स ४६ ह्यो। तथा उद्गाष्टौ नः शंसुखाय भवताम्। किमर्थं सुविताय साधुगमनाय उत्तमगतिप्राप्तयेन केवलं शंयोश्च कल्याणयोगाय च। १०। ॐ शंनो दे-
 वीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये। शंयो रभिस्त्रवन्तु नः। दध्यङ्गुः शर्वणः ऋषिर्गोयत्री छन्दः आपो देवता पूर्ववद्दिनियोगः। ११। अस्य व्याख्यानं मध्याह्नस्य
 नेलिखितम्। ॐ स्यो नाष्टयिविनो भवान्नक्षरा निवेशनी। यस्त्वनः शर्मस प्रथाः। १२। मेधातिथिर्ऋषिर्गोयत्री छन्दः। एष्टिवी देवता पूर्ववद्दिनियोगः।
 गः। अयमर्थः। हे एष्टिविनोस्माकं स्यो नासुखदा भव अतः अनक्षरा भवन् नक्षरा कण्टकः सास्यानास्तीत्यनक्षरा निष्कण्टका इत्यर्थः। तथा निवेशनी भव
 निवेशोऽवस्थानन्तद्योग्य एवं विधा च भूत्वा नोस्माकं शर्मसुखं यच्छेदे हि किं भूता सती स प्रथा स विस्तरा अतिविस्तरेत्यर्थः। हे एष्टिवी अस्माकं सुख
 रूपा अकण्टका अवस्थाना ही च भूत्वा सुखदेहीति मंत्रवाक्यार्थः स प्रथा इति। प्रथमं व्याख्यानं इत्यस्य न प्रत्ययान्तस्य प्रथमैकवचनम्। १२। ॐ आपो।
 हिष्टेति। यो वः शिवेसादि। तस्मा अरङ्गः इत्यादि। त्रयाणां सिन्धुही पः ऋषिर्गोयत्री छन्दः आपो देवता पूर्ववद्दिनियोगः। एतन्मन्त्रत्रयस्य व्याख्यानं प्रा-
 तः स्नानेन संधेयम्। १३। ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः एष्टिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्वृक्षे शान्तिः
 सर्वशान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सामा शान्तिरेधि। १४। दध्यङ्गुः शर्वणः ऋषिरिन्द्रो देवता यजुषां छन्दो नास्ति पूर्ववद्दिनियोगः। अयमर्थः। द्यौः सर्गः।
 शान्तिः सर्वविघ्नोपशमोऽस्माकमित्यध्याहार्यम्। तथान्तरिक्षं एष्टिवी च शान्तिरस्तु आपः शान्तिः शान्तय औषधयो व्रीह्यादयः शान्तिः शान्तयः सं-
 तुवनस्पतयो वृक्षाः शान्तयः सन्तु एवं या शान्तिः कृता सैव शान्तिरस्तु अत्र सर्वत्रैव द्यौः प्रभृति शान्तिरित्यनैः पदैः तत्स्वर्गाधिष्ठात्र्यो देवता अस्माकं वि-
 घ्नोपशमः पूर्षिकमभीष्टसम्पादनाय भवन्त्वित्याशंसा वाक्यार्थः। आपः शान्तिरित्यादिषु सुपां सुपो भवन्तीति वद्व्यवचने एकवचनम्। १५। ॐ धृतेह हमा ४६
 मित्रस्य माचक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्तां। मित्रस्याह चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे मित्रस्य चक्षुषा समीक्षा महे। १७। दध्यङ्गुः शर्वणः ऋषिरि-

द्रोदेवतायनुषांछन्दोनास्ति पूर्ववद्विनिर्योगः। अयमर्थः। हे इन्द्र अनेन शान्तिकर्मणा मम धृतेऽहं हं पे कुरु अवयते मम यद्यहं परिगृहीतं शरीरमाय्यापु-
 त्रादिधनं परिगृहीतम्। तत्र तत्र माहं मस्वणितमकुर्वित्यर्थः। किंच मां सर्वाणि भूतानि सर्वप्राणिनः समीक्षन्तां पश्यन्तु किं न मित्रस्य च सुखं हिंसकं
 भवति मित्रस्य च सुखाद्विगृहीतं हिंसकं तादृशे वेच सुखा सर्वप्राणिनो मां शुभं दृष्ट्वा पश्यन्ति त्यर्थः। एवं सति सर्वप्राणिनो हञ्च मित्रस्य च सुखा अन्योन्यं स-
 मीक्षामहे हे इन्द्र मां शरीरमाय्यापुत्रादिभिः संप्रणं कुरु सर्वप्राणिनो मां मित्रवत् पश्यन्तु अहमपि तान् मित्रवत् पश्यामीति याञ्चा वाक्यार्थः। १७। ॐ
 धृतेऽहं माज्योक्तं सदृशि जीव्यासम्। १८। दध्यङ्गु शर्वण ऋषि इन्द्रो देवतायनुषांछन्दोनास्ति पूर्ववद्विनिर्योगः। हे इन्द्र धृतेऽहं मां इति पूर्वकणिका-
 यामेव व्याख्यातं पुनर्वचनमादरार्थं किंच ते तव सदृशिनो सति यो क्वचिज्जीव्यासम् अहञ्जीवेयम्। अत्रापि पुनर्वचनमादरार्थम्। त्वया दृष्टो
 हञ्चि रजीवेयमित्याशंसा वाक्यार्थः। १९। ॐ नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे अन्त्यास्ते अस्मत्पन्तु हेतयः। पावको अस्मभ्यं शिवो भव। २०। ऋ-
 षिपुत्री लोपासुद्रा ऋषिरग्निदेवता दृष्टी छन्दः पूर्ववद्विनिर्योगः। अयमर्थः। हे अग्ने ते तुभ्यं नमो स्तित्युतरत्रावस्थितमत्रापि योज्यम्। किं भूताय तुभ्यं
 महरसे हतस्य हर्त्रे किं भूताय शोचिषे दीप्तिकारिणे तथा अर्चिषे अर्चिस्वरूपाय ते तुभ्यं नमोस्तु किमर्थं ते तव हेतयो ज्वाला अस्मदन्त्यान्विरुद्धान तपन्तु
 दहन्तु न केवलं मेव त्वं पावकः सन् अस्मभ्यं शिवः कल्याणो भव एतदर्थं च नमस्कृतो गिरस्माकं विरुद्धान् दहत्वस्माकं कल्याणो भव तिसाशंसा वाक्य-
 र्थः। अत्र हरसे इति दृज हरणे इत्यस्य सर्वधातुभ्योऽनुनित्यसुप्रत्ययः। २१। नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्रवे। नमस्ते भगवन्स्तु यतः स्वः समीह-
 से। २२। दध्यङ्गु शर्वण ऋषिरनुष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता पूर्ववद्विनिर्योगः। हे इन्द्र ते तुभ्यं नमोस्तु किं भूताय विद्युते विद्युद्रूपाय तथा स्तनयित्रवे मे परुषा-
 यते तुभ्यं नमः तथा हे भगवन्सकलैष्वर्ष्यशालिने तुभ्यं नमोस्तु केन कारणेन त्वन्मस्त्रियसे यतः कारणेन त्वः स्वर्गे दातुं समीहसे चेष्टसे दातुं

प्रा.स. ल्याहार्थम्। हेरन्त्रत्वं यत्स्वर्गाधिनां स्वर्गं ददाति अतस्तुभ्यं विद्युद्रूपाय मेघरूपाय नमो स्त्विह शंसावाकार्यः ॥२०॥ ॐ यतो यतः समीह संततो नो
 ५० अभयंकुरु। शन्नः कुरु प्रजाभ्यो भयं नः पशुभ्यः २१। दध्यङ्गु शर्वणक्रषिरनुष्टुप् छन्दो देवता शर्ववह्निनियोगः अयमर्थः। हेरन्त्रत्वं यतो यतः यस्माद्
 स्माद् अस्मत्कृताद् दुरुपचाराद् स्माकं भयं कर्तुं समीहसेवेष्टसेततस्तस्मान् स्माकं भयंकुरु। किंच नोत्स्माकं प्रजाभ्यः पुत्रादिभ्यः शंसुस्वंकुरु तथानः प
 शुभयोगवादिभ्योऽभयंकुरु इति शर्वणसंबन्धते अस्माकं त्वदुरुपचारं प्राप्या स्माकं भयापयेष्टसेतस्माद् स्माकं मस्मत्पुत्रादीनामभयं सुस्वञ्च कुर्वितिया
 ञ्चावाकार्यः ॥२१॥ ॐ सुमित्रियान आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्टः ॥२२॥ दध्यङ्गु शर्वणक्रषिरापो देवतापनुषा
 छन्दो नास्ति शर्ववह्निनियोगः। अयमर्थः। आपः ओषधयः ब्रीह्यादयः नोस्माकं सुमित्रियाः सन्तु साधु मित्रत्वेनावस्थिता भवन्तु पादुमित्रियाः दुष्टमित्र
 त्वेनावस्थितास्तास्तस्मै सन्तु तस्मै कस्मै योऽस्मान् द्वेष्टि अस्माकं द्वेषं करोति यञ्च वयं द्विष्टः यस्मिन् वयं द्वेषं कुर्मः। आपो ब्रीह्यादयश्चास्माकं साधु मित्र
 वदभीष्टकारिण्यो भवन्तु अस्मच्छत्रूणाञ्च दुष्टमित्रवद्विरोधिनो भवन्ति तां शंसावाकार्यः ॥२३॥ ॐ तत्सु सुदैव हितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत। पश्येम शरदः
 शतञ्जीवेम शरदः शतं पृथग्याम शरदः शतम्। भवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥२४॥ दध्यङ्गु शर्वणक्रषिः सूर्यो देव
 ता पुनरुणिकुछन्दः शर्ववह्निनियोगः। अस्यार्थः। तत्स्येम कितं त्वसुः रिवन्नैलोक्य प्रकाशकत्वादित्यमण्डलमित्यर्थः। तत्किं भूतं देवहितं देवानां हि
 तं पुनः किं भूतम् पुरस्तादुच्चरत प्राच्यामुच्यत पुनः किं भूतम् शुक्रं शुक्लं निर्मलं मितियावत्। अस्यादित्यस्य दर्शनादयं शरदः शतं पश्येम मनीवेम शरदः शतं
 पृथग्याम शरदः शतं योयं सर्वं दमयश्चादित्यः प्रत्यहं प्राच्यामुदेति तस्य प्रसादेन वयं विकलेन्द्रियाः शतवर्षाणि जीवेमेतां शंसावाकार्यः ॥२५॥ ५०
 इति शान्त्यध्यायः ॥ ॐ मनो नूतिर्जुषता माज्यस्य वृहस्पतिर्यत्तमितन्तनो त्वरिष्टं यत्तत्समिभन्धातु विश्वे देवा स इह मादयन्तामो प्रतिष्ठ। अस्यार्थः

आद्विः रसो हृदयति कृषिर्विश्वे देवा देवता यजुष्वाच्छन्दो नास्ति समिदनुमन्त्रणे विनियोगः । अस्यार्थः । मदीयं मनः । आज्यस्य मया चाह्वयमानस्य हं वनीयद्रव्य-
 स्य फलञ्जुषतां सेवतां प्राप्नोति त्रिषावता किंभूतं मनः ज्योतिरिव प्रकाशकमित्यर्थः । बृहस्पतिरिमं प्रकृतं यज्ञं नोतु विंस्तीर्णं करोतु । किंच बृहस्पतिरिमं य-
 ज्ञं सन्धातुसं पूर्णं करोतु किंभूतमरिष्टमिष्टहीनम् तथा विश्वे देवासः सर्वे देवाः बृहप्रकृते कर्मणि मादयन्ताम् बृहदाभवन्तु । एवं सति हेयज्ञत्वं ॐ प्रतिष्ठं ।
 ॐ कारो रक्षणार्थः रक्षितः सन् प्रतिष्ठितो भवेत्यर्थः । यत्किंचिद्वैश्वदेवार्दिकं कृतं तस्य फलं मदीयं मनः प्राप्नोतु तस्मिंश्च कर्मणि बृहस्पतिं विस्तारितेष्ट-
 रिते च सर्वे देवा बृहदाभवन्तु तच्च कर्मणि प्रतिष्ठितं भूत्वा मदीयाभ्युदयाय संपदातामित्याशंसावाक्यार्थः ॐ यज्ञाय तो दूरमुदैति देवं तद्दक्षुमस्य तथैवेति
 दूरङ्गमञ्जोतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु । ११ । शिवसंकल्पः ऋषिकर्मणो देवता त्रिष्टुच्छन्दरादित्योपस्थाने विनियोगः । अयमर्थः । यन्म-
 नः नायतो निद्राहीनस्य दूरमुदैति गच्छति किंभूतं देवं देवस्य ब्रह्मणो विज्ञानस्वरूपस्य प्रकाशकमपि च तन्मनः सुप्तस्य निद्राणस्य तथैव दूरमेव एति आ-
 गच्छति आगमनेन दूरत्वाभिधानं सर्वत्रोपसंहृतवृत्तित्वस्थापनार्थम् । किंभूतं मनः ज्योतिषां प्रकाशकानाञ्च सुरादीन्द्रियाणामध्ये दूरङ्गमञ्जोति-
 र्दूरगामीन्द्रियं अन्यानि च सुरादीनि सन्निहितप्रकाशकानि मनस्तु व्यवहितप्रकाशकमित्यर्थः । १२ । किंभूतं एकमुत्तमञ्च सुरादीनि स्थानप्रकाशका-
 नि मनस्त्वसन्निहितसूक्ष्मप्रकाशकम् । अतश्च सुरादीनामुत्तमत्वं तन्मे मम मनः शिवसंकल्पमस्तु कल्याणाभिलाषि भवतु । मदीयं मनो निरुष्टाभिला-
 षपूर्णकल्याणाभिलाषि भवत्वित्याशंसावाक्यार्थः । १३ । ॐ धाम ह्यग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः स चैतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे । १४ । मधुच्छ-
 दः ऋषिरनुष्टुप् चन्द्रो विश्वे देवा देवा देवता चित्सुपस्थाने विनियोगः अयमर्थः । अग्निरिन्द्रो ब्रह्मा बृहस्पतिरेते यज्ञं प्रकृतं कर्मणः शुभे अस्माकमभ्युद-
 यायं प्रावन्तु अयात्तु किंभूतो ग्यादिगणः धाम ह्यग्निं धाम आश्वयञ्क्वा दयति पूरयतीति धाम च्छत्तून् पूर्येति तिरिक्ताशातनेन च यथावत्कारीत्यर्थः

ब्रा.स
५२

पुनः किंभूतः देवः दानादिगुणयुक्तः एतच्च विशेषणद्वयमग्न्यादिभिश्चतुर्भिः सह संवध्यते। किंच विश्वेदेवानोस्माकं शुभे शुभनिमित्तं प्रावत्तु आयात्तु
किंभूताः सचेतसः समानचेतसः एकमनस इति यावत्तये अग्न्यादयो देवाः आप्ययभूतं कर्म यथावत्कृत्वा नित्ये प्रकृतकर्मणाः प्रकृतकर्म यथावत्करणे
नास्माकं शुभे निर्वाहाय प्रापयन्त्वित्याशंसा वाक्यार्थः। २॥ ॐ त्वं य विष्टदा शुषो नृः पाहि शृणु धीगिरः रक्षातोक सुत तत्पना। २॥ उशनाका व्यक्रषिर।
ग्निर्देवता गायत्री ह्यृक्षि सुपस्थाने विनियोगः। अयमर्थः। हेय विष्टयुवतम अग्ने त्वं नृन्मनुष्यान् भार्यादिपरिजनानि तियावत्। पाहिरक्षकस्मादा शु
षः दत्तवतः हवीषि दत्तवतो ममेत्यर्थः। किंच गिरः सुतिवचनानि शृणु धिः शृणु स्वत्वाच्च ममतोकमपत्यं रक्षुत अपि च त्मना आत्मानङ्गार्हपत्यादि
त्वेनावस्थितं रक्षेति संवन्धः हे अग्ने त्वं मदत्तानि हवीषि गृहीत्वा सुतिवाक्यानि च श्रुत्वा मम भार्यादिपरिजनान् पुत्रान् गार्हपत्याद्यर्ग्यं श्वरस्य स्वभ्यर्थ
ना वाक्यार्थः। अत्र दाशुष इति दाशुषदाने इत्यस्माद्विद्वत्सुश्रुदाश्चान्साह्वान्मीढांश्चेति अर्द्धिर्वचनमनिदत्त्वञ्च निपात्य ते दाशुषस्य शब्दस्य षष्ठैक
वचने संप्रसारणं रूपम्। त्मना इति मन्त्रेष्वाङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः द्वितीया र्थे तृतीया॥ २॥ ॐ एतत्ते रुद्रा वसन्ते न परो मूजवतो तीहि। अवमत धा
न्वापि नाका वसः कृतिवासा अहिसन्नः शिवो तीहि। १॥ प्रजापतिर्ऋषिर्विशारदङ्गिः श्रद्धो रुद्रो देवतात्रेयस्त्वकपुरोडाशभ्यं जने विनियोगः। अस्या
र्थः। हे रुद्र अतीहि पाहिके नैतेन अवसेतेन अवसं वत्सवलेन एतेनोपस्थितेन पुरोडाशरूपेण शं वलेन किंभूतः मूजवतः परः मूजवन्नाम सुमेरुशृ
ङ्गमगवतोरुद्रस्य निवासः तस्य परः परस्ताद्गामो पुनः किंभूतः अवतत धन्वा आरोपितधनुः हिंसादीनामलंघ्य इत्यर्थः। पुनः किंभूतः पिनाका वसः
पिनाको रुद्राङ्कुशस्त्रकृतमवसंशस्त्रलंघनेन स पिनाका वसः तथा च कृतिवासाः कृतिश्चर्मवासः परिधानं यस्य रावंभूतस्त्वनोस्मानहिसन्नः शिवः
परमेश्वरः शान्तः सौम्यः अतीहि पाहीति पुनर्वचनं प्रजापत्यम्। हे रुद्र मत्तः एवं पुरोडाशं शस्त्रं रुद्राङ्कुशं कृत्वा धनुरारोप्यास्मानहिसन्तौम्योभू

५२

त्वामूलवन्तंसुस्थानंवाहीतिप्रेरणंवाक्यार्थः॥ॐ नमो ब्रह्मणेनमोस्त्वग्रयेनमः॥ एषिभ्येनमः॥ ॐ षधीभ्योनमोवाचेनमोवाचस्यतयेनमोविष्मवेनमहने
 करोमिइत्यापस्तवीयोमन्त्रः॥ अस्यार्थः॥ ॐ कारोरक्षणार्थः॥ मङ्गलार्थेवाइदंशान्तिकर्मरक्षितंभवत्वित्यर्थः॥ ब्रह्मणेनमोस्त्वग्रयेनमोस्तुएषिभ्येनमोस्त्वो
 षधीभ्योत्रीत्यादिभ्योनमोस्तुवाचस्यतयेनमोस्तुविष्मवेनमस्करोमिमहतेमहत्तत्वायनमस्करोमिअनेनशान्तिकर्मणिगणसमाभ्युदयसिद्धयेत्रसां दीनम
 स्करोमीतिवाक्यार्थः॥१॥ॐ येदेवासोदिव्येकादशस्थएषिव्यामध्येएकादशस्थ॥ अस्सुसितोमहिनेकादशस्थतेदेवासोयुजमिमज्जुषध्वम्॥ मरुच्छ
 दक्कषिस्त्रिष्टुप्छन्दोविष्मदेवादेवताआश्रयंग्रहणेविनियोगः॥ अस्यार्थः॥ हेदेवासः देवाः येयूयंदिविस्वर्गेएकादशस्थएकादशकोदिसंख्यास्तिष्ठथत
 याएषिव्यामधिष्टितुपरिएकादशस्थतथाअस्सुसितः अस्त्वित्येवंरुपः शब्दआकाशवातीस्थितः स्थिताः आकाशस्थाइत्यर्थः॥ एकादशकोदिसं
 ख्याः स्थिताः केनस्थिताः महिनामहिमामाहात्म्येनेत्यर्थः॥ हेदेवासः इमंयज्ञंशान्तिकरणरूपंयूयज्जुषध्वंसेवध्वम्॥ स्वर्गाकाशएषिवीस्थास्त्रयस्त्रि
 शक्तोदिसंख्यादेवाइदंशान्तिकर्माधिष्ठायास्माकमभ्युदयकुर्वन्तिसम्भयेनावाक्यार्थः॥ इत्यावसथिकमहाधर्माधिकृतप्रीहलायुधविरचितेवा
 ह्युणसर्वस्वैवैश्वदेवशान्त्यध्यायव्याख्या॥ अथातिथिश्च॥ तत्रमनुः वैश्वदेवेतुनिर्द्दनेपद्यन्नोतिथिरात्रजेत्॥ वस्याप्यन्नंयथाशक्तिप्रदद्यान्नव
 लिहरेत्॥ शातातपपाराशरौ॥ प्रियोवायदिवाह्योर्मूर्खः पण्डितएवच॥ वैश्वदेवेनसंप्राप्तः सोतिथिः स्वर्गसङ्गः॥ वलिदानानन्तरंविष्णुपुराणे॥
 तनोगोदोहमात्रंवेकालंतिष्ठेद्ब्रह्मणोअतिग्रहणाशेषतदूर्ध्ववाययेच्छया॥ अनिष्टितत्रसंप्राप्तंयजेत्सागतादिना॥ तथासनप्रदानेनपादप्रसा
 लनेनच॥ अह्नयाचानदानेनप्रियप्रश्नोत्तरेणच॥ गच्छतश्चानुयातेनप्रीतिसुत्यादयेद्गृही॥ अन्तातकुलनामानमन्यतः समुपागतम्॥ पूजयेदतिथिराम्य
 नैकग्रामनिवासिनम्॥ वलिदानानन्तरंशंखलिखितौ॥ आगोदोहनमात्रकालमाकाङ्क्षेत्॥ अनिष्टिंशोत्रियोदेवत्रितीयतिथिधर्मनैष्ठिकः॥ समानच

ब्रांस् त्रिपोन्यो ध्यापक आगच्छेत्तस्मिन्काले तमर्चयित्वा श्रीयातृकषिदृतिरपित्रात्यणो ह्यनभ्रसुहृत्तमादत्ते । पय्यभ्रन्नत्रः पूजां कृत्तति । वाग्दुरिते तेना-
 मयः शास्यन्ति तस्मादाहिताग्निर्नानृतवादी न श्वाशीनास्तुक्वाक्पाभिधायी भवेत् । एवमाह । अपिशकं पचानस्य शिलोच्छेनापि जीवतः । नुक्कान-
 स्याग्निहोत्रनुनातिथिर्विभना भवेत् । अग्रयोतिथिर्मिच्छन्ति सोतिथिः स्वर्गमिच्छति । स्वयमिच्छति दानारं सम्पदं सुकृतकारिणम् । प्रार्थयन्ते
 यथा सर्वे निपानं मृगयसि एणः । एवङ्गृहस्थं संपन्नं प्रार्थयन्ती हि साधवः । आतिव्याधिकारे हारीतः । तस्यैष यदाह स्वागतमिति गृहदेवता सेनश्रीणा-
 ति । यत्पादसेचनं कुरु वेपित्स्तेन श्रीणाति यदन्नेनातिथिं पूजयति प्रजापतितेन श्रीणाति यदेनं पान्तमनुयाति प्रेयसो ब्रह्मवर्षस्यन्ते न सर्वात्कामानवाप्नो-
 ति । मनुः । एकरात्रनुनिवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनिसंहिस्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । पातवल्क्यः । अध्वनीनोतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपार-
 गः । मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः । पाराशरः । अतिशितमना दूतं देशकाल उपस्थितं । अतिथितं विजानीषान्नातिथिः पूर्वमागतः । त-
 था सुधार्तस्त्वितः शान्तो दैवादधानमागतः । तं पूजयेत्पुत्रनसोतिथिः स्वर्गसंक्रमः । मनुः । नैकग्रामीणमतिथिविप्रसो गतिकनथा । उपस्थितङ्गः हेवि-
 द्याद्वाप्ययिनाययोपिवा । शंखः । नयज्ञे दीक्षणावद्विर्वह्निषु शूषया तथा । गृहीस्वर्गभवाप्रोति यथा ततिथिपूजनात् । यमः । नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवा-
 सफलेनेव । देवताः परितुष्यन्ति यथा ततिथिपूजनात् । पुनर्यमः । विप्रपादोदकं कृत्वा यावत्तिष्ठति मेदिनी । नावत्पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् । यस्या-
 ध्वस्विनाः पथिका गृहमायान्ति कर्षिताः पूज्यन्ते तृणभूषाद्यैः वितरन्तेन पुत्रिणः । वौधायनः । यदा वह्नीनां शक्रयादेकस्मै गुरावते दद्यात् यो वा पुष्यम-
 मागतः स्यात् । पैगीनसिः । स विशेषतो नमति श्रये दद्यात् । पुत्रं जातमुदीक्षन्तेश्रोत्रियं भोजयिष्यतीति । वदन्ति पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च स्वागतेना-
 धिरासनेनेन्द्रः पितरः पादौ नान्नाद्येन गजाप्रतिः । स्वागतेनामयः शीताश्वासनेन शतक्रतुः । पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः । मनुः । अग्रलोद्योति-

षिः सायं सूर्योदो गृहमेधिनाम् । काले प्राप्ते लकालेवानाश्रयं न गृहे वसेत् । तथा शिलानुच्छेदो नित्यं पञ्चागनीनपि जुहूतः । सर्वस्वं कृतमादत्ते
 ब्राह्मणो न र्हितो वसन् । तृणानि भूमि रुद्धं वा कचतुर्थी च सूनुता । एतान्यपि सताद्देहेनोच्छिद्यन्ते कदाचन । विष्णुपुराणे । दिवा तिथौ तु विमुखे
 गते यत्पातकं नृणाम् । तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्याद्विमुखे गते । इत्यतिथिष्टजाप्रकरणम् । लक्ष्मणसौमिपालस्य धर्मार्थसोहलायुधः । निखिल
 आहुमन्त्राणां व्याख्याख्यापितवानि माम् । अथ आहुमन्त्रव्याख्या । तत्र यद्यपि नित्याह्निकप्रसङ्गवशात्प्रथमतो नित्य आहुव्याख्यैव कर्तुं युज्यते त
 थापि सर्वेषामेवान्येषां सपिण्डीकरणनित्य आहुकोद्दिष्ट आहुदारीनां प्रकृतिभूतं सर्वप्रधानं पार्वण आहुविध्यन्तर्भावित्वेन पार्वण आहुमन्त्र
 व्याख्यानादेव सकलनित्यनैमित्तिककाम्य आहुमन्त्रव्याख्यानस्य सिद्धिरतः पार्वण आहुमन्त्रव्याख्यानमेव प्रथमतः क्रियते । ये तु सपिण्डीकर
 णवृद्धि आहुयोर्मन्त्रा अत्र न प्राप्यन्ते ते यस्यैव शेषे व्याख्यायन्ते । अथ पार्वण आहुम् । तत्र कुशासनदानानन्तरं विश्वेदेवावाहनम् । आसने सुद
 र्भा नास्तीत्येव विश्वेदेवानहमावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास इति यवानवकीर्ष्याथ भाजने सपवित्रके इति । याज्ञवल्क्यः
 । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगत इत्यनया क्त्वावाह्येति । कात्यायनः । तत्र गृह्यसमदक्षिणपित्री छन्दो विश्वेदेवादेव तन्निष्ठो मे वैश्वदेवग्रहणे
 विनियोगः । मन्त्रो यथा ॐ विश्वेदेवास आगतः शृणुताम इमं हवम् । एवं वर्हिर्निषीदत ॥ १॥ अस्यार्थः । हे विश्वेदेवासः यूयं मे मम इदं हवमाह्वा
 नं शृणुतां श्रुत्वा चागत आगच्छत आगत इदं वर्हिः कुशे आनिषीदत आसनार्थमुपकल्पिते वर्हिषि निविष्टा भवतैत्यर्थः । अत्र विश्वेदेवास इति स
 बोधने प्रथमावहवचने आज्ञासरसु गित्यसु गागमेन रूपम् । शृणुता इत्यत्र तस्य ता इति तकारस्य स्थाने ता आदेशः । आगतेति आगच्छत इत्यत्र व
 र्णागि सो वर्णवियर्थे यश्चेति छकारलोपः आनिषीदतेति छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चेति पाणिनिस्मरणादव्यवहितेनाङ्गनिषीदतेत्यस्य संबन्धः ।

ब्राह्म ५३ दं वहीरिति आउ. कर्मप्रवचनीय इत्यनेन सप्तम्यर्थे द्वितीया । यवविकरणानन्तरं जपः । तथा च कात्यायनः । अवकीर्य विश्वेदेवाः शृणुते ममिति-
 जपित्वेति । अत्र सुहोत्रकृषिस्त्रिष्टुप् छंदो विश्वेदेवा देवता सर्वमेधे वैश्वदेवग्रहणो विनियोगः । मन्त्रो यथा ॐ विश्वेदेवाः शृणुते मम ५ हवये मे अन्न-
 रिसेय उपदा विष्टये अग्निजिह्वा उत वायजत्रा आसदा स्मिन्वर्हिषि मादय ध्वम् ॥ २॥ अस्यार्थः । हे विश्वेदेवा ययं मे मम इदं हवमाह्वानं शृणुत
 किंभूता ययं ये अन्नरिसे आकोशस्थतिष्ठत तथा ये उपसमीपेष्टथिभ्यां द्युविस्वर्गे द्वयोः स्थ इत्यनेनैव संबन्धः । एतदुक्तं भवति । भूमा वाकाशे स्व-
 र्गचये स्थिता विश्वेदेवाः कते ये अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वा हविर्भोजनसाधनं येषां उत वा अपि वा वाये यजत्राः यजत्त आह्वकारिणो नायन्त इति यजत्राः
 पुरोरवो मादव प्रभतयुः । ते ययं मस्मिन् सदने वर्हिषिकुशे आसदा उपविश्य मादय ध्वम् मदीहर्षस्तद्युक्ता भवत । मादय ध्वमिति स्वार्थेणित् । आह्व-
 चदेवारसितार इत्यत्र तेषां मारसभूतत्वे देवपूर्वयोजयेदिति मनुप्रमाणम् । एतज्जपानन्तरं पितृणां मावाहनम् । यथा कात्यायनः । उशन्तस्त्वत्पुन-
 यावाह्येति । तत्र शंखकृषिरुष्टु छंदः पितरो देवतासौ धाम अग्न्युपस्थाने विनियोगः । मन्त्रो यथा ॐ उशन्तस्त्वानिधीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
 उशन्तु शत आवाहपितृहविषे अत्तवे । अग्निदेवतो मन्त्रः । तेनायमर्थः । हे अग्ने त्वात्वा निधीमहि आदधीमहि आधानं कर्म्यु इति यावन् वयमित्यथा
 हार्ष्यम् । किंभूता वयम् । उशन्तस्त्वामिच्छन्तः किंच उशन्त एवायत्त्वां समिधीमहि ज्वालया मः । त्वच्चास्माभिराहितो ज्वालितश्च पितृनुमिषात्तादी-
 नावह आवाहय आनयेत्यर्थः । किंभूतस्त्व उशन्त पितृनुच्छन्त किंभूतान् पितृनुशन्त रच्छन्तः किमर्थमावाहनमित्यत आह । हविषे आस्मद्वत् हवि-
 षः अत्तवे अद्वनार्थम् । हे अग्ने अस्माभिराधानं ज्वालनाभ्यां माराधितस्त्वमस्माकं पितृन् आह्वयेयस्य हविषो भक्षणायानपेक्ष्यो प्रार्थना वाक्या-
 र्थः । षट्साधनञ्च तर्पणप्रसाकणवक्तव्यम् । आवाहनानन्तरं जपः । कात्यायनः । अवकीर्या यत्तु न इति जपेत् । तत्र शंखकृषिस्त्रिष्टुप् छंदः पितरो दे-

वतासौ वामपुष्पस्थाने विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ आयन्तुः पितरः सौम्या सोमिष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तो धिब्रुवन्तु वे-
 वन्त्वस्मान् । अस्यार्थः । नो अस्माकं पितरः आयन्तु आगच्छन्तु के ते पितरः सौम्यासः सौम्याः सोमपाः इत्यर्थः । न केवलं सौम्याः अग्निष्वात्ताश्च यौत-
 स्मार्ताग्निभिश्च स्वात्ताः भस्मितास्तेषां यौतस्मार्ताग्निभिः संस्काराः कृता इत्यर्थः । कैरागच्छन्तु पथिभिर्वर्त्मभिः किंभूतैर्देवयानैर्देवानां यानंगम-
 नैर्पैर्वर्त्मभिस्तैरागत्य ते पितरोऽस्मिन् द्वादशरूपे यज्ञे अस्मान् पितर अधिब्रुवन्तु अधिकान् ब्रुवन्तु श्लाघयन्ति इत्यर्थः । किंभूताऽमदन्तः तृप्यन्तः कया-
 स्वधया पितृणां मनेन न केवलं मधिब्रुवन्तु अवन्तु चरन्तु च । अस्मिन् यज्ञे अस्माकं पितरः सोमपाः अग्निष्वात्ताः आगच्छन्तु आगत्य च स्वधया द्वाद-
 शान्तेन तृप्यन्तोऽस्मान् श्लाघयन्तु रक्षन्तु चेत्वाशसा वाक्यार्थः । पदसाधनं तु तर्पणं प्रस्तावेकृतम् । ततः पात्रेषु जलदाने कात्यायनः । यत्ति पदसचमसे
 युपवित्रांतर्हितेषु एकैकस्मिन् पञ्चासिञ्चति शनो देवीरिति । तत्र दध्नुः शर्वणा ऋषिरापो देवता गायत्री छन्दो महावीरानन्तयोः शान्तिकरं लो विनियो-
 गः । मन्त्रो यथा । ॐ शनो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतयोऽंशयो । रभिस्रवन्तु नः । अस्यार्थः । हे आपः नोऽस्माकं पितृणामिति शेषः । शङ्क-
 ल्याप्यो भव-
 न्तु किंभूताः देवीः दिव्यस्तुत्यादिविषयाः किमर्थं मू अभिष्टये उपचयार्थं पीतये पानाय च । किंच नोऽस्माकं शंयोः कल्याणयोगायां भिस्रवन्तु अभिस्र-
 ङ्गच्छन्तु । अपवाक्यार्थः । आपोऽस्माकं उपचयाय पानाय कल्याणयोगाय च भवंत्वित्याशंसा । पदव्याकारश्च स्नानं प्रस्तावेकृतम् । ततो देवपात्रेषु वदान-
 म् तत्र प्रजापतिर्ऋषिर्यवो देवता यजुश्चा छन्दो नास्ति अभिष्टो मे सुयव प्रक्षेपणो विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ यवो सियवयास्मद्देवो यवयारातीः । अ-
 स्यार्थः । यवः असिष्टय कृकारो भवसि अस्मद्देवः अस्मदुपचारं ज्ञात शत्रून् यवयव पृथक् कुरु परस्परं भिन्नान् सहररहितान् कुर्वित्यर्थः । न केवलं मरातीः स-
 हज शत्रून् यवयव असंहतान् कुरुपतस्त्वं पृथक् कारी अतोऽस्माकं शत्रून् भिन्नान् कुर्विति वाक्यार्थः । द्वेष इति कृत्रिमं शत्रुवाची अरातिः सहजं शत्रुः । अत्र

ब्रा-स-

५४

युमिप्रणइत्यस्यधातोः पचाद्यचप्रत्ययेकृतेयवइतिकर्तरिरूपम्। यवयइतितस्यैवधानोर्कटोरविनि अश्रत्ययेनयवः तत्कारोतितदाचष्टइतिणिच्प्र-
त्ययेलोट्मध्यमपुरुषैकवचनेरूपम्। हेषइतिद्विषइतिप्राप्तेच्छान्दसत्वादिकारस्थानेएकारः। अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोपिवेदेदृश्यते। यथाउभस्या-
अरासाइतिप्रदेशान्तरेपठ्यते। तनः पितृयात्रेषु तिलप्रसेपेकासायनः। एकैकस्मिन्नेवनिलानावपतितिलोसीति। मन्त्रोपया। ॐ तिलोसिसोम-
देवसोगोसवोदेवनिर्मितः। प्रत्वमद्भिः एकस्वधायापितृनलोकान्प्रीणाहिनः स्वाहा। अस्यार्थः। तिलस्तुमसिभवसिकिंभूतः सोमदेवसः सोमोदेव-
नाअस्येतिसोमदेवसः पुनः किंभूतः गोसवः गांस्वर्गंस्तेइतिगोसवः तिलोहिदनः सन्दातुः पापसयंकुर्वाणः स्वर्गजनयतिअपिकिंभूतः देवनिर्मि-
तः देवेनविष्णुनानिर्मितउत्पादितः अपिकिंभूतः अद्भिः एकः जलेनमिश्रितः यतस्त्वमेवंभूतः तस्मादस्माकंपितृल्लोकान्पितृपितामहप्रभृतीन्प्रत्व-
ञ्चिरकालंस्वधयास्वधाकारेणप्रीणाहिनीनांकुरु स्वाहाकारस्तिलप्रसेपार्थः। तिलोसीत्यादिस्वधयाइत्यन्तेनतिलंस्तुत्वाअस्माकंपितृनप्रीता-
कुर्वन्तिनाञ्चावाक्यार्थः। अवप्रीणाहीनिप्रीधातोर्लोदसिष्वाच्छन्दसीतिविकल्पेनपितृसमतिडित्वाभावात्तन्निवन्धनइकारो नभवति। यद्यपिस्वाहा-
देवहविर्दानइतिदर्शनादत्रपित्रेकर्मणिस्वाहाकारोऽयुक्तस्तथापिकात्यापनेनमहर्षिणास्वाहान्तस्यैवमन्त्रस्यपाठादनुपपत्तिर्नाशङ्कनीया। एकैक-
स्यैकैकेनपिदधानियादिव्याइतिकात्यायनः। मन्त्रोपया। ॐ यादिव्या आपः पयसा संवभृवुर्प्या अन्नरिषा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान-
आपः शिवाः शर्पस्योनाः सुहवा भवन्तु। अस्यार्थः। आपः पानीयानिपयसास्त्रीरेण संवभृवुः माधुर्यशीतत्वादिनाएकीभूताइत्यर्थः कास्ता आपः या-
दिव्याः दिविस्वर्गेभूताः उतअपिया अन्नरिषाः आकाशभूताः उतअपियाः पार्थिवीः पृथिव्यांभूताः उतशब्दउभाभ्यां संवध्यतेकिंभूभूताः हिरण्यवर्णाः
हिरण्यंरजतंतत्स मानवर्णाः सुभ्रवर्णाः पुनः किंभूताः यज्ञियाः यज्ञाहीनाः आपः नोअस्माकंशिवाः सोमाभवन्तुनकेवलंशिवाअपित्रशंकत्याणद-

मवत्तुस्योनाः सुखदाश्च भवन्तुसुहृद्वात्रात्यणहस्तेहृताः भवन्त्वित्यनेनैवसंबन्धः। अत्रपार्थिवीरितिप्रथमावद्भवचनस्थानेविभक्तिर्यत्तयेनहि
तीयावद्भवचनम्। स्योनाऽनिसुखस्यनाम निरुक्तेपठ्यते। वाक्यार्थस्तुयादिव्याख्यादित्यज्ञेनापस्तुत्वाताः अस्माकसेमाकल्याण्याः
सुखाः स्वर्गदाश्च भवन्त्वित्याशंसा। प्रथमपात्रेसंस्ववान्समवनीयपात्रंत्युजीकरोतीतिकात्यायनः। मन्त्रोपया। पितृभ्यस्थानमसि। अस्यार्थः।
हेपात्रपितृभ्यः पितृणांस्थानमसिभवसिइत्यर्थः। अत्रपितृभ्य इतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थीयतः स्वंपितृणांस्थानभवसिअतस्त्वंपितृणामवस्थानायसु
जीकृतमित्यभिप्रायः। अत्रचपितरस्तिष्ठन्तीतिस्मृतिः। आहतास्तत्रतिष्ठन्तिपितरः आहृदेवताः। उद्धृत्ययुताक्तमन्त्रं पृच्छत्यग्नौकप्रिष्यइतिका
त्यायनः। तत्राग्नौकरणहोममन्त्रद्वयस्यप्रजापतिकृषिर्देवोदेवतायजुषांछन्दोनास्त्यग्नौकरणहोमेविनियोगः। मन्त्रोपयाॐ अग्नयेक्यवाहना
यस्वाहा। अस्यार्थः। अग्नयेस्वाहाकिंभूतायक्यवाहनायक्यं पितृणामन्नन्तितृभ्योवहतिप्रापयतीतिक्यवाहनस्तस्मै। ॐ सोमायपितृम
तेस्वाहा। अस्यार्थः सोमायस्वाहाकिंभूतायपितृमतेपितरोस्यसन्तीतिपितृमानतस्मै। हृतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्यजपति। पृथिवीतेपात्रमिति
कात्यायनः। मन्त्रोपया। ॐ पृथिवीतेपात्रंद्यौः पिधानं ब्राह्मणस्यमुखेऽमृतेऽमृतंनुहोमिस्वाहा। अस्यार्थः। हेअग्नौकरणशेषतेतवमात्रमा
धारः पृथिवीविश्वस्याधारभूतापिधानं आवरणद्वौः आकाशत्वाममृतहृतशेषंब्राह्मणस्यमुखेनुहोमि। किंभूतेअमृतेअनष्टेअभस्यभस्य
णादिभिरदृषितेइत्यर्थः। अत्रतेइतिपुष्पत्छन्ददर्शनात् प्रकृतत्वाच्चेअग्नौकरणशेषइतिसंबोधनमध्याहृतम्। अमृतमिति विशेषण
पददर्शनात्त्वामिति विशेष्यकर्मपदंकल्पितम्। पृथिवीतेपात्रमित्यनेनभोजनपात्रंस्तुतंद्यौः पिधानमित्यनेनचाहृतंहविर्येनकेनापिदृश्यत
इतिशङ्कानिराकृता। ब्राह्मणस्यमुखेअग्निसदृशेत्वाममृतंनुहोमीतिपाञ्चावाक्यार्थः। जुहामीतिहोमप्रतिपादनात् स्वाहापदसमावेशः

ब्राह्म
५५

ब्राह्मणस्याग्निसहशत्वेऽप्राज्ञाधिकारे। आपस्तंबः। पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे इति। वैष्णव्यञ्जयिषु वा वाजपति अङ्गुष्ठमन्त्रे वगसु इति। कात्यायनः। तत्र मेधातिथिः ऋषिर्विष्णुदेवता गायत्री छन्दोऽग्निष्टोमे विनियोगः। मन्त्रो यथा। ॐ इदं विष्णुर्विचित्रमेवैधानिदधे पदं। समूढमस्य पांसुरे। अस्यर्थः। विष्णुर्भगवान् इदं अन्नविचक्रमेदिक्रान्तवान् आक्रान्तवानित्यर्थः। विष्णुरेव पदं निदधे निहितवान् अपितवान् कथञ्चैधा-
त्रिः प्रकारं पृथिव्या माकाशे स्वर्गे च अस्य विष्णोः पदं पांसुरे धूलिकायां समूढं पृथिव्यां समूढं सम्यग्निविष्टम्। अयमत्र वाक्यार्थः। यो विष्णुः पृथिव्या माकाशे स्वर्गे च पदमपितवान् तस्य च पदं पृथिव्यां विशेषतः सम्यग्नि-विष्टं स विष्णुरिदं मन्त्रमाक्रान्तवान् अतो राक्षसा अपसरन्ति तस्यार्थः। अपहता इति तिलान् विकीर्येति कात्यायनः। तत्र प्रजापतिः ऋषिः सुरा देवता पशुष्टाच्छन्नेनास्ति पितृपितृत्वे रस्वाकरणे विनियोगः मन्त्रो यथाः ॐ अपहता असुरारक्षांसि वेदिषदः। अस्यार्थः। असुराः अपहताः अपसारिताः किंभूताः वेदिषदः वेदिः प्राज्ञार्थं सस्कृता भूमिः तत्र सीदन्ति तिष्ठन्तीति वेदिषदः न केवलमसुरारक्षांसि राक्षसाश्चापसारिता इत्यर्थः। अनेन विकीर्णतिलेन प्राज्ञभूमिस्थिताः असुरारक्षसाश्च निराकृता इति वाक्यार्थः। अन्नमधुमयकृत्वा मधुवातेति मन्त्रितमिति कात्यायनः। तत्र गौतमः ऋषिर्विश्वेदेवता गायत्री छन्दः पदं नेकर्मस्य दधि मधुघृताभ्यंजने विनियोगः। मन्त्रो यथा। ॐ मधुवाता कृतापते मधुस्य रन्ति सिन्धवः माधीर्नः सन्तोषधीः मधुनक्तुसुतोषसो मधुमस्यार्थिवरजः। मधुद्वोरस्तुनः पिता। मधुमानो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः। माधीर्गवो भवन्तुनः। अस्यार्थः। वाता मधुकृतापते वायवो मधुवहन्ति त्वर्थः। सिन्धवो मधुस्य रन्तुनद्वो मधुस्त्वन्तु ओषधीर्माधीः सन्तु ओषधयो धान्यादयो मधुपक्ता भवन्ति त्वर्थः। नोस्माकमिति स्थानं नृपेयियोष्ये। नक्तं मधु अस्तुरात्रिर्मधुमती भवन्तु न केवलमहः। रात्रिश्च उषसोऽपि मधुश्रवाः सन्तु इति ऋग्वेदेऽथैव संवन्धः। उषः प्रभातं पार्थिवरजः म

५५

धुमदस्तुष्टिनीमधुमतीभवत्वित्यर्थः। द्यौः स्वर्गः मधुस्तुमधुमतीभवतुकिंभूताद्यौः। पितापितेवसर्वेशस्यानुकुलाभवापिनश्चित्सर्वत्रवपान्य
 म। वनस्पतिर्नः मधुमानस्तुवनस्पतिः सोमः सूर्यश्च मधुमानस्तुगावोनः माधीर्भवेत्। अत्रकृतायतइतिनिघण्टेप्रापणार्थः। कृतधातोः लेटप्रत्यये
 कृतेतिङोतिङोभवन्तीतिवह्वचनस्थानेएकवचनेनकृतायतइतिरुपम्। तथास्रन्तीतिआशस्मयालेट्। माधीरोषधीरितिचसुपासपोभवन्ती
 तिप्रथमावह्वचनस्थानेद्वितीयावह्वचनम्। अस्मकण्डिकात्रयस्यवाय्वादिसर्वमेतदस्मृतिद्वेष्टांमधुमयंभवत्वित्याशंसावाक्यार्थः। अपहृता
 इतिआख्यातमेव। पिण्डदानानन्तरमत्रपितरइत्युक्ताउदङास्तेइतिकात्यायनः। अत्रप्रजापतिकृषिः पितरोदेवताहृतीहृन्ः पिण्डपितृयज्ञेजपेवि
 नियोगः। मन्त्रोपस्था। ॐ अत्रपितरोमादयध्वयथाभागमाह्वयध्वम्। अस्यार्थः। हेपितरः अत्रमादयध्वं अत्रपिण्डेमुह्युक्ताभवत। किंचयथाभागमा
 ह्वयध्वंस्वस्वभागंप्राप्यह्वयाइववलिनोभवत। अत्रआउ-एवहिह्वयशब्दात्कर्तुः क्यउ-सलोपश्चेतिक्यउ-प्रत्ययः। स्वेच्छेयमपितृणांपिण्डोपभोगार्थ
 भूम्यर्थेनावक्यार्थः। आहृत्यामीमदन्तेतिजपतीतिकात्यायनः। अत्रप्रजापतिकृषिः पितरोदेवतायजुषांहृन्दोनास्तिपिण्डपितृयज्ञेविनियोगः। म
 न्नोपस्था। ॐ अमीमदन्तुपितरोयथाभागमाह्वयिषत। अस्यार्थः। पितरः अमीमदन्तमहंप्राप्तवन्तमदन्तेनपिण्डेनहर्षयुक्ताभूताइत्यर्थः। किंचय
 थाभागमाह्वयिषतस्वस्वभागंप्राप्यह्वयाइववलिनोभूताः। अमीमदन्तेतिमदीहर्षग्लपनयोरित्यस्माद्दातोःस्वार्थिकणिजन्ताच्चउडि-रुपम्। ए
 र्वमन्त्रकृतेभ्यर्थनेसप्तमीत्युत्तरवाक्यार्थः। नीवींविस्त्रयनमोवइत्यजलीनकरोतीतिकात्यायनः। तत्रषण्णामन्त्राणांप्रतिपतिकृषिर्यथासंख्या
 ग्रीष्मशिशिरवर्षावसन्तहेमन्तशरदः षड्कृतवोदेवतायजुषांहृन्दोनास्तिपिण्डपितृयज्ञेषडंजलिकरणेविनियोगः। मन्त्रोपस्था ॐ नमोवः पितरः सु
 धावनमोक् पितरस्तपसेनमोवः पितरोजीवंतस्मै नमोवः पितरोरसायनमोवः पितरोद्योरायनमोवः पितरोमन्यवेनमोवः पितरः स्वधायैवः पितरोन-

ब्रा.स.
५६

मः। एषां मन्त्राणामर्थः। हे पितरः वोयुष्मभ्यं नमः शुष्माय च नमः शोषणकारिणे ग्रीष्माय च नमः। हे पितरः वोयुष्मभ्यं नमः तपसे च तप इति माघमास
स्य नाम तेन माघफाल्गुनात्मकशिशिरऋतुरेकादेशत उद्भवेन तस्यैव नमस्कारः कृतः। हे पितरः वोयुष्मभ्यं नमः यज्जीवं जलतस्यैव नमः अनेन वर्षान्तमा
स्कारः कृतः। हे पितरः वोयुष्मभ्यं नमः रसाय च नमः रसः पुष्परसः तद्भवेन तत्कारणीभूतस्य वसन्तस्य नमस्कारः कृतः। हे पितरः वोयुष्मभ्यं नमः यो
राय मन्यवे च नमः हेमन्तायैव नमः। हेमन्तस्य शीतप्रचुरत्वात् प्राणिनां भयद्वेन तु त्वेन योरः मन्यदेकद्वयं यथा कुहः कश्चिद्दुःखं न नयति तथा यमपि शी
तं दुःखं न नयतीत्यर्थः। हे पितरः वोयुष्मभ्यं नमः स्वधायै शरदे। यथा शुतिः स्वधेव शरत्स्वधायै पितॄणामन्नमिति। एभिः षड्विंशतिभिरुक्तैः पितरस्तु
ष्टाभवन्ति कृतवश्चेति तात्पर्यम्। षड्भिरुक्तैः पितरश्चेति प्रतिपादितेन ऋतुभिस्सह पितॄणामभेदेनोभयनमस्कारः कृत इति वाक्यार्थः। एतद्दृ
ष्टुं प्राप्तेति स्त्राणि प्रतिपिण्डमिति कात्यायनः। तत्र प्रजापतिऋषिः पितरो देवता यत्तुष्टाच्छन्दोनास्ति पिण्डपितृयज्ञसंज्ञादने विनियोगः। मन्त्रोप
या। ॐ एतद्दः पितरो वासः। अस्यार्थः पितरः वोयुष्मभ्यं एतद्वासः आच्छादनम्। ऊर्जमितापो निषिञ्चतीति कात्यायनः। तत्र प्रजापतिऋषिणो देव
ता विराट्छन्दः पिण्डपितृयज्ञे विनियोगः। मन्त्रोपया। ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं दुःतपयः कीलालं परिश्रुतं स्वधास्थितं पितॄन्। अस्यार्थः। हे आ
पः यूयं स्वधास्थितं पितॄणामन्नं भवयस्व मात्मीयधानं शोषणमनेनेति स्वधा। तथा च शुतिः स्वधा पितॄणामन्नमिति। ततश्च मेममपितॄन्तर्पयत इ
ति तस्मान् कुरुत किंभूता यूयं ऊर्जं वहन्ती अन्नं वहन्त्यः प्रापयन्त्यः किंभूतमूर्जं अमृतं एतमिसादिपरिश्रुतमित्यन्तमूर्जं विशेषणानि। अमृतं देवा
नामन्नमिति श्रुतं प्रसिद्धं यो दुग्धं कीलालं पशुं कीलं वन्यनमलं योग्यमस्येति कीलालः पशुः परिश्रुतं स्वधा। एतच्चामृतादिपञ्चकमूर्जं शब्दाभिधे
यम्। ऊर्जं चान्नमेव। यथा च शुतिः यस्माद्यावन्मात्रं दवानस्य रसः सर्वमेवान्नं भवतीति। यतो यूयं नानाविधमन्नं वहन्त्यः स्वधाभवयतस्मान्मम

५६

पिबन्तर्पयतेतिवाक्यार्थः। वहन्तीति सुपांसुपोभवन्तीति प्रथमा बहुवचनस्थाने द्वितीया बहुवचनम् आधत्तेति मध्यमं पिबन्तर्पयन्तीति पुनर्कामातका
 त्यायनः। अत्र प्रजपतिऋषिः पितरो देवता गायत्री छन्दः पिबन्तर्पयन्ते पत्न्या मध्यपिबन्तर्पयन्तीति विनियोगः। मन्त्रो यथा। ॐ आधत्त पितरो गर्भकुमा
 रं पुष्करस्त्रजं यथेह पुरुषो सत्। अस्यार्थः। हे पितरः गर्भमा धातु किं भूतं कुमारं पुनन्तमपि किं भूतं पुंस्वरस्त्रजं पुष्करस्य य यस्य स्रज्जाला अनयो रिति
 पुष्करस्त्रजावस्थिनी कुमारौ ताविव पुष्करस्त्रजं दीर्घायुषं निरुजं सुरूपं ज्ञेयार्थः। यथा इह पुरुषोऽसत् येन प्रकारेण इहैव कृतौ पुरुषो देवपितृमनुष्या
 णामभीष्टं हरयिता भूयात्। तथा गर्भमा धत्त इत्यभिप्रायः। असदिति असंभवीत्यस्माद्वा तोल्लिङ् प्रथमं पुरुषैकवचनं शतस्य बहुलं छन्दसी तिलु
 ग्भवति। आगमानुशासनस्यानित्यत्वादासुडागमो न भवति। वाजे वाज इति विसृजेति कात्यायनः। तत्र वशिष्ठऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः। अथा देवता वाज
 पेये वार्हस्पत्ययज्ञे विनियोगः। मन्त्रो यथा। ॐ वाजे वाजे वत वाजिनो धनेषु विप्रः अमृताः कृतज्ञाः अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तस्मा यात पथिभिर्देवयानैः
 नैः। अस्यार्थः। हे वाजिनः पितरः वाजो नमस्यास्तीति वाजी तञ्च आदे दत्तं पितृणां मस्तीति पितर एव वाजिनो वत रसत कुचनोस्माकं वाजे वाजे अन्ने
 अन्ने यद्यहैवास्माकं कृतमकृतं ज्ञानं प्रद्वार्थमुपस्थापितं तत्र सर्वत्र न केवलं तत्र धनेषु च अन्नातिरिक्तं प्राद्वीय इत्येव च किं भूता ययं विप्रः विप्रः
 मूर्तयो विप्रदेहस्था इति यावत् अपि किं भूताः अमृताः अमरणधर्माः पुनः किं भूताः कृतज्ञाः सत्यज्ञानशालिनः रसित्वा च अस्य मध्वः पिवतः
 एतदन्नं सवन्धि नो मध्वः रसस्य पिवत पीत्वा च मादयध्वं तस्य ध्वं तस्माः सन्तः पथिभिर्यतिवर्त्य भिर्गच्छत किं भूतैर्देवयानैः यैर्वर्त्यभिर्देवा यान्ति तै
 रित्यर्थः। अयं वाक्यार्थः। हे पितरो विप्रदेहा अस्माकं आदे दत्तमन्नं रसत रसित्वा च तस्य रसं पीत्वा तस्माः सन्तो देवसेवितैर्वर्त्यभिः स्वर्गं गच्छते वि
 । मध्व इति मध्वशब्दस्य षष्ठ्येकवचने रूपं आगमानुशासनानित्यत्वानुम्न भवति सञ्ज्ञा पूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणश्च न भवतीति। आमा वाजस्येस्य

ब्रा.स.

५७

तुवत्प्रदक्षिणीकृतप्रविशेदितिकासायनः। तत्र हृहस्पतीन्द्रावृषीविष्टच्छन्दः प्रजापतिर्देवतावाजपेयेयजमानस्य तेनैव पथागमने विनियोगः।
मन्त्रोपस्था। ॐ आमावाजस्य प्रसवो जगम्या देमेद्या वा श्विवी विश्वरूपे। आमागन्ता पितरामातरायुवामासोमो अमृतत्वाय गम्यात्। अस्यार्थः। वाज
स्यान्नस्य प्रसवः फलमामां जगम्यात्पुनः। पुनरागच्छतु अस्मिन्प्रादे कृतस्यान्नदानस्य फलं मां प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः। किंच इमेद्या वा श्विवी मामा।
जगम्यातां पुनरागच्छतां किं भूतेद्या वा श्विवी विश्वरूपे विश्वं सर्वरूपययोस्ते विश्वरूपे एतेन श्विवी संवन्धिकल्प्याणं स्वर्गसंवन्धिचमामागच्छतु इ
ति आशांसावाक्यार्थः। किंच हे पितरामातरायुवामासोमामागन्त आगच्छन्त यदा यदा इन्द्रादङ्करोमि तदा तदा मम माता पितरौ आगच्छन्तामि
त्यर्थः। किंसोमः पितृणां राजामामागम्यात् आगच्छतु किमर्थम् अमृतत्वाय मोक्षाय प्रादङ्कृत्वा विसर्जितेषु पितृष्वनुव्रजने क्रियमाणे
प्रादस्य फलं मम भवतु यार्थिवसुखं मम भवतु स्वर्गं मम भवतु प्रादसमये मम माता पितरौ आगच्छतामोक्षश्च भवत्वित्याशांसावाक्यार्थः। आज
गम्यादिति गम्लगता वित्यस्माद्वातोर्मत्रादिस्थितेन आइत्यनेनोपसृष्टस्य यद्भुक्ति आशिषिलिङि कृते रूपम्। एतदेव वचनपरिणामेन द्विवचना
न्तं जगम्यादित्यस्य पूर्वपठितेन आइत्यनेन संवन्धः द्यावा श्विवी इत्यत्रापि संवन्धते। आगन्तामित्यत्र व्यवहितेन आइत्यनेन संवन्धः बहुलं च्छन्दसी
ति शपोलुक्। पितरामातरा इति माता पितराविति प्राप्ते पितरामातरा च्छन्दसीति निपातः। युवमिति प्रथमायाश्च द्विचने भाषायामिति भाषावि
षये आकारस्य विधानात्। अत्र च्छान्दसपदे आकारो न भवति शेषलोपश्च भवत्येव। आमासोमो अमृतत्वाय गम्यादिति व्यवहितेन आइत्यनेन गम्या
दित्यस्य संवन्धः। इति पार्वणप्रादुम्॥ प्रेतपात्रपितृपात्रेष्वसिंचनिये समाना इति द्वाभ्यामिति सपिण्डनेकासायनः। तत्र प्रजापतिः कृषिः पितरो देवता
ऽनेष्टुच्छन्दः सौत्रामण्याग्रहहोमे विनियोगः। मन्त्रोपस्था। ॐ ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधानमोयतो देवेषु कल्पताम्

५७

अस्यार्थः पितरः पितामहप्रपितामहद्वयप्रपितामहाः समानासपिण्डीकरणेन समानं लोकं पितृलोकं गता अतएव समनसः समानहृदयाः यस्मिन्
ज्येष्ठमस्याधिकारे स्थिता तेषां यो लोकः स्थानं स एव तस्मै प्रेताय पित्रे स्वधा भवतु किंचनम् नमस्कारकृतो यज्ञः देवश्चाहमिति यावत् तेषु देवेषु पुरुष
वोमा इवः प्रभृतिषु कल्पतां कृष्णे भवतु अनेन सपिण्डनकर्मणा प्रेतस्य पितृलोकप्राप्तिः सदैवश्चाद्वाधिकारश्च भवत्वित्याशंसा वाक्यार्थः । प्रजापतिः क
षिर्यजिमानो देवता तुष्टुच्छन्दः सौमामर्या यद्गृहो मे विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः तेषां श्रीर्मयिकल्पताम्
स्मिं लोके शतं समाः । अस्यार्थः । जीवेषु सूक्ष्मशरीराधिष्ठानेन कर्मणां भोक्तृषु मध्ये ये मामकाः मत्संवन्धनो जीवाः सूक्ष्मशरीराधिष्ठानेन कर्मभो-
क्तारः किंभूताः समानाः समनसः एतद्वयं व्याख्यातमेव तेषां प्रसादेनेत्यध्याहार्यं भयि श्रीर्लक्ष्मीः कल्पतां भवतु अस्मिं लोके इहैव जन्मनिक्रियं तत्कालं
शतं समाः शतवर्षाणि । अनेन सपिण्डनकर्मणा पितृलोकप्राप्तानां पितृणां प्रसादेन वर्षशतं मम लक्ष्मीर्भवत्वित्याशंसा वाक्यार्थः । अथ रंचैव सर्वपा
वेषु तुल्यम् । इति सपिण्डीकरणश्चाह मन्त्रव्याख्या । अथ वृद्धिश्चाहम् । तत्र चार्थपात्रेषु यवदानमन्त्रः । ॐ यवो सिसोम देवसो गोसवो देवनिर्मितः प्रत्न
मद्विः एतः उष्ट्यानां दीमुखान् पितृल्लोकान् प्रीणा हि नः स्वाहा । अस्यार्थः । अत्र च मन्त्रे यवैस्त्रिलार्थ इति कात्यायनवचनात् तिलस्थाने यवस्य पादान्मन्त्रेपि
यवो सीतियवस्यैवानुमन्त्रणीयत्वमाश्वलायनेन लिखितं न स्वधां प्रयुज्जीतेति स्वधानिषेधात्स्वधेत्यस्य स्थाने उष्ट्या इत्याश्वलायनेन पठितं तेन नोस्माकं
नां दीमुखान् पितृल्लोकान् प्रीणायेति संवन्धः । अथ रंच सर्वेति लोसीति मन्त्रेण समानं । अत्रान्ये मन्त्राः पार्वणवद्गोद्वयः । इति वृद्धिश्चाहम् । इत्याव-
सथिकमहाधर्माधिकृतहलायुधकृतौ ब्राह्मणसर्वस्वपार्वणश्चाह मन्त्रव्याख्या ॥ अथ भोजनविधिः । तत्र विष्णुपुराणम् ॥ स्नात्वा यथावत्कृत्वा च देव
र्षिपितृतर्पणम् । प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भर्ज्जीतप्रयतो गृही ॥ कृतनथो हृतश्चाग्रौ शुद्धवस्त्रधरो नृप । देवतः । स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्वगन्धालङ्कृतः

ब्रा-स-
५८

पुचिः। पञ्चयज्ञावशिष्टञ्च यो मुञ्के सो मृताशनः। जावलिः। अस्मात्ताशी मलं भुङ्के अनपीष्टयशोणितम्। अहत्वा च कृमिं भुङ्के अहत्वा विषभोजनम्। भ-
विष्यपुराणे। अहत्वा वैष्णवे च ये भुञ्जन्त्यवुधाजनाः। तथा विना तु शास्त्रेण भोग्यो निव्रजन्ति ते। तथा विना तु शास्त्रेणोति भोजनविधिविधायकशास्त्रा-
तिक्रमणेत्यर्थः। मनुः। सायं प्रातर्दिना तीनामशनं देवनिमित्तम्। नान्तरा भोजनं कार्यमग्निष्टोमसमो विधिः। ह्नुगपरिशिष्टे कात्यायनः। मुनिभिर्द्वाशनं
प्रोक्तं विप्राणामप्रवासिनाम्। नित्यमहितमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामतः। आपस्तंबः। यथैव तूलमैषीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते। तद्दत्त्वा सर्वाणि पापानि दह्यन्ते-
चान्नभोजिनः। तथा। गृहस्थो ब्रह्मचारी च योनं स्तुतपश्चरेत्। प्राणामिहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः॥ अन्यत्र प्रायश्चित्तं तदेव विधीयते। ब्रह्मपुरा-
णम्। विशेषेण जनभूमिं च सुप्रक्षालितपाणिपात्। आसनस्थस्तु यो दृष्टी सङ्किमये उपस्पृशेत्। स सर्वेषां चैव यत्पापन्तद्गृह्णाति नराधमः तस्माद्द-
हिरुपस्पृश्य आचान्तः प्रविशेद्गृहम्। उपलिप्ते स मे स्थाने शुचौ शुक्लासनान्विते। चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चार्द्धचन्द्रिकम्। कर्तव्यमातुष्ट्येण ब्राह्म-
णाधैस्तु मण्डलम्। ब्रह्मरुद्रौ चन्द्राकौ विसवो देमण्डलान्तः। निःवेष्टितं नैरन्नं यस्याद्गृह्णाति संस्थिता। अहत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जन्तेऽधमयो नयः। तेषां
तु यस्मात्तस्मां सिहरन्त्यन्नस्य यद्दलम्। शङ्खः। चतुःकोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं स त्रियस्य तु। मण्डलाकृतिवैश्यस्य शूद्रस्याश्वस्य सप्तमं देवलः। उप-
लिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः। प्राङ्मुखो नानि भुञ्जीत पुचिः पीठमवस्थितः। ब्रह्मपुराणम्। अन्नं स्पृष्ट्वा प्रणम्या दौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः।
अस्याकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या यवन्दयेत्। अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्दनः योमान्ददाति प्राणायामभुञ्जीतः शास्त्रवदहिजः। प्राणार्थमांसदा-
ध्यायेत्समांसं हनयेत्सदा। वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भुविसंस्थितः। तेजोसीति जपं स्वन्नं प्रणमेदमृतञ्च यतः। मनुः। हनयेदनिशं नित्यं मदाच्चैतद्
कुत्सयन्। दृष्ट्वा रुषे त्वसी देव्यं प्रति वन्देच्च सर्वशः। हजितं यशः नित्यं बलमूर्जं च यच्छति। अहजितं तु तद्दुक्तं मभयं नाशयेद्विदम्। वौधायनः। म-

५८

साहितपाणिपादः अपचाचम्पसंहतेदेशेअन्नमुपसंगृह्यकामक्रोधलोभमोहादित्यस्यसर्वाभिरंगुलिभिश्चाहमकुर्वन्प्राप्तीयांत। आप-
 स्तवः। सोत्तराच्छादनश्चैवयज्ञोपवीतीभुज्जीतकृत्स्नग्रासंयसंत। साङ्गुष्ठनखशब्दनकुर्यात्। वौधायनः। सर्वावश्यकावसानेसमृष्टोपलिसेदे-
 शेप्राङ्मुखोपविश्यादतमामन्त्राक्रियमाणभूभुवःस्वरोमित्युपस्थापवाचंयच्छेत्। न्यस्तमहाव्यहृतिभिःप्रदक्षिणमन्त्रमुदकंपरिषिचसव्येन
 पाणिनाअवियुजन् अमृतोपस्तरणमसीतिपुरस्वादपःपीत्वापञ्चानेनप्राणाहुतीर्जुहोति। हारीतः। तेनोसीत्यन्नाद्यमाह्रियमाणप्रभिमन्त्रये-
 त। द्यौस्त्वाददास्त्वितिदीयमानंभूस्त्वाप्रतिगृह्णत्वितिप्रतिगृह्यअग्निरश्मिजन्मनाजातवेदाद्यतम्मेवसुरमृतंमभासन्। अर्कंस्त्रिधाऋजसो-
 ध्रियमाणोऽजस्रोषम्मोहविरश्मिन्मम। यमः। प्राङ्मुखोन्नानिभुज्जीतपञ्चाद्रौवाग्यतःपुविः। आर्द्रपादसुभुज्जीनःशतंवर्याणिजीवति। आयुष्यं
 प्राङ्मुखोभुङ्क्तेयशस्यदक्षिणामुखः। श्रियं प्रत्यङ्मुखोभुक्तेऽननभुङ्क्तेऽसुदङ्मुखः। उष्टिकायाधिकारेआपस्तंबः। दक्षिणाभिमुखोभुज्जीनअना-
 युष्यन्त्येवंमुखस्यभोजनंमायुरुपदिशति। विष्णुपुराणम्। विष्णुद्वन्द्वनःप्रीतोभुज्जीतनविदिङ्मुखः। अन्नप्रशस्तप्राथम्यञ्चप्राप्तिनंप्राप्त्यणोदकै-
 ब्रह्मशरणम्। अप्येकपंच्यानाश्रीयात्संयुक्तःस्वजनैरपि। कोहिजानातिकिंकस्यप्रच्छन्नपातकंमहत्। भस्मस्तंभजलद्वारमार्गःपङ्क्तिचभंदयेत्। ब्र-
 ह्मपुराणे। पात्रेष्वन्नानुरूपेषुपुत्रभृत्यानुजैःसह। भूमौपात्रंप्रतिष्ठाप्यमौनेनानंतुभक्षयेत्। पवित्रपाणिःपुष्पञ्जलभेतत्रापमर्षणम्॥ पराशरः॥
 यदिच्छेत्सर्वपापानिहन्तुनिरवशेषतः। मौनेनानंतसमश्रीयादागस्यशिरसास्वयेत्। मनुः। नभिन्नभारोभुज्जीतनभावप्रतिदूषिते। पैवीनसिः। नाश्र-
 जतसुवर्णशङ्खसुक्ताश्मस्फाटिक। नाभिन्नमभिन्नेमितिनुदोषः। विष्णुपुराणम्। नचासंनिहितेपोत्रेनादेशेचनरेष्वर। नाकाशेनातिसंङ्कीर्णदत्ताग्रं च
 नरोयेसेत्। नाशेषउरुषोश्रीयादन्यत्रजगतीपतेः। मध्वं बुद्धिसर्पिभ्यःसक्तुभ्यश्चविबौकवान्। दत्ताग्रमिति। पितृदेवप्रभृतिभ्योऽग्रभक्तंदत्ताभुज्जीते-

आ.स.
५६

त्यर्थः। आसः। भूष्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः। भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते। देवलः। नुभुञ्जीता यसं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वयम्।
पवित्रमुष्णं हृद्यञ्च सर्पिरादुरघपहम्। वसिष्ठः। हस्तदत्ताश्च ये स्नेहालवरणं व्यञ्जना निच। दातारं नो पतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते च कित्त्विषम्। तस्मादन्नरितं
देयं पात्रेणैव तृणेन वा। प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन। ब्रह्मपुराणम्। एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत्। यत्तैलञ्च लवरणं पानीयं पापसंत-
था। भविष्यपुराणे। आयसेन तु पात्रेण पदन्नमुपरीयते। भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च न रकं व्रजेत्। ब्रह्मपुराणम्। आपो शानञ्च गृह्णायात्सर्वतीर्थमयञ्च त-
त्। अमृतोपस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च। हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन। हस्ताद्यो लघयेद्भक्तत्तेनान्नं हि हतं भवेत्। हतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य पा-
निदुरात्मनः। पञ्चग्रासांस्तु भुक्ता दौ कश्चिद्वै श्मनिसङ्कटैः। पात्रे न घृतशेषं न भक्षयेच्छाङ्कुरादृपात् पित्रे कर्मणि। भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत्। तथा। प्रा-
णो म्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहा प्रणवसंयुताः। पञ्चाहुतीस्तु नृहपात्प्राणायाग्निनिभेषु च। विष्णुपुराणम्। पञ्चग्रासान् महाभौतं प्राणाद्याप्यायनानयत्। आ-
यस्तस्वः अष्टौ ग्रासान् मुनेर्भुक्तं वानप्रस्थस्य षोडश॥ द्वाविंशत्तु गृहस्थस्य भूमितं ब्रह्मचारिणाम्। विष्णुपुराणम्। अश्रीयादन्नमना भूत्वा श्वन्तु मधुरं
समं। लवरणं म्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः। प्राग्भवपुरुषोऽश्नीयान् मध्ये च कठिनाशनम्। अग्रे पुनर्द्रवाशीतु वलारोग्येन मुञ्चति। ब्रह्मपुराणे। यस्तु
पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम्। प्रसृता दुःस्त्रीभिर्यश्च तस्य गोमासवच्च तत्। नानीर्ये भोजनं कुर्यात् स्याच्च नातिबुभुक्षितः। हंस्यश्च रथपा नोच्च प्रासार-
स्थो न भक्षयेत्। श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽपि वा। शयानस्थानुभुञ्जीत न पासिस्थं न चानने। न संस्थापानमध्याह्नेनार्द्ररात्रे कथंचन। नार्द्रवासा-
नार्द्रशिरान् च यत्तोषवीतवान्। नोत्थितो नो ब्रजनस्वप्ना संस्थितो न कदाचन। न यन्मरुद्गवावस्तु न वसाईस्तु भार्यया। न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणि-
मान्। नावसन्धिकसंस्थस्तु न च पर्यङ्कमास्थितः। न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गे कृतभाजनः। नैकवस्त्रादृष्टमध्योत्सापानकः स पादकः। न वस्त्रापरिसं-

राम
५६

स्थश्चर्मवेष्टितपार्श्ववान्। अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पङ्क्तिः ज्वरभोजयेत्। यासशेषस्तु नाशनीयात्पीतशेषं पिबेन्न तु। शाकमूलकलेसु लिङ्गच्छेदेन
 भक्षयेत्। सञ्चयेन्नानुमस्तेन विस्मिन्पात्रस्थितम्। बहूनां भुञ्जतां मध्येनाश्रीयादवलान्वितः। हृथानविकरं रन्नेनाच्छिद्यः कुत्रचिद्वजेत्। नस्पृशेत्
 स्वशिरोविप्रः सोच्छिद्येनैव पाणिना। तिलकं जलं सारं दधि सौद्रश्च नानिव। न त्यजेदङ्गजग्यानि सक्तं श्वाथकदाचन। बृहस्पतिः। नस्पृशेद्दामहं नेन
 भुञ्जानोथ कदाचन। नपादौ न शिरो वस्ति न यदा भोजनं स्पृशेत्। ब्रह्मपुराणम्। सत्वीरुलिभिरश्रीपात्ता वधूनेत्करं कृत्वा। कृप्यान् सारान्तमादा
 रं न च पश्चात्पि वेदधि। जठरं प्ररयेदर्थमन्नेर्भागं जलेन च। वायोः संचरणार्थाय चतुर्थं मनः शेषयेत्। वीधायनः॥ भुञ्जानेन पितृप्रेक्ष्य सुपात्रं परित्यजेत्। भा
 जने विघ्नकृत्तौ ब्रह्महेतितथोच्यते। उद्धृत्य वा महस्तेन यस्तोयं पिवेत्निदिनः। सुरापानेन तत्तुल्यं भुङ्गतां प्रजापतिः। अग्निपुराणम्। उपलिप्ते समेस्था
 ने शुचिः शुद्धासनान्वितः। पात्रेष्वथानुक्त्येषु पुत्रदारादिभिर्हितः। सुसंस्कृतं हितं मिष्टं भुञ्जीता पदतः शयन् यवगोधूमशाल्यन्नेमांसं शाकादिभिर्यु
 तम्। तीक्ष्णोष्णत्वरौः काष्ठैर्वज्जिनैश्च सुगन्धिभिः। भक्षप्रकारान् विविधान् कन्दमूलफलानि च पात्रं भूमौ प्रतिष्ठाप्य यां भुङ्क्ते वा ग्नयः शुचिः। भो
 जने भोजने चैव त्रिरात्र फलप्रश्नुते। यत्नेन धारयेद्विप्रः पवित्रं दासिरोकरं। भुञ्जानस्तु विशेषेण अन्नदोषैर्न लिप्यते। शानानपः। हस्तं प्रक्षाल्य गण्ड
 षं यः पिवेद्विचक्षणः। स देवांश्च पितृंश्चैव आत्मानश्चैव यातयेत्। विष्णुपुराणम्। भुक्ता मृतपिधानं यो पिवेत्तां यं संकृतं सकृतं। येनान्नं न भवेद्
 मृजीवभूतं जगन्त्रयं एवं भुञ्जन् सदा विप्रो जाति प्राधान्यमाप्नुयात्। अथ भोजनस्य मन्त्रव्याख्या। तत्रानीयमानमन्नमभिमन्त्रयेत्नेन ॐ तेजोसिम
 होसि वलमसि भाजोसि देवानां धामनामा भसि। विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरतिभूः। अस्यार्थः। हे अन्नत्वं तेनः वीर्यं असि भवसि महः उत्त
 माहः असि वलं सामर्थ्यं असि तया भ्राजः दीमिरसि तथा देवानां इन्द्रादीनां धामनाम तेजः शब्दवाच्यम्। अस्मि किं तां विविच्य उच्यते विश्वं चरचरं

ब्रा.स.
६०

असितथाविश्यायुः विश्वस्यजीवनमसिसर्वमसिसर्वायुरसीति पुनरभिधानमादरातिशयदर्शनार्थः । तथाअनिभूः सर्वेणामदनीयानांअनिभूः ये
ष्ठतयात्वमसिभावकंभवसीत्यर्थः । अनस्तुतिवाक्यार्थः । इति तजोसीति मन्त्रव्याख्या । ॐ भूर्भुवः स्वरोमित्यनेनवाह्निपमाणान्नाभिमन्त्रणंकरणी
यम् । ततोदीयमानमन्नमभिमन्त्रयेदनेन । ॐ द्यौस्त्वादृष्टातुह । अनद्यौः । आकाशंन्वात्वादृष्टातुआकाशमेवसर्वेणामृतानामादिभूत इतिहा-
तत्वेनउपन्यासः इतिद्यौस्त्वा मन्त्रव्याख्या । ततस्तदन्नपात्रेकृत्वाअभिमन्त्रयेदनेन ॐ अन्नपात्रअन्नसीरस्यधेनपात्रये शुष्मिणः प्रप्रदाता
रन्तार्थ ऊर्जनोयेहिद्विपदेशंचतुष्पदेअस्यार्थः । हेअन्नपात्रअन्नस्यभागनोऽस्मभ्यन्येहिदेहि किंभूतस्यअनसीरस्यअसीरोव्याधिः सोऽस्मिन्ना
स्तीति । अनसीरः । अनसीरस्यअव्याधिकारिणः इत्यर्थः । पुनः किम्भूतस्यशुष्मिणः शुष्मवलेतदस्मिन्स्निवलयुक्तस्येत्यर्थः । तथाहेअन्नपात्र
प्रप्रदातारंतार्षअन्नस्यप्रकर्षणेनदातारन्तारयवर्जयप्रप्रइतिद्वितीयः प्रशब्दोदानस्यातिशयख्यापनार्थः । तथाहेअन्नपात्रनोऽस्माकंहिपदे
भाष्योपचादिपरिजनायचतुःस्पदेगवादिपशवेचऊर्जंअन्नयेहिदेहिआत्मीयभाष्योपचादिपरिजनायगवादिपशवेचआरोप्यकारिवत्नकारिच ।
अन्नंदेहिअन्नदातारञ्चवर्धयितियाज्जावाक्यार्थः । तत्रकिंदेहिइतिकर्मपदस्याप्रवणत् । अन्नस्येतिषष्ठीमात्रप्रवणाच्चभागमितिकर्मपि
दमध्यह्यम् । इतिअन्नपात्रमन्त्रव्याख्या । ततः पश्चिमादिपात्रासवादिसुनजलदानपूर्वकंवलित्रयंदद्यादनेनमन्त्रेण ॐ भूपतयेनमः ॐ भु
वनपतयेनमः ॐ भूतानांपतयेनमः अस्यार्थः । भूः पतयेभुवः पृथिव्याः पतिः भूः पतिरग्निस्तस्मैनमः तथाभुवनपतयेभुवनस्यचराचरस्यजग
तः पतयेअग्नयेनमः तथाभूतानांपृथिव्यादीनांपतयेअग्नयेनमः एतदनुइतिसर्वेवोद्व्यम् । भूपतयेइत्यादिमन्त्रव्याख्या । एतद्वलित्रयप्रत्यव
निषुभोजनपात्रस्थमन्नंजलेनदक्षिणावर्त्तेनपर्युक्षयेदनेनमन्त्रेणा ॐ भूर्भुवः स्वः भूः पृथिवीभुवराकाशंस्वः स्वर्गः एतन्नयमन्त्रान्मकमेवे-

राम
६०

त्वभिप्रायः ततो गण्डूषम् गृह्णीयादनेन ॐ अमृतोपस्तरणमसि ॥ हा अस्यार्थः । हे जल अमृतोपस्तरणमसि अमृतस्य पञ्च महायज्ञावशिष्टस्यान्नस्य उपस्तरणम् । आस्तरणमसि भवसि इत्यमृतोपस्तरणमसि मन्त्रव्याख्या । ततः पञ्च यासान् कुर्वीत । तत्र मन्त्रो यथा । ॐ प्राणाय स्वाहा १ ॐ अपानाय स्वाहा २ ॐ समानाय स्वाहा ३ ॐ उदानाय स्वाहा । ४ ॐ व्यानाय स्वाहा । ५ तेतो भोजनान्ते अप्रक्षालितयाणिना गण्डूषं गृह्णीयादनेन ॥ ॐ ॥ ॐ अमृतापिधानमसि ॥ हा अस्यार्थः । हे जल अमृतापिधानमसि अमृतस्य पञ्च महायज्ञावशिष्टस्य मुक्तान्नस्य पिधानं आच्छादनं असि भवसि । ब्रह्मपुराणम् । विप्रस्त्वय्युपस्पृश्य पाद्भ्यां जुष्टे दक्षिणे । हा स्ताभ्यां मन्त्रवद्वा द्विधिवद्वा वेने जलांतथा समार्ज्यवा कुर्याद्गोप्रदानफलं लभेत् । तर्त आचम्य दक्षिणपादां जुष्टे पाणि द्वयं निःसारयेदनेन मन्त्रेण ॥ ॐ अद्भुष्टमात्रः पुरुषो अंगुष्ठच समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वमुक् । अस्यार्थः ॥ पुरुषः प्रीणातु पुरिदे हे शो ते इति पुरुषः परमात्मा उच्यते प्रीणातु प्रीता भवतु किंभूतः अद्भुष्टमात्रः अद्भुष्टपरिपाणसूक्ष्मत्वाभिप्रायमेतत् । पुनः किंभूतः अद्भुष्टं समाश्रितः चकारोप्यर्थः शिरः प्रभृतीन् वयवान्समाश्रित्यां जुष्टमपि समाश्रित इत्यनेन सकलदेहव्यापकत्वदर्शितं पुनः किंभूतः प्रभुः देहस्यात्मा धिष्ठित एव देहः सर्वकार्येषु प्रवर्तते यतः पुनः किंभूतः सर्वस्य जगतः ईशः ईश्वरः सर्वस्यैव जगतः आत्मा अधिकारितात् पुनः किंभूतः विश्वमुक् विश्वस्य भोक्ता भोक्तृत्वं च पालकत्वं संहारकत्वं वा अयमेव स्वरूपः पुरुषो देहं मन्त्रव्याप्य स्थितः अनेन हस्तनिःश्वावणजलेन प्रीणात् तित्याशंसावाक्यार्थः ॥ विष्णुपुराणम् ॥ अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन वा ॥ मुक्तासम्यग्यथा च म्प्राञ्जुरवोदञ्जुरवोपि वा ॥ आचान्तः पुनराचामेत्याणि प्रक्षाल्य मूलतः । स्वस्थः प्रसन्नचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अमीष्टदेवतानां लुक्कुर्वीत स्मरणं ततः ॥ अग्निवाण्यापतातीतः वरुणोपादसां यतिः दत्तादवकाशो न भोजनवयस्तु मे सुखम् ॥ अन्नं वलाय मे भूमे देयो मध्ये निलस्य च । भवत्वेतत्परिणतौ ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥ प्राणान्नानां समानानां मुदानानां पोस्तथा । अन्नं चैष्टिकं चास्तु ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥ अगस्त्यैरग्निर्विवानलश्च मुक्तं मयान्नं यवयद्विशेषम् । सुखं ममेतत्परिणतम् ॥

ब्रा-स-मसंभवं पञ्चत्वारो गंगममचास्तु देहे । विष्णुः स भस्तेन्द्रियदेहि देहे प्रधानभूतो भगवान् यथैकः । सत्येन ते नान्यमेश्वमेतद् आरोग्यदं मे परिणाममस्तु । विष्णुवातो यथै
 ६१ वान् परिणामस्य वै यथा । सत्येनानेन वै भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्यत शोदरम् । अनायासप्रदायी निकुयतिकर्माप्यतन्द्रितः । दक्षः ।
 क्वाचसुरवमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इति हासपुराणादौः षष्ठः सप्तमकोनयेत् । इति ब्राह्मणसर्वस्वे भोजनमन्त्रव्याख्या ॥ अथ सायं सन्ध्या । तत्र देवलः ।
 सायं प्रातः सदा सन्ध्यामुपासीत शुचिवीहिः । योगी सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां सर्वदा पर्युपासते । कूलैव पावनीं देवीं सावित्रीं वेदमातरम् । स तथा पावितो देव्या ब्रा
 ह्मणो गतकल्मषः । न सीदेत्यतिगृह्णानः पृथिवीं च स सागरम् । यमः । अनागतां तु येऽर्वाभतीतां ये तु पश्चिमां । विप्राः सन्ध्यां न तिष्ठन्ति वृषलास्तु उदाहृताः
 । अत्रिः । कर्मणा मनसा वाचा यद् दह्य कुरुते त्वदम् । आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु शुध्यति । तदेवं स तिसायं सन्ध्यामन्त्रव्याख्याने कर्तव्ये प्रातः सायं
 सन्ध्यायोर्मन्त्राणान्तुल्यत्वाद् व्याख्यानमुप्रातः सन्ध्यायामनुसन्ध्येयम् ॥ आचमनमन्त्रे तु विशेषः । अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युर्हृतेभ्यः पापेभ्यो
 रक्षन्तां यद् दह्या पापमकार्षमनसा वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरेण शिश्ना अहस्तद्वलुपं तु यत् किंचिद्दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सत्येज्योतिषि जुहोमि
 साहा । अस्यार्थः । मामां रक्षन्तां के अग्निश्च मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युर्यत्तस्स पतय इन्द्रादयः कुतोरक्षन्तां पापेभ्यः किं भूतेभ्यः मन्युर्हृतेभ्यः । क्रोधजनिने-
 भ्यः किंच अहं यत् पापं कृतं अह्नादिवसेन अकार्षं कृतवान् अस्मिकेन मनसा वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरेण शिश्ना शिश्नेन तत्पापं अहः अवलुपं तु नाशयतु त-
 थामदाश्रितं यत् । किंचिद्दुरितं यावदेव पापं न दिदमापः जलरूपं पापं अहं ज्योतिषि अग्निस्वरूपे परमात्मनि जुहोमि । किं भूतेभ्योतिषि सत्ये तत्साहा हृतं भवतु
 तस्यार्थः । पदसाधनादिकं च प्रातः सन्ध्यायां सर्वं च मामन्युश्चेति मन्त्रव्याख्यायामेव कृतं तत्रैवानुसन्ध्येयम् ॥ तत्र गायत्री जपे विशेषमाह । यातवल्क्यः । न
 पन्नासीद सावित्रीं प्रत्यगाचारको दयात् । प्रागुक्तनौ करौ कृत्वा सायञ्चाथो मुखोतुतौ । मध्य ऊर्ध्वं कराभ्यान्तु जपयन्मुदाहृतः । इति ब्राह्मणसर्वस्वे सायं स-

ध्यामन्व्यास्या ॥ सायवैश्वदेवः । तत्र षष्ठ्यन्तोगपरिशिष्टे । सायंप्रातनैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्मसु । अनन्तरापि सततमन्यथा कित्विधी भवेत् । विष्णुपुराणम् ॥ पुनः शुकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तवैपल्या सहवल्लिहरेत् । वैश्वदेवं हि नाश्रितं तत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ मध्याह्न बलिदानानन्तरं गोभिल-
 स्त्रीचसायंप्रातः पुमानितिसायवैश्वदेवः । अथ सायं भोजनम् । तत्र मनुः । सायंप्रातदिजातीनां मशमं देवनिर्मितम् । नान्तराभोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो वि-
 धिः ॥ षष्ठ्यन्तोगपरिशिष्टम् । ऋषिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं । प्राणां मर्त्यवासिनाम् । नित्यमहि नितमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामातः । भोजनाधिकारे आपस्तम्बः । स्व-
 मेवाहरहः सायंप्रातर्जुह्यात् । अद्विर्वीसायंतथा आपाणि ग्रहरणावधिग्रहमेधिनो ब्रतञ्च कालयोर्भोजनं अहरश्रंश्चान्नस्येति ॥ सायं भोजनविधिः । अथ
 शयनविधिः ॥ तत्र विष्णुधर्मोत्तरीयद्वितीयकाण्डे । शून्यालये श्मशाने च नैव हस्ते चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । न यस्तदेवायतने स्कन्दस्य
 पतने तथा । कुलं षड्वायासु च तथा शर्करालोष्टपांसुषु । प्रस्वपन्नतथा दर्भे विना दीप्तां कथञ्चन । धान्यगोदेव विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि । शङ्ख-
 वल्मीकमहाहसं च्छायासु पर्वतशिरसि । तत्सानौवापर्वसु परागसमये वा नृषलमध्ये नाविमथ्ये । विष्णुपुराणम् । कृतपादादिशौचस्तु मुक्तासायंततोऽ-
 द्दी । गच्छेच्चैष्यामस्फुटितामेकदारुमयीं नृप । नारिसानां नवाभग्नानां समां मानितान् च । न च जलं मयीं शय्यामधितिष्ठेद्दनास्तताम् । विष्णुः । न पलाशेशय-
 नेन पञ्चदारुकृतेन गजविद्युदग्नि कृते । भिन्नेनाग्निपुष्टेन घटसिक्तद्रुमजेन । शङ्खलिखितौ । न च शीर्णखट्वायां नान्यवर्णापि नापिता मन्युस्य । हारीतः ।
 न शयने अन्यशूर्वेनाश्रमनिनोपधाने तथा नाशनेन प्राग । विष्णुः । नार्द्रपादः स्वप्यंते नोत्तराहृतशिराः । शङ्खलिखितौ । न सन्ध्यायां शपीतनाशुचिर्न नमः ।
 मार्कण्डेयपुराणम् । नोदक्शिरास्वपेज्जातु न च प्रत्यक्शिरानच ॥ शिरस्तागस्यामाधाय शपीताथ पुंस्त्रीम् ॥ विष्णुपुराणम् । प्राच्यां दिशि शिरः कृयात्वा-
 म्पायामथवा नृप । सदैव स्वपतः पुंस्त्री विपरीतं न्तुरोगदम् ॥ पराशरः । यदीच्छेत्सर्वपापानि हन्तुं निरविशेषतः । मौनेनाचंसमश्रीयादगस्त्यशिरमास्वपेत् ।

ब्रा.स तथानैकाकी स्वपेत् । एवं सुखावस्थमाराण्यलोकान् पठेत् । स्कन्दपुराणम् । नमोनन्दीस्वरायेतियः प्रोक्ता स्वपतेनरः । तस्य कुष्मांडराजम्यो नभविष्यति वैभ-
 ६२ यम् । महाभारते ॥ योजरत्कारुणाजातो जरत्कारो महायशः । आस्तिकः सर्पमात्रे च पन्नगान्यो ह्यरसयत् । तं स्मरन्तन्महाभागानमां हिंसितुमर्हथ । अस्ति
 तच्चार्तिमन्त्रश्च ह्यनिशं वापि यः स्मरेत् । दिवा वापि दिवारात्रौ नास्य सर्पभयं क्वचित् । तथा । सर्पापसर्पभद्रन्ते गच्छ सर्पविना नरम् । जन्मे जयस्य यज्ञान्ते आ-
 स्तीकवचनं शृणु । आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पेन निवर्तते । स तथाभिध्यते मूर्द्धा शिरीषस्य फलं यथा । ततो वैदिकमन्त्रेण रक्षां कुर्यात् । विवस्वान् ऋषिः । परमा-
 त्मा देवता । जगती छन्दः । शयने रक्षाकरणे विनियोगः । मन्त्रो यथा । सप्तर्षयः प्रतिहिता शरीरे सप्तरक्षन्ति सदाऽप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जाय-
 तो स्वप्नो सप्तसदौ च देवौ ॥ अस्यार्थः । सप्त ऋषयः । प्राणिनी शरीरे देहे प्रतिहिता अवस्थिता इत्यर्थः । केते सप्त ऋषयः । स्वपतः पुरुषस्य लोकं हृदयस्थानं ईयुः ग-
 च्छन्ति रक्षन्ति । अर्थवशाच्छरीरे मेव न केवलं सप्त ऋषय एवेति रक्षन्ति अपितु आपश्च सप्तरक्षन्ति । केते सप्त आपः शुक्लशोणितस्सामजा श्लेष्मया शुभ्रमूत्राणि । किं-
 च तस्य स्वपतः पुरुषस्य तस्या मवस्थायां देवौ प्राणा प्राणौ जायतः जागरं कुरुतः । स्वपतः पुरुषस्य पुरुषार्थे रक्षार्थमिति भावः । किं भूतौ देवौ सप्तसदौ । सप्तसदोहः ।
 स्थायिनौ पुनः । किं भूतौ अन्वपूजौ स्वपजंतयोर्न विद्यते इत्यर्थः । इति शयनौ मन्त्रव्याख्या । तत आपस्तं वः । सदानि शयनां दारान् च त्याज्यं न चरिते विष्णुपुराणम्
 स्मातः सुगन्धिधूपेनीधूपितोऽधितोऽपि वा । सकलः सानुरागश्च व्यववायं पुरुषो ब्रजेत् । नास्मात्तानुस्त्रियंगच्छेत्वा तुरां नरजस्वलात् । नारिष्टान् प्रकुपितान् प्रशा-
 स्तान् शुर्विणी । नादक्षिणां नान्यका मां नान्यस्यापि हि योषितम् ॥ सुतस्सामामतिभुक्तां वा स्वयञ्चैभिर्गुणैर्हर्तः । स्त्रियमुपेयादि । त्यधिकारे विष्णुः न आहं कृ-
 त्वा नोपभुङ्क्तापमन्त्रितः । आद्रीव्रती नदी सितः नवोदेयाय तनू संस्कारशून्या नयेषु नृसमूहेन दिवानसन्धयोः । वमलिनान्नाभ्यक्तान्नाभ्यक्तो नवो गार्त-
 नीहिनाङ्गुनीनाधिकार्यतथैव चावयोधिकां वानोपेयाद्भिर्गुणैर्नारीदीर्घमायुर्जिजीविषुः । तथा अभिगम इत्यधिकारे भुवि रोगाभावः ॥ स्कन्दपुराणम् । तथा ॥

राम ६२

चतुर्दश्यष्टमीचैव भमावास्यायशराभा । पवाण्येता निराजेन्द्रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीर्वलमांससंभोगीपतस्तेतेषु वै उमान् । विष्णुवभोजनं नाम प्रया-
तिनरकं मृतः । मनुः । नोपगच्छेत्पुनरपि स्त्रियमार्तवद्दर्शने । समानशयने चैव न शयीत तथा सह । वसिष्ठः । यस्तु पालिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मेशु न-
भवन्ति पितरस्तत्र तन्मांसरेतसो भुजः । कठशाखायाम् । नोऽस्माकं या मजातीयस्ताः श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयीरन्ति स्त्रीभिः प्रार्थि-
ते तथा स्त्रितिद्वेष्टेण स्त्रीणां वरोदत्तः एतेन स्त्रीणां कामलालसत्वं प्रतिपादितम् । तद्यदि अनृतौ स्त्री नोपगम्यते तदा तासां नित्यं रतिलालसतया
व्यभिचारोपि संभाव्यते । तस्मात् स्त्रीणां रक्षणार्थं मृतावप्युपगमं कुर्यादित्यभिप्रायः । तथा च विष्णुपुराणम् । इति मत्वा श्वदारेषु कर्तव्यं तत्पुरुषो ब्र-
ह्मणेत् । यथोक्तदोषहीनेषु समयेष्वनृतावपि ॥ इति ब्राह्मणसर्वस्वशयनमन्त्रव्याख्या ॥ अथ गर्भाधानादिदशविधसंस्कारमन्त्राणां धर्माध्य-
सहलायुधविरचितां व्याख्यां शृणु । तत्र कानितानि दशकर्माणि इत्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः । गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुनः । षष्ठेऽष्ट-
मेवासीमन्तो मास्ये ते जातकर्म च । अह्नये कादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः । षष्ठे न प्राशनं मासि चूडाकार्या यथा कुलम् । गर्भाष्टमेऽष्टमे वा द्वे-
ब्राह्मणस्योपनायनम् । सप्तमे कादशे सैके विशा मे के यथा कुलम् । अविष्णुन ब्रह्मचर्यो लसण्यां स्त्रियमुदहेत् । एवं संस्कारानभिधाय तेषां
मन्त्रश्चैव त्वमाह । ब्रह्मसत्रियविदशद्रावणास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः । निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः । तथा मनुः वैदिकैः क-
र्माभिः पुण्ये निषेकादि द्विजन्मनाम् । कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चैव च । तथा गर्भाधानादीनां फलमाह । याज्ञवल्क्यः । एवमेव सूर्यया-
निर्वाजगर्भसंमुद्रवम् । तथा मनुः । गर्भे होमैर्जातकर्म ते तथा मौर्व्या निबन्धनैः । मार्भिकं वैजिकं चैव नो द्विजानामपमृद्यते । स्वाध्यायेन ब्रह्मैर्होमै-
स्त्वैविद्येनेह पापुतैः । महायज्ञैश्च ब्राह्मीया क्रियते तनुः । इत्यं सामान्येन संस्काराणां फलवत्त्वं धारिते । गर्भाधाने बोधायनः । प्रणामुत्पाद-

ब्रा. स. येदौषधमन्त्रसयोगेन। तथा गर्भाधानस्य विशेषफलेहारीतः। गर्भाधानयुतो ब्रह्मगर्भसन्धाति। अस्वार्थः। स्विष्टोक्तगर्भाधानयुक्तः सनस्वि
 ह३ यमुपगतो ब्रह्ममयंगर्भमादधाति। तथा गर्भाधानादिचूडाकरणान्तानां संस्काराणां प्रत्येकं फलमभिधायहारीतः। एतैरष्टभिः संस्कारैर्गर्भो
 यदा तावमुक्तो भवति। तथा क्रतुकालविवेके मनुः। क्रतुः स्वाभाविकास्त्रीणां रात्रयः षोडशस्मृताः। चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्दिगर्हितैः ता
 सामाद्यश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या। त्रयोदशी च शेषासु प्रशस्ता दशरात्रयः। तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं संविशेदार्त्तवेस्त्रियम्। पुमान् पुंसोऽ
 धिकेषु क्रेस्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। समे पुमान् पुंस्त्रियो वा स्त्रीणोऽल्पे च विपर्ययः। या जवल्क्यः। युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु। षोड
 शर्तुनिशास्त्रीणान्तासु युग्मासु संविशेत्। ब्रह्मचर्येण पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्। एवं गच्छन् स्त्रियं सामां मघां मूलञ्च वर्जयेत्। सुस्थ इन्द्रो
 सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत्पुमान्। तथा विष्णुपुत्राणाम्। क्रतावुपगमः शस्तः स्वपत्या भवनी पते। पुंनामर्षेषु भेकाले तासु युग्मासु रात्रिषु। तथा ग
 र्भाधानकर्माणि। पास्करः। दक्षिणां समधिहृदयमालभेत्। यत्तेषु सोमेत्यादि। तद्देवं स्थिते क्रतुनिशायां निषेकपूर्वसमये पत्न्या दक्षिणस्कन्धो
 पनीतेन हस्तेन हृदयं स्पृष्ट्वा इमं मन्त्रं जपति। ॐ यातु सुसीमो हृदयं दिवि चन्द्रमसि स्थितं वेदाहं तन्मां विद्यते पश्ये मशरदः शतं जीवे मशरदः श
 तं शृणुयामशरदः शतम्। अस्वार्थः। हे सुसीमो शोभना सीमा तावय वसन्धिर्यस्याः सुसीमा हे शोभना वयवसन्धेते तव हृदयं वेद जानामि किं
 मृतं हृदयं दिवि आकोशे च चन्द्रमसि स्थितम्। प्रथमतो हि स्त्रीणां चन्द्रः स्वामीति नियमः। पूर्वस्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्वे वह्निभिरिति। अतस्त
 दाहमन्त्रे चित्तमित्यभिप्रायः। इदानीं तद् हृदयं मां विद्यात्पतित्वेन जानातु किञ्च पश्ये मशरदः शतं आवां शतं वर्षाणि पश्पावः। एवं जीवे मशरदः श
 तं शृणुयामशरदः शतम्। इत्यन्तं समयं चन्द्रस्तव पतिरासीत् देवता तव तस्मिन्नाश्रितम्। इदानीं महन्तव पतिरिति तव हृदयं जानातु आ-

राम

वामविकलेन्द्रियौ शतं वर्षाणि जीवाव इत्याशंसावाक्यार्थः पश्येम जीवे ममृणं याम इति ति उंति जे भवन्तीति उत्तमपुरुषादिव चनेव हवचनम् । पुनः पा
 रस्करः । सायदि गर्भनिर्दधानि तदा सिंहाः श्वेतपुष्पाया उपोष्य पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थी स्नातायां निशाया मुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणास्यां मासिकाया
 मासिञ्चति इयं मोषधीत्यादि । यदि निषेके सत्यपि गर्भे निभवति तदा पुनर्वसुन सत्रे दिवसे उपवासं कृत्वा पुष्यनक्षत्रे दिवसे श्वेतपुष्पकण्टकः रिका मू-
 लमुत्थाप्य स्थापयेत्तत्तत्कृतुस्नानातायां निशायां नन्मूलं जलेन पिष्ट्वा तेन पत्न्या नस्पंददाति पतिपठितेन मन्त्रेण । ॐ इयं मोषधीन्नायमाणा सह मा-
 मासरस्वती । अस्यां हृहत्यां पुत्रः पितुरिव नाम जयमत् । अस्यार्थः । इयं हृहती ओषधीन्नायमाणा रक्षा करी पुनः किं भूता सह
 माना उत्पन्नं दोषमाकर्षण करी पुनः किं भूता सरस्वती वाक् प्रसादहेतुः अस्यां हृहत्या कण्टका रिकायां पुत्रः नाम जयमत् प्रकाशत्वं गृह्णतु । किं भू-
 तं नाम पितुरिव पितृसदृशमित्यर्थः । अत्र ष्वर्द्धेने हृहती स्तुतिः उत्तराद्धेने अस्यां पुत्रः प्रकाशत्वं लभतां इत्याशंसावाक्यार्थः । जयमदि निग्रह उपादा
 न इत्यस्माद्वा तोर्द्धे यहोर्भच्छन्दसीति हकारस्थभकारः ॥ इति गर्भाधानम् ॥ अथ पुंसवनम् । तत्र हारीतः । पुंसवनाः पुंसाकरोति इति फलम् । तथा
 गर्भाधानाद्यष्टौ संस्कारान् अभिधाय पुनः स एवाह । एतैरष्टभिर्गर्भसंस्कारैर्गर्भो पिघातात् प्रतो भवति । तत्पुंसवने पारस्करः । अथ पुंसवनं पुरा-
 स्यन्द इति नाममासे द्वितीये तृतीये वा पदहः पुंसान सत्रेण चन्द्रमायुज्यते तदहं रूपत्वा दस्यास्माद्वा हते वाससी परिधाय न्ययोधा वरोहं शुद्धींश्च ।
 निशायां मुदपेषं पिष्ट्वा श्वेतपुष्पायां सेचनम् । ॐ हिरण्यगर्भो ह्युत्पद्येताभ्यां कुशकण्टकं सोमं शुचौ कतदेवे सतियथोक्तं समये वदा वरोहं शुद्धं कु-
 शकण्टकञ्च शिशिरजलेन पिष्ट्वा नववस्त्रद्वय परिधानायाः पत्न्या नस्पंददाति पतिरेताभ्यां मन्त्राभ्याम् । हिरण्यगर्भं क्रषिः प्रजापतिर्देवता त्रिष्टु-
 पच्छन्दश्च यने हिरण्यपुरुषाय निविनिर्गोः । मन्त्रो यथा । ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तनाये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदा धारयति वीं द्या सु

तेमांकस्मै देवाय हविषा विधेम । अस्यार्थः । हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भस्त्वित्युक्तः पुरुषः समवर्तते समभवत् अग्रे प्रथमं यो हिरण्यगर्भो जातो जातमात्रो भू-
तस्य प्राणिना तस्य एकोऽद्वितीयः पतिरासीत् स्वामीव भूवेत्यर्थः एवं भूतः स पृथिवीं दाधार पृथिवीं ततः त्रिमांदां अन्तरीक्षं एवं भूताय
कस्मै काय प्रजापतये देवाय हविषा हविर्विधेम दधुः अत्र सदाधार इति आधार इति प्राप्ते आकारश्चान्दसः काय इति प्राप्ते स्माया देशश्चान्दसः हवि-
षेति द्वितीया स्थाने तृतीया अयं वाक्यार्थः । यो हिरण्यगर्भ ईक एव प्राणिना तस्य प्रभुः पृथिवी मन्तरीक्षञ्च धारयति तस्मै प्राजापति मूर्तये हविरपि दी-
यते इति प्रजापतेः स्तुतिः । नारायण ऋषिर्जगद्बीज पुरुषो देवता अनुष्टुप् छन्दः पुरुष मेधे आदित्यो पस्थाने विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ अद्भ्यः संभ-
तः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्माः समवर्तताग्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वं मा जानमये । अस्यार्थः । यो विष्णुः अग्रे प्रथमं अद्भ्यः जला-
तः पृथिव्यै च पृथिव्या अपि चकारो भिन्नक्रमः । संभूतः समवर्तते उत्पन्नोऽभवत् जलं पृथिव्योरुपादानं पञ्च भूतोऽपलक्षणार्थं कुतो निमित्तकारणात् ।
सात्कामात् सिसृक्षारूपात् विश्वकर्माणां विश्वं सर्वं कर्म यस्य विष्णोरूपं मूर्तिं विदधत् धारयत् त्वष्टा आदित्यः अग्रे पुरतः सर्वेषामपरोक्षं इत्यर्थः ।
। य एति आगच्छति तद्रूपं मर्त्यस्य मनुष्यस्य देवत्वेनैव भवति किं भूतं अजानं यावज्जीवम् । विष्णुः सृष्ट्या दौ पञ्च महामूर्तेभ्य उपादानकारणेभ्यः सिसृ-
क्षायां निमित्तकारणं प्राप्य उत पद्यत तदनु आदित्यः तस्य विष्णोर्द्रुपं धारयन् गच्छतीति सर्वेषां प्रत्यक्षं तद्रूपं मनुष्यस्य देवत्वेन भवतीति वाक्य-
ार्थः । तत्र पृथिव्यै इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी देवत्वमिति तृतीयायां द्वितीया इत्यं भूतप्रजापतिरस्मिन् गर्भे सन्निधानं करोत्वित्यभिप्रेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां-
पुंसवनेन स्पंदीयते । पुनः पारस्करः । कूर्म एष्टरो महेकृत्वा सपट्टिकामये हीर्यवान् स्यादिति विह्वलमभिमन्त्रयेत् । सुपर्णो सीतादिपत्युपस्थसन्नि-
धौ पानीयमुपस्थाप्य अभिमन्त्रयेद्देवेन । प्रजापतिर्ऋषिर्गुरुो देवता आकृतिश्छन्दश्च यनस्थानाभिमन्त्रणो विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ सु-

लौसिगरुत्मांस्त्रिहृत्तेशिरोः। गायत्र्यंचसुहृद्द्वयन्तरेपसौस्तोमआत्माच्छन्दाः। संस्यगानियजुंषिनामसमितेऽंतनुवामदेव्यंयज्ञावज्ञियंउच्छन्धि-
 ष्याःशर्फा। सुपर्णौसिगरुत्मानदिवंगच्छस्वःयत्। अस्यार्थसुपर्णाः। शोभनपर्णाः शोभनपक्षः गरुत्मान्दूरगत्वादिगुणयोगेनप्रशस्तपक्षवा-
 न्निहत् ॐ कारः तेतवशिरोमस्तकंगायत्र्यंसामतेचसुःहृद्द्वयन्तरेसामनीतेपसौस्तोमःस्तोमारभ्यः पञ्चविंशतिसामनितेआत्मास्वरुंच्छन्दा-
 सिअनुष्टुवादीनितेअङ्गनियजुंषियजुर्वेदःतेनामसंज्ञासामतेतनुःशरीरंकतमंवामदेव्यंयज्ञयज्ञियंसामतेउच्छन्दाङ्गलन्धिष्याअग्नयःतेश्मा-
 नखाः। यतस्त्वसुपर्णौसिगरुत्मांश्चअतःदिवंआकाशंगच्छयामिस्वःस्वर्गलोकंपतयाहिअयंवाक्यार्थःसुवर्णत्वादिगरुज्जैर्ममारोप्यत्रेदमाय-
 स्त्वमितिअग्निःस्त्वयतेऽंसवनेअग्निजलयोःकार्यकारणमेदाश्रयणेनाग्निसुत्याजलमेवस्तुतंगर्भवीर्यवत्करोति॥ इतिऽंसवृणम्। अथसीमन्तो-
 न्नयनम्। तत्रहारीतः। उन्नयनान्मातापितृजं पापं व्यपोहति। तथागर्भाधानाद्यष्टसंस्काराणांप्रत्येकंफलमभिधायहारीतएवऽनराह। एतैरष्टभि-
 र्गर्भसंस्कारैर्गर्भोपिघातात्शूलोभवति। ऽंसवनवत्प्रथमगर्भमासेषष्टेष्टमेवा। अत्रऽंसवनवदितिऽंसवयोजेनपत्नीस्नाताआहतवस्त्रद्वयपरि-
 धानादिष्टाप्रथमगर्भइतिचद्वितीयादिगर्भेषुसीमन्तोन्नयनसंस्कारनिषेधार्थः। यथाहारीतः। सकृच्चकृतसंस्काराःसीमन्तेनद्विजस्त्रियः। यंय-
 ज्जर्भप्रथयन्तेसगर्भःसंस्कृतोभवेत्। पुनःपारस्करः। तिलमुद्रमिश्रस्थालीपाकंश्रययित्वाप्रजापतेर्हृत्वापश्चादग्नेर्मद्रिपीठउपविष्टायादयुग्मेनस-
 यलुप्रसेनोदुम्बरेणत्रिभिश्चदुर्भपिञ्जलैस्त्रेण्यशल्याबीरतरशङ्कुनापुण्यचान्द्रेणसीमन्तमूर्ध्वीविनयतिभूर्भुवःस्वरितिप्रतिमहाव्याहृतिभिर्वी-
 अत्रमन्त्रपाठोमङ्गलपाठःयुग्मेनेत्यादिपुष्पसख्यापसौदुम्बरफलेस्तवकेनसाग्रप्रादेशमात्रगर्भश्रुत्यकुशपत्रद्वयपिञ्जलम्। यथाच्छन्दोपरि-
 शिष्टंअनन्तर्गर्भिणंसायंकौशंद्विदलमेवचेत्सभिधायएतदेवहिपिञ्जललक्षणंसमुदाहृतमिति। त्रेण्यशलल्याइतित्रिंश्वेतशल्लकीकण्डके

नवीरतरशङ्कुनाकारेण घृणचिन्द्रेण सूत्रधरितराकुड्या । पुनः पारस्करः । त्रिवृत्तमावधाय यमृज्जवितइत्यादि । अत्र त्रिवृत्तं वेणी । पुनः पारस्करः ।
 तथा हरीणां गाथिनो राजानः सङ्गयेतां यो वाप्यन्यो वीरतर इति नियुक्ता मये के गाथा मुपोदाहरन्ति । सो मएवेत्यादि । यानदीमुपवसित्वा को भव
 न्ति तस्यानाम । अत्र नियुक्तामिति पूर्वचाप्येर्विहिताङ्गनामपि यदेति इत्यर्थः । पुनः पारस्करः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । स्वं सतियथोक्ते समये प्रा-
 दूय्योपत्तीसमेतः पतिरग्निसंस्थापनपूर्वकं चरुष्यपणादिकं कृत्वा आग्नेन वाज्यभागो हत्वा चरुहोमं स्विष्टकृद्दोमञ्चकृत्वा पञ्चवारान् जुह्यादेभि
 र्भुञ्चैः । अग्निसरस्वतीन्द्राक्षयोऽग्नीवरुणो देवते त्रिष्टुप्कृन्तः सौत्रामण्यां अंभृते । ष्पां विनियोगः । मन्त्रो यथा । ॐ त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वा
 न् देवस्य हे लो अवयासि र्षीष्टाः यजिष्ठो ववह्नितमः शो शुचानो विश्वा देवाः । सि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ अस्यार्थः । हे अग्ने त्वं वरुणदेवस्य हे लः को र्ध अ
 स्मिन् कर्मणि वै गुण्यं जनितं अवयासि र्षीष्टाः अपनय किं भूतं त्वं नोऽस्मान् विद्वान् त्वमेवास्माकं कर्मसा सित्वेन अस्मान् जानासीत्यर्थः । न केवलं
 वरुणस्य क्रोधमयनय अस्मान् अस्मतः देवांसि दौभाग्यानि च प्रमुमुग्धि प्रमोचय किं भूतानि विश्वा विष्वा नि सर्वाणि किं भूतः यजिष्ठः यागे सा
 ति शय उत्तमः पुनः किं भूतः वह्नितमः हविषां वह्ने प्रायणे सा ति शयः पुनः किं भूतः शो शुचानः उत्तरोत्तरं दीप्यमानः हे अग्ने त्वं अस्मान् जानासि-
 न् अतोऽस्माकमस्मिन् कर्मणि प्रमादादि वै गुण्यं कृतं वरुणक्रोधमयनय नोऽस्माकं दौभाग्यानि प्रमोचय इति प्रार्थना वाक्यार्थः । हे ल इति हे ल अग्न
 द्युत्पत्त्यस्य प्रयोगे द्वितीये कवचने प्रथमैकवचनम् । शो शुचान इति लिटः कानजितिकानचारुपम् । अग्निसरस्वतीन्द्राक्षयोऽग्नीवरुणो देवता-
 योऽग्ने त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान् त्वमेवास्माकं कर्मसा सित्वेन अस्मान् जानासीत्यर्थः । न केवलं
 वरुणस्य क्रोधमयनय अस्मान् अस्मतः देवांसि दौभाग्यानि च प्रमुमुग्धि प्रमोचय किं भूतानि विश्वा विष्वा नि सर्वाणि किं भूतः यजिष्ठः यागे सा
 ति शय उत्तमः पुनः किं भूतः वह्नितमः हविषां वह्ने प्रायणे सा ति शयः पुनः किं भूतः शो शुचानः उत्तरोत्तरं दीप्यमानः हे अग्ने त्वं अस्मान् जानासि-
 न् अतोऽस्माकमस्मिन् कर्मणि प्रमादादि वै गुण्यं कृतं वरुणक्रोधमयनय नोऽस्माकं दौभाग्यानि प्रमोचय इति प्रार्थना वाक्यार्थः । हे ल इति हे ल अग्न
 द्युत्पत्त्यस्य प्रयोगे द्वितीये कवचने प्रथमैकवचनम् । शो शुचान इति लिटः कानजितिकानचारुपम् । अग्निसरस्वतीन्द्राक्षयोऽग्नीवरुणो देवता-
 योऽग्ने त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान् त्वमेवास्माकं कर्मसा सित्वेन अस्मान् जानासीत्यर्थः । न केवलं
 वरुणस्य क्रोधमयनय अस्मान् अस्मतः देवांसि दौभाग्यानि च प्रमुमुग्धि प्रमोचय किं भूतानि विश्वा विष्वा नि सर्वाणि किं भूतः यजिष्ठः यागे सा
 ति शय उत्तमः पुनः किं भूतः वह्नितमः हविषां वह्ने प्रायणे सा ति शयः पुनः किं भूतः शो शुचानः उत्तरोत्तरं दीप्यमानः हे अग्ने त्वं अस्मान् जानासि-
 न् अतोऽस्माकमस्मिन् कर्मणि प्रमादादि वै गुण्यं कृतं वरुणक्रोधमयनय नोऽस्माकं दौभाग्यानि प्रमोचय इति प्रार्थना वाक्यार्थः । हे ल इति हे ल अग्न

[illegible]

वा. स. उ. ४४. तस्याकारेण एकारादेशो सति वर्णव्यत्ययाद् ह्रस्वत्वं अपादति सर्वे गत्यर्थानां अति कृत्वा एति जानातीति असुन प्रत्ययेन रूपम् ॥ ४४ ॥
 येने शतं वरुणये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महातस्तेभिर्नो घसवितो तविष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः ॥ अस्यार्थः ॥ हे वरुण ते तव वेशतं पा-
 शाः वितता विस्तीर्णा अपि च ये सहस्रं शतं सहस्रं योरुपादानं अति बहुत्वोपलक्षणार्थम् । किंभूता यज्ञिया यज्ञेषु तथा भूतानुष्ठानजनिताः अपि च
 किंभूता महान्तः सर्वलोक व्यापकभूताः तैः पाशैः नोऽस्मान् अघदानीं सवितान केवलं सविता उत विष्णुः विश्वे विश्वे देवा मरुतः वायवः स्वर्काः सु-
 दृढाः आदिसाः मुञ्चन्तु मुक्तान् कुर्वन्तु अयं वाक्यार्थः । अस्मिन् यज्ञकर्मणि यानि कानिचित्पमादादिकृतानि तथा नुष्ठानजनितानि पापानि दुः-
 खहेतुगुणयोगीपाशशब्दाभिधेयानि तैः पाशैः सविता दयो देवता अनया आहृत्या तोषिता अस्मान् मुक्तान् कुर्वन्तु । तेभिरितितृती बहुवचने बहुलं
 कृन्दसीति ऐसादेशनिषेधे बहुवचने अस्येदित्येतत् । शुनः शोफकृषिर्वरुणो देवता त्रिष्टुप् कृन्दस्वयत्वं शिखरुक्कापाशरुजः मोचने विनियोगः ॥ म-
 न्यो यथा ॥ उदत्तमवरुणपाशमस्मदवाधमं विमध्यमं च यथा । अथावयमादित्यव्रते तवानागसोऽदितये स्याम ॥ अस्यार्थः ॥ हे वरुण पाशं उदत्त-
 मं अस्मत् अस्मतः उच्छ्रयाय हर्दं शल्यं कृत्वा नय अयमं पाशं अवश्यं यय अर्वाचीनं यथयेति पूर्ववत् तदेव मध्यमं उत्तमाधमयोऽन्यत् । विश्वं य-
 यस्व स्थानेष्वविशेषेया यथयथ अथ कृते सति हे आदित्य भदिति पुत्रवरुण तव व्रते कर्मणि वर्त्तमाना वयं अनागसः अनपराधाः सन्तः अदितये
 आदीनताये स्वा मनीना भवाम इत्यर्थः । हे वरुण उत्तमाधममध्यमपाशत्रय शल्यीकरणमभ्यर्घ्य वारुण व्रताचरणेन वयमदीना भवाम इत्या-
 यमनामार्थः । अनश्नयायेति वल्योस्कलस्मरणात् नकारस्य रेफः अथाय अथावयं इत्यनेन पि आकास्मं हितायां च्छादसः अदितये इति दो-
 शस्यपने इत्येसादातोः किन्प्रत्यये ह्येदिति रितिरित्युपनदिति रिति तादर्थ्यं चतुर्थ्या अदितये इत्यर्थः होमं समाप्य पत्न्या सीमन्तः शङ्खकोक-

ॐ शुभो विनयामि सुबो लोकं अन्तरिक्षं विनयामि पृथक्करोमि ।
पुंसवने हि ररागर्भादि द्वयमन्त्रेण न स्यन्दत्वा त्रैलोक्यपतिः त्रैलोक्याधारः पुरुषोत्तमो गर्भे आहितः एतान्ता
मभिरीणीये त्रैलोक्यमयी वर्तते । तथा सति भूरादिलोकत्रयमसंकीर्णः भवत्येभिः त्रिभिः मन्त्रैः । केषाणां पृथक्करणं कीयते सीमन्तोन्नयने पृथ-
क्कृतैः केशैर्वीणाविधात्यनेन मन्त्रेण ॥ ॐ आपम्भूर्जीवितो वृक्ष ऊर्जाविफनिनीभव । अस्यार्थः हे गभीरिणी अयं वृक्षः ऊर्जावितः ऊर्जावलं तज्ज्ञानस्य
तयो गात ऊर्जावतहाव उड्डयुवीव यथा । किं निनी फलयुक्ता तथात्वमपि किं निनी पुत्रिणी भव अव प्रथमपदेन उऊवस्तुतिः द्वितीयपदेन गभीर्य
पुत्रिणीत्वम् । शास्यते ऊर्जावत इति सुपां सुयो भवन्तीति विभक्तिव्यन्ययेन प्रथमवचनस्थाने द्वितीया बहुवचनम् । वीणाकाराभावात्तन्निगीय-
मानेयजमानः अयमेताङ्गायति । ॐ सोम एव नो राजेव मातुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्रा आसीरस्वीरितुभ्यमसौ अमुकनदितुभ्यतवतीरेष-
जाः आसीरनु तिष्ठन्ति किंभूताः प्रजाः मातुषीः मातुष्यः पुनः किंभूताः अरिसुक्तचक्राः अरिसुक्तं अरित्यक्तं चक्रं मण्डल्याभिः अरिसुक्तचक्राः ।
उमां प्रजानां राजा इव राजायथारक्षकः पोष्टा च एवं नो स्माकं सोमश्चन्द्रोरक्षकः पोष्टा च भवत्वित्याशासावाकाशार्थः । राजेव मातुषीरिति सुपां सुरि-
ति प्रथमवहुवचने द्वितीया बहुवचनंतुभ्यमिति षष्ठीर्थे चतुर्थी असाविति संवोधनात् स्थितनदीनामोपलक्षणम् ॥ इति सीमन्तोन्नयनम् । अर्थ-
सोध्यन्ती कर्म । तत्र पारस्करः । सोष्यन्ती मद्भिरभ्युहस्येज तु दशमास्य इति अनुप्राप्त्यल्लवेदनां गभीरिणी सुरवप्रसवार्थम् जलेनाशुस्यत्यनेन मन्त्रे-
ण ॐ एनतुंदशमास्याग्भोजरायुणा सह यथायवायुरेजति यथा समुद्र एजत्यवायुदशमास्यो अस्वजरायुणा सह अस्यार्थः । दशमास्यः दशमास-
कालमवच्छिनः संहरणं प्रसवकालीन इति यावत् गर्भः प्रसिद्धार्थः । एनतुकम्पतां न केवलं गर्भः जरायुणा सह जरायुगर्भवेष्टनं आवरा इति यस्य प्रसि-

ब्रा.स.
६७

हिः यथावापुर्जतिकम्पते यथासमुद्रजतिकम्पते एवं यथायंगर्भः दशमास्यः संश्लोकालीनः जरायुणा सहभूतः तत्र अथः पाती भवतु भवतु अस्वदि-
तिस्त्रिंशुअथः पत्तने अस्माद्वातोराशं सायां लिङ् प्रथमपुरुषैकवचनं ह्यन्त्यपि दृश्यत इत्यडागमः आगमशासनस्यानित्यत्वाद्वायासुरामोनभवति
किंवाशिषीतिलिङ् कित्वादितिदितामितिस्त्रेणानुनासिकलोपः स्कोः संयोगाद्योरन्तेनेतिसकारलोपः इति सोष्मन्तीकर्म ॥ पारस्करः । अथवाप-
तनं भवेतु प्रश्नित्यादि । अपत्यप्रसवेभूते अथवापतनार्थ इमं मन्त्रं जपति ॥ अवेतु प्रश्निः शैवलं शुने जरायुवतवेनं नेवमांसेनपीवनकस्मिंश्च नाय-
तनमजवयुपद्यतां अस्यार्थः जरायु अवेतु किमिव प्रश्निः शैवलं एतयोक्तपादानं दृष्टान्तार्थम् । एतेनैतदुक्तं भवति यथा प्रश्निः पृथुः शैवलं प्रसिद्धामे-
वमनेन क्वचिदपि असंलग्नं जलोपरिस्थितं सदसुद्रभावादिप्रेरणेनाप्ययंगच्छति । यथा जरायुः सुखेनापगच्छतु कथं कारणं शुने अजवे सुनोदनाय
यानभवतीत्यर्थः । किंभूतं जरायुमांसेनपीवरीपृष्टं किंच जरायुकस्मिंश्च पद्यतां कुत्राप्यदवावयवे अपस्यं विलग्नं न भवतु किंभूतं आमनमहत् उदरे अ-
संलग्नं जरायुसुरवेन पतत्विति वाक्यार्थः । अत्र शुने इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चतुर्वितीति अहम्सरो इत्यत्र तुमर्थे शोसे सेनित्यादिनास्त्रेण तवैव प्रत्यये कृते
रूपम् । पीवरीतिलिङ् अत्यये स्त्रीत्वम् । इत्यपवातनम् । अथ जातकर्म तत्र हारीतः बोतावक्तृगर्भोप्यातः पञ्चगुणः जातकर्मणा प्रथमं मयोहति
तथागर्भाधानाद्याष्टसंस्काराणां प्रत्येकं कमलमभिधाय हारीत एव पुनरहत्तैरष्टभिर्गर्भसंस्कारैर्गर्भोप्यातात्स्यो भवति यथा जातकर्मणि पा-
स्करः जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाज्जमेधाजननार्थमास्ये करोति तथानामिकासुवर्णाद्विहितं यामयुष्टे प्राशयति घृतं वा भूतस्त्वपि दधामि दधि-
त्यादि । तत्र कुमारस्य मेधाजननार्थं मधुघृतं प्राशयतीति चतुर्भिर्मन्त्रैः ॐ भूयस्त्वपि दधामि भूलोकं त्वपि । दधामि ॐ भुवस्त्वपि दधामि भुव लोकं अ-
नरिस्तत्त्वपि । दधामि अर्चयामि ॐ स्वस्त्वपि दधामि स्व लोकं ते दधामि ॐ भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वपि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वपि एतल्लोकत्रयोपलक्षित-

राम
६७

मेतदायितं सर्वप्रमेयजातं त्वदिदमिदमिदमिति सर्वत्रैव समानम् त्रैलोक्यगतप्रमेयजातधारणतवमेधाभवत्विति वाक्यार्थः । पुनः पाश्चर्यं दृष्टि
 रणकरीजपतिं आयुषानित्यादि आयुषमिति कुमारस्य दीर्घायुष्यार्थमेतन्मन्त्रद्वयम् ॐ अपिरायपमानवनस्पतीभिरायुष्यान्वेन त्वा आयुषा आयुष्य
 न्तं करोमि सोम आयुष्यान्सौषधीभिरायुष्यान्तेन त्वा आयुषा आयुष्यन्तं करोमि ब्रह्म आयुष्यन्तद्राक्षणे रायुष्यन्तेन त्वा युषा आयुष्यन्तं करोमि दे-
 वा आयुष्यन्तस्तस्मै रायुष्यन्तस्तेन त्वा आयुषा आयुष्यन्तं करोमि ओषधय आयुष्यन्तस्ते ब्रह्मैरायुष्यन्तस्तेन त्वा आयुषा आयुष्यन्तं करोमि पितर आ-
 युष्यन्तस्ते स्वधाभिरायुष्यन्तस्तेन त्वा आयुषा आयुष्यन्तं करोमि यज्ञमायुष्यान्सदक्षिणाभिरायुष्यान्तेन त्वा आयुषा आयुष्यन्तं करोमि यज्ञमायु-
 ष्यान्सदक्षिणाभिरायुष्यान्तेन त्वा आयुषा आयुष्यन्तं करोमि समुद्रायुष्यान्सखवन्तीति रायुष्यान्तेन त्वा आयुषा आयुष्यन्तं करोमि अस्यार्थः
 यो यमपिरायुष्यान्विस्स्थायी सवनस्पतीति ह स्पेस्यदीरुतया आग्नेराश्रयत्वमुपगते वायुष्यान्तेनाग्निसंवन्धिना आयुषा त्वा त्वा आयुष्यन्तं करोमि-
 सोमश्चन्द्रः ओषधीति ब्रह्मादिभिः अमावास्याया उ-स्तीराश्चन्द्रमा ओषधीषु प्रविष्टो भवति ततः सुक्लपसेताभिराप्याप्यमानक्रमेण वृद्धिमासादयन्
 आयुष्यान्भवति ब्रह्मदेवः ब्राह्मणैः प्रसिद्धैः ब्राह्मणैर्हीशिष्योपाध्यायक्रमेण धार्यमाणो वेद आयुष्यान्भवति देवा अमृतैरिति च प्रसिद्धार्थं देवाः
 नाहि अमृतं प्राप्यामरत्वं केषु यो मरीच्यादयः ब्रह्मैश्चान्द्रायणप्रभृतिभिः ऋषीणां हितापसेव दीर्घायुष्टु पितरः अग्निदत्तोदयः स्वधामिः पितृणाम-
 नैः यज्ञैस्तदक्षिणाभिरिति च प्रसिद्धार्थं समुद्रः नसिद्धः खवन्तीभिर्नदीभिः अपरञ्च सर्वसमानमेव नस्पतीति अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घत्वम्
 ॥ कश्यपस्य आयुषमिति अस्यार्थः । त्रीणि अयं पिसमाहृतानि आयुषं आयुः शब्दश्चावस्थावचनः । वात्स्यो वनवाङ्मनात्मकमवस्थावचनमित्यर्थः
 कश्यपः कश्यपायुषयन्मन्त्रेण न्यायुषं देवानां ब्रह्मादीनां यत् आयुषमेवमास्तु भवतु । अत्र यद्यपि कश्यपगोचरा आश्रयापक्यते तथापि कुमारगो-

ब्रा.स.
६८

चरैरेववद्भ्यापयाश्रुतिः यावैकंवितयत्तकस्विज्जआशिषमाशासतेयजमानस्यैवसेति। पुनः। पारस्करः सपत्निकामयेत्सर्वमाशुरियात्। वासोप्राणन
मभिमृशोद्विस्वरीत्यतस्यानुवाकास्योत्तममृचंपरिशिनष्टितत्रकुमारस्यसंश्रणायुः प्राप्तिकामनयाकुमारस्यहृदयंस्पृष्ट्वाएतानएकादशमन्त्रान्
जपति एतेषाञ्चरतसप्रियक्षिरमिद्वैवतात्रिष्टुप्छन्दः चयनेऽस्युपस्थानेविनियोगः मन्त्रोयथा ॐ दिवस्परिप्रथमंजज्ञेअग्निरस्यद्वितीयंपरि-
जानवेदाः तृतीयमसूतमणाअजस्रमिद्वानः एनजातेस्वाधीः अस्यार्थः। अग्निद्विस्वपरिआकाशमधिकृत्यजज्ञजानवान् जानवेदाअग्निरेवअस्य
स्वरिअस्मत्सरणंपुरुषरूपंविष्णुमधिकृत्यद्वितीयंजज्ञेअस्युजलेषुतृतीयंजज्ञेनृमनाः नृषुमनुष्येषुमनोत्स्येतिनृप्रनाः प्रजापतिः एवंअग्निद्विस्थानंदीपय
न्अजस्रं पुनः पुनः जगन्जरयति किंभूतः प्रजापतिः स्वाधीः सुशोभनंआहित। यीर्तुद्विर्यस्यसस्वाधीः प्रजापतिः ॐ विद्यातेः येनेषावयाणि विद्याते-
धामविभूतापुरुत्राविद्यातेनामपरमंगुहायद्विद्यातेमुत्तसंयतउआजगत्। अस्यार्थः। हेअग्नितेनत्रवेधात्रिः प्रकारंवयाणिअग्निर्वायुः सूर्यारिया
निविद्युः जानीमः। किंचतेधामस्थानानिआहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि विद्याः किंभूतानि विभूतानि विशेषेणभूतानि आधारभूतानि अपि किं
भूतानिअपि किंभूतानिपुरुत्रापुरुतानिपुरुनत्र पवेइतिपुत्रन्तानिपुरुवाणिजगद्रसाकारकाणिइत्यर्थः इतिचेतेनामविद्याः किंभूतंपरमण्डलमन
केवलमुत्तममपियद्गुहायास्वस्थितंगुहामिति। अपिचअतः सकाशात्आजगन्त्यआगतोसित्वणत्संप्रयकजुनविद्याः अत्रविद्यानरतिआकार
पदेनधामइतिबहुवचनेएकवचनविभूतानिपुरुत्राणिइत्यत्रनिलोपः छन्दसः गुहाइतिसप्रम्या प्रथमाआजगत्त्यतिगमूलगताविसस्याद्वातोः त्तिर
मध्यमपुरुषैकवचनेलउपदेशात् तथाइतिइहनिषेधः हेअग्नेतवूरुषस्थाननामउत्तपंकारकाणवयंजानीमइतिवाक्यार्थः। ॐ समुद्रेलानृमणाअ
सत्तनृषाहोद्विद्वोअग्निर्इधनृतृतीयेउरजलासिसमयातस्थित्वाह्रिषाअवर्धयन्। अस्यार्थः। हेअग्नेतात्तानृमनाप्रजापतिः इधेदीपयन्

राम
६८

कामकिभूतन्तासमुद्रेअसुजलेषुअन्तर्मध्येवाग्वाग्नित्वेनावस्थितंनममःकिंभूतःनृचक्षाःनृषुमनुष्येषुवसुरस्येतिनृचक्षाःकिंभूतन्तादिवः
 स्वर्गस्यजघनउयसिआपीनस्थानीयेस्थायेस्थानेआदितेयास्थितंआदित्योहिष्ठयिवीगतंरसरश्मिभिरास्ययउनर्वषासुत्यजतिरतावसाअव
 स्वर्गप्रेदेशोआदित्यस्तिष्ठतितस्थानंस्वर्गस्यऊधश्ऊधःशब्देनाभिहितंएवंतृतीयेरजसिभूमिराकाशंस्वर्गइतिगणनाक्रमेणतृतीयस्वर्गो
 भवतिवृतीयलोकेअपाण्डयस्यजलानांउपर्येउत्सङ्गेचतस्थिवांसंस्थितंत्वांमहिधाःप्राणवायवःअवर्णयन्वर्णयांचक्रुःअवऊधनइतिउधः
 शब्दात्सप्तमेकवचनंतस्यसुपासुलुगितिलुग्यत्यपोवहलमितीकारस्यनकारःमहिधाःप्राणवेमहिधाइतिपुतिप्रमाणंसमुद्रवाग्वाग्नित
 यास्वर्गेआदित्यतयास्थितत्वामग्निवायवोवर्णयन्त्वितिअग्निस्तुतिर्वाक्यार्थः॥ॐअक्रंददग्निस्वनयन्निवद्योःसामरेहिहृदीरुधःसमञ्ज-
 नसद्योजज्ञानोःविहिअद्भोअख्यदारोदसीभानुनाभासतः॥अस्यार्थः॥अग्निःअक्रंदंशब्दंकरोतिकिचसामास्यमांष्टसिवींवेविहनलेदि
 आसादयतीत्यर्थः॥रत्वयोरेकत्रस्मरणंमलकारस्यस्थानेरेफःपठ्यते॥किंकुर्वन्वीरुधःओषधीःसमंजनआप्नुवन्अपिचइहःसत्युत्पितःस
 न्यस्यतनिरव्यापयतिकिंभूतःसद्योजज्ञानःतात्कालिकजातःजायमानःहिशब्दःहसब्दोपदेष्टव्यार्थो॥किंचरोदसीद्यात्राष्टयिव्योअन्तर्म
 येद्यावाष्टयिव्योर्मध्येइत्यर्थः॥भानुनारश्मिनाआभातिकइवद्योरिवअत्रमञ्चाःकोष्णन्तीतिवतद्योशब्देनमेषउच्यतेएवमुक्तंभवतिय
 यामेघःस्तनयनशब्दंकुर्वन्ष्टयिवीवृन्दकेनलिहतिओषधीर्मोतिभानुनाविद्युद्वेषेणप्रकाशयति॥ॐश्रीणासुदारोपरुणोरयीणांमनी-
 पाणांप्रापराःसोमगोपीःवसुःसूनुःसहसोअसुराजाविभात्ययडुषसाभिधानःअस्यार्थः॥वसुरग्निर्विभातिप्रकाशतेउषसांउषसिप्रसूषस
 मयेअग्नेःप्रथमंईधानःदीपमानःप्रसूषसमयेहिअग्नीनांवारुस्यरणंक्रियतेउनःकिंभूतःअग्निःश्रीणांलक्ष्मीणासुदारःआधातारवीणां

ग्रा-स-
६६

वनानां न्यरुणधारयिता मनीयाणां मनोभिलषितानां प्रार्थणः प्रापयिता धनमिच्छेद्भुता शनादित्यभिप्रायमेतत् सोमोगोपीः सोमं चन्द्रं गोपा-
यतिरस्यति गुणरसरोऽस्यस्मात् सोमो पपदात् सर्वधातुभ्योऽसुनइत्यसुन इत्वसुन प्रत्ययः सहसः वनस्पसुनः उवः वलवता मध्यमानश्चेदस्य
ते अस्सुजलेषु राजावरुणः सर्वमेव श्रीणां सुदारः इत्यादि वसुरित्यस्य विशेषणम् ॥ ॐ विष्णुस्य केतुर्भुवनस्य गर्भो आरोहसी अष्टणाऽप्यायमानः
वीरुं विदद्विमभिनतपरायन् जनायदग्निमयजन्तपञ्च । अस्यार्थः । यत्पञ्च अग्निं पञ्च वत्वारो ब्राह्मणादयः निषादास्वसङ्कीर्णजातिश्चे-
ति पञ्च जना मनुष्याः अयजन्तश्च जितवन्तः सोमिर्विश्वस्य सर्वेषां जितस्य केतुः जाता सर्वे स्यत्यर्थः । भुवनस्य भुवनवर्तिनां भूतजानस्य गर्भो अन्त-
र्वर्ती प्राणादिवायुवतया आश्रितोऽपमर्गोऽष्टणादित्यनेन संबध्यते किं भूतौ अग्निरोहसी आष्टणात् द्यावापृथिव्यौ पृथितवानित्यर्थः । आदित्यत-
या नायमानस्योत्पद्यमानः किंच अद्विपर्वते अभिनतविदारितवान् किंच भूतं वीरुं वितशब्दोऽप्यर्थे चितमपीत्यर्थः । कुर्वन्परायन्परागच्छन्
तत्र पर्वते अपतत्वितियावत् एतेनः अग्निरेव इन्द्रस्युक्तमभवति । केतुरिति किं ज्ञानेऽस्यस्माद्वा तोरौणादिकुदुप्रत्ययः ॥ ॐ उशिकः पावकोरातिः
सुमेधा मर्त्येष्वग्निरमृतो निधायि श्यति धूनरुषं भरिभ्रदुच्छुकेण शोचियाद्यामिनस्सन् अस्यार्थः । अग्निर्मर्त्येषु मनुष्येषु निधायिनिहितः किं भू-
तः उशिकः कान्तः मनोहरः पावकः पवित्रताकारीः अरतिः अलंमतिः पर्णाप्तेरित्यर्थः । सुमेधाः साधुप्रज्ञः अमृतः अमरणधर्मायित एवं भूतोऽग्निः
सधूममण्डल इत्यर्ति उद्देगमपति उदिति व्यवहितमन्नसम्बन्धः किं भूतः धूमरूपं अरोचनं रूपवदित्यर्थः । किं कुर्वन् अग्निः भरिभ्रतुजगद्धारयन् अ-
ग्निश्शोचिषारश्मिना द्यां आकाशं रिनस्सन्मा भुवनं किं भूतेन शोचिषा शुकेण शुक्लवर्णेन अन्न उशिक इति वशकान्ता वित्यस्माद्वा तोरौणादिक-
उपस्यः अरति अलंमतिरित्यस्य व्यस्यो बहुलमिति वचनात् अन्नवलमकारयोलीपः वलयोरैक्यस्मरणात् भरिभ्रदिति उभ्रजधारोऽस्य

राम
६६

सत्यादिसत्त्वेण निपातनाद्दृश्यम् ॥ ॐ दृशानोरुक्प्रउक्वद्योद्यु मरिषयः ॥ श्रियेरुचानोऽग्निस्मृतोऽभवन्मयोभिर्पदेनंद्यौरजनंयस्तसुरेताः ॥ अ
स्यार्थः । अग्निर्मद्यो विद्यो नैते कया उर्या मत्यादी स्या इत्यर्थः । किंभूतः दृशानः प्रत्यक्षतो दृश्यमानः रुक्मरोचनरूपवानित्यर्थः न केवलं विद्यो न
ते । किंच यस्य अग्नेः आयुः जीवनं दुर्मर्षं दुष्ये नृमृष्यते खरादपितुं शक्यते इति यावत् सोऽग्निरमृतोऽमरणाय म्या भवत् भूतः किं कुर्वन् रुचानः हर्षय
न् किं मयं श्रियेत स्यै । लस्मीं दातुमिच्छन् इत्यर्थः । किंच यदेनं अपरोक्ष निर्देशो आदित्योऽयौः प्रकाशं जनयन् जनितवनी किंभूता सुरेताः शोभ
नंरेतो यस्याः शांभनत्वं ज्वरेतसः एतदेव यत्नेन विश्वस्य द्योनकारी आदित्यो जनितः कैरजनयत्तवयोभिः अन्यैः पशुपरोऽशशप्रभृतिभिः पश्चाद्
योहि अग्नौ द्रुता आदित्यादेय भावं भजन्त इभि प्रायः दृशान इति इति शिधातोः कर्मणि लिट् दृशान च छन्दस्युभयथेति शानच् आवेधात्तु कत्वान्मुक्त्वा न भ
वति मद्योरिति दिवधातोर्विश्रुतिविदिमतीति किं पृच्छन्दस्यपि दृश्यते इत्युक्तमः यदि वशब्दात्प्रथमेकचने अवत्तादिति वकारस्यैकारः ॥ ॐ
यस्तेऽषट्पवत्तुमद्रशोचेनं पूषं देव्युतवन्तमग्ने । तत्र यप्रतरं वस्यास्यो अच्चाभि सुग्रं देवभक्तं पविष्ट ॥ अस्यार्थः । हे भद्रशोचे कल्याणरश्मि देवदेवना
दियुक्त अग्ने यो यो ब्रजमानः तेन व अद्य इदानीं अष्टयं पुराशशवत् करोति । किंभूतं एतवंतं एतं नो पस्तीर्णाभिधारितं तं यजमानं वस्यः बलोचितं स्थानं
प्रणय प्रणयसि सिलोपः छान्दसकिंभूतं रस्यं प्रतवं प्रकर्षेण तीर्थगम्यते प्रतवं प्रकर्षार्थं अग्निप्रसादेन प्राप्यतं अपि किं प्रतं अच्चा अच्चा निर्मलं स्व
च्छं निर्मलं निष्पायमित्यर्थः । किंच हे पविष्टयुवत मंतं यजमानं सुखं सुखं य सुखाभिमुखं प्रापयेत्यर्थः । किंभूतं सुखं देवमुक्तं देवैः फजितम् । हे अग्ने
यजमानः तव पुरोऽशश उकरोति तं यजमानं देवो पमायं सुखाभिमुखं कृतदीपप्रसादप्राप्यं सुखं स्वर्गं प्रापयेति प्रार्थनावाक्यार्थः । अरुवदिति कृवि
द्विसा करणयो रित्यस्य धातो रिकारलोपः तुलितुं गटस्ति पश्चलोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपधिं चिह्नण्योरचेति मध्ये उकारप्रत्ययः धातोर्वैकार

ब्रा.सं.

७०

स्वचारः त्सेदोऽजदाविसागमः उकारस्यागुणः अवादेशः वस्य इति वसधातोऽमावस्यदन्यस्यामिति व्यवस्थि तविभाषया केवलस्यापि धातोवस्यता
रूपं विभक्तिव्यत्ययेन द्वितीयैकवचने प्रथमैकवचनं अनुस्वारलोपः छान्दसः ॥ ॐ आतम्पजसौ श्रवसेष्टप्रउक्यउक्य आभजसस्यमाने। प्रियः सूर्ये
प्रियोऽप्याउभवात्तातेनाभिनन्दने जनिष्वेः अस्यार्थः। हे अमेतं यजमानं आभजनस्य सन्निहितो भवत्वयि सन्निहिते किं सादित्यपेक्षाया माह यस्य
यजमानस्य उक्यउक्यस्तोत्रेस्तोत्रे शस्यमाने सौ श्री सुष्टसाधूष्ववर्णीयेभूया भजसि आसेवने सहिहितो भवसीत्यर्थः। असौ यजमानः सूर्ये सूर्ये-
स्याप्रियः उद्भवातिउत्पद्यते अग्राः आग्रः प्रिय उद्भवातिन केवलं अपि सुजातेन पुत्रेण जनिष्वेः जनिष्यमाणैः पुत्रपौत्रादिभिः उदभिनन्दत उद्भिन-
त्तिधर्मार्थिकामान्यस्य पुत्रादयो विधर्मा कामपुक्ता भवन्तीत्यभिप्रायः अवसूर्ये इति सुपो सुपो भवन्तीति षष्ठेकवचने सप्तम्येकवचनं अग्रा इति
षष्ठेकवचने सुलुगादिवाक्येन विभक्तिलोपः वर्णव्यत्ययेन इकारस्याकारः उद्भिनन्ददिति भिदिरविदारणे लेट इतश्चलोपः लेदोऽजदाविसागमः
जनिष्वेः इति जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मान्न कृत्यार्थे तेन केन क इतित्वेन प्रत्ययः इतित्तीया बहुवचनम् ॥ ॐ त्वामग्रे यजमाना अनुपुविश्यावसुदधित्वे
वाय्याणि ह्यया सह द्रविणमिच्छमाना ब्रजुंगो मन्तसु विशिजो नववुः। अस्यार्थः। हे आयेत्वा यजमानाः विश्वा विश्वानि सर्वाणि गोभुहिरप्यवस्व-
दीनि सुवसुनि धनानि दधिदग्धादीनि किम्पूतानी वाय्याणि वरणीयाणि प्रार्थनी आनिकथं यजमानाः अनुसुनन्त्यादिवसान् प्रत्यहमिति यावत्
किंच त्वया सहियुक्ता समग्रं द्रविणं यजफलमोक्षरूपं इच्छमानाः कामयमानाः ब्रजवर्त्म ब्रज्यते अनेनेति ब्रजं ॥ किम्पूतं गोमन्तरश्चिमन्तं आदित्य
मित्यर्थः। किम्पूता यजमानाः उशिजुः मेधाविनः ज्ञानिनः तेनैतदुक्तम्पूतित्वां यजमानाः यदा धानादिकमिच्छन्ति तदा ज्ञानिनो भुक्ता ज्ञानं कर्मस-
मुच्चयेनादित्यत्वादमोक्षं प्राप्नुवन्तीति। पुनः पारस्कारः प्रतिदिनं पञ्च ब्राह्मणान् अवस्थाप्य ब्रूयादि ममनुप्राशितमिति ततः कुमारस्या अनुप्रा-

राम

७०

शनां चैवर्वादिचतुर्दशसु मध्ये च पञ्च ब्राह्मणान् स्थापयित्वा तेषां प्रेषणा क्रियेते अनेन मन्त्रेण इमं मनुष्याशितं अत्राह विप्र इत्यध्याह्नं च इमं मनु-
 मारं अनुप्राशितमित्यर्थः । पुनः । पारस्करः पूर्वो ब्रूयात् ब्राह्मणः प्राणव्यानेति दक्षिणे अपानेति उत्तरो उदानेति उपविष्टात् देये स्येमा ब्रूयात् स-
 मानेति ततश्च तेषु ब्राह्मणाः कुमारस्यानुप्राशनं कुर्वन्ति एभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्राणव्यानअपानउदानसमानएतानि पञ्च संस्मो धनानि प-
 दानि पदानि अनेन संस्मो धनेन प्राणा पञ्च वायवः आस्मभुताः अस्मिन् संस्मो धने स्थिरतरो भवेदित्यभिप्रायः । पुनः पारस्करः समये स्मिन् दे-
 शे यतानुना भिमन्त्रयते देवते इत्यादि । अमावस्य जन्मस्थानमभि मन्त्रयते अनेना ॐ वेदते हृदयं दिवि चन्द्रमसि स्थितम् । वेदाहं तन्मा विद्यात्
 पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम् । अस्यार्थः । हे भूमि ते तव हृदयं वेद जानामि किं मृतं चन्द्रमसि स्थितं । सम्ब-
 न्धं कुर्वदिवि आकाशे हृदयं अहं वेद तन्मा विद्यात् मामपि तज्ज्ञानादित्यर्थः । पश्येम शरदः शतमिति व्यक्तार्थं व्याख्यातञ्च गर्भाधाने । पुनः पा-
 रस्करः । अथैनं मभिमुखयन्ति अश्माभावेत्यादि कुमारमभिमुख्य ईमं मन्त्रं जुपति ॐ अश्मा भव परशुर्भवि हिरण्यमश्रुतं भव । आत्मा वै पुत्रना-
 मासि स जीव शरदः शतम् । अस्यार्थः । हे कुमार इति संस्मो धनमध्याहार्यत्वं अश्मा भव प्रस्तरमिव दृढाङ्गो भव परशुः कुठार इव विरोधिनां श्रे-
 दको भव किञ्च हिरण्यमश्रुतं यथा सुवर्णं असुवर्णं अश्रुतं अक्षरं तथा त्वमभिभव किञ्च त्वमम आत्मासि किं मृतं पुत्रनामा मदीयात्मना सह
 तव पुत्रनामत्वमिति विशेषः । अपरञ्च सर्वमया सह तव तुल्यमेवेत्यभिप्रायः । किञ्च शरदः शतं वर्षान् जीव वाक्यार्थः । स्फुट एव । ततः पार-
 स्करः ॥ अथास्या दक्षिणं सुप्रसात्य प्रयच्छति ईमे स्तुनमित्यादि । ततः कुमारं मातुर्दक्षिणं स्तनं पायसनेन मन्त्रेण । तत्र परामर्शोऽक्रिय-
 ग्निर्देवता त्रिष्टपं छन्दः यजने यजमानवाचं मे विनियोगः । ॐ ईमं स्तनमूर्जं सन्तः धया पापपीनमग्नेः शरीरस्य मध्ये उत सत्पुत्रस्वमधु ।

वा. स. मन्तर्चर्तिसमुद्रियं मसदनमाविश। अस्यार्थः। हे अयेत्वं इमं अपरोक्षामुतं स्तनं धयपिवकिम्भूतं मूर्जस्वनशालाहेतुभूतं अपां अपशब्देन दुग्धमुच्यते
 ७२ स्तारवदृश्यात् प्रपीनं प्रउरितं कुत इत्याकाङ्क्षया शरीरस्य मध्ये अतस्त्वन्तं ईमं नृपस्वकिम्भूमधु मन्तमरहे अच्चा भागदत्त सर्वदेहगत समुद्रियं
 समुद्रसम्बोधनं सदनं आविशोस्व प्रविशस्व एवेनैतदुक्तं भवति। यथा समुद्रस्थो वा उवापिः स वीमवरजरयति तथा भवानपि यथा प्राप्तमहं यज-
 रपति। पुनः पारस्करः। यस्ते स्तनमित्युत्तरमेवाभ्या ततो बालकुमाराय ददेत्यनेन तत्र ईमं स्तनमित्यादिव्याख्यातं दीर्घतमा कथिगोतमादयः विदुष-
 क्तः। पुनः पारस्करः॥ उद्गात्रं शिवस्वो निदधात्तापो देवेष्विष्यादि॥ ततः स्तिका शय्याशिरः स्थाने स्तिका रसार्थं जलकुम्भं स्थापयेदनेन॥ ॐ
 आपो देवेषु जाययथा देवेषु जायय एव मस्यां स्तिकायां सपुत्रिकायां जायय॥ अस्यार्थः। हे आपः पूयं देवेषु जायय देवानां रसायां निद्रां मुञ्चय
 यथा पूयं देवेषु जायय एव तथा अस्यां स्तिकायां जायय किम्भूतायां सपुत्रिकायां पुत्रसहितायाम्। हे आपः पूयं देवेषु जाययति। अपां स्वस्वपस-
 त्कृत्ये अस्याः सपुत्रा पारसार्थं जाययेति प्रार्थना वाक्यार्थः॥ अथ स्तिकागारे होमः॥ अत्र पारस्करः॥ द्वारदेशे स्तिकागुपसमाधाया त्याना-
 त्पि वेत्तयोः फलीकरणमिष्टान्सर्वपातया आवपति। षण्णमका इत्यादि कुमाररक्षार्थं तण्डुलकरणमिष्टान्सर्वपाहति द्वयं जुहोत्वनेन मन्त्र-
 येन। ॐ षण्णमका उपवीरः शौण्डिकेय उत्तुखलो मलिस्तु चोद्रोणा स श्यवनो न श्यता हितः स्वाहा॥ अस्यार्थः॥ षण्णमकाभिधानो बानग्रहः इति
 आहतेन श्यतात्तु नष्टो भवतु एवं मकादयश्च वन्ताताः सप्तवानग्रहानश्च षण्णमकादिक्रियापदम्। अष्टभिः लिख्यते प्रत्येकं संवध्यते। अनया आहत्या षण्ण-
 मकाः षोडशानग्रहान् स्थन्तिति वाक्यार्थः। ॐ आलिख्य चिनिषन् किं वदन्त उपश्रुतिः हयसिः कुम्भी शत्रुः पात्रपाणिर्द्वन्द्वमणिर्हन्त्री सुखसर्षपाक-
 र्णो न श्यता हितः स्वाहा॥ अस्यार्थः॥ तः सप्तम्। यत्ते देवा वरमददुः सत्त्वं कुमारमेव वादणीयः। ५ वच्चेच्छुद्धसजतापस्ते अस्तु सीररोलपे आलिख्य चि-

सादृश्यं शिवानग्रहाः अत्रापि नश्येतादितिक्रियापदं ॥ ३॥ इदं शिरेव सर्वं यत्तददृशं वा शिवस्य तत्कागारहायमाख्यातं ॥ ३॥ यदृशं
 निश्चिन्नीमभिलिख्यते । तत्रपास्करः ॥ यदिकुमारसुपद्रवतितदजालेनोत्तरीयेणवाआच्छाद्यपिताअदे-आधायनृपति । कुर्कुरइति । इदं शिना-
 भ्यन्तरेकुमारस्यवानग्रहोपद्रवदृष्टाकुमारंजालेनउत्तरीयेणवाआच्छाद्यकोडेकृत्वाइमंमन्त्रंजपति ॐ कुर्कुरः सुकुर्कुरः कुर्कुरोवालवन्धनश्चे-
 च्छुनकसजनमस्तेस्तुसीसरोलपेतापहूरः ॥ अस्यार्थः कुकुरादीनित्रीणिनामानिवालंकुमारंवधाति । वालवन्धनः कुमारग्रहः वालवन्धनइतिवि-
 भिरेवकुर्कुरादिभिः सहप्रत्येकंसम्बध्यतेचेदचेदितिबीप्सादर्शनात् तेनकुर्कुरश्चेद्वालवन्धनः एतेषामध्येयदिकश्चिद्वालवन्धोस्तितदाहे शुनक
 तेनवनमोस्तुत्सजनकुमारन्यजेत्यर्थः । हे शुनकइतिकुर्कुरादीनांत्रयाणामेवसाधारणमेकंसम्बोधनपदं किंचसीसवरः तेषांपितालपेद्विति । किं
 वदतिअपहूरः । अपगतकौटिल्योभव ॥ कुर्कुरादिनामेकवालग्रहमध्येयदितद्गोस्तितदार्थमदीपनमस्कारेणप्रतिनः पितुः सीसरस्यवचसाएनंकु-
 मारन्यजत्वितिप्रार्थनावाक्यार्थः । तत्सुप्यतेदेवाइत्यादेरपमर्थः हे शुनकयत्तेदेवाब्राह्मणादयोवरप्रार्थितअदः दन्तवन्तः संघर्षोक्तरूपः त्वंकुमार
 वालमेववरंरुणीयाः । हतवानसिततश्चेदितिबीप्सायांअत्रापियतेसरमानासीसरः पिताश्यामशवलौ नानरौचेच्चेच्छुनकसजनमस्तेअस्तुसीसरो
 लपेतापहूरेत्यभिप्रशति ॥ ३॥ पिदैवैर्विरदानंतवाचवरत्वेनकुमारस्यवरप्रार्थनंइत्युभयेनततसत्यंइत्यस्यसम्बन्धोविवक्षितः यद्यपितदुभयंसत्यं
 तथापितेनमोस्तुत्यजसीतियद्यपितयादेवेभ्यः कुमारत्वेनप्रार्थितः तैश्चदसः तथापिममनमस्कारेणतुष्टः पितृवाकोनैनंत्यजेतिप्रार्थनावाक्यार्थः
 तत्सत्यंयत्तेसमेत्यादि । अयमर्थः हे शुनकयत्तेतथसरमाशुनीमानासीसराः पिताश्यामशवलौ भ्रातरौततश्चेत्सत्यंअत्रापिवीप्सायांप्रयोजनतदे-
 वतथापिनमोस्तु । सीसरोनपेतापहूरेतिष्वर्त्तवदेवतवमातासदमासीसदः पिताभ्रातरौश्यामशवलौएतत्सत्यमेवतथापिममनमस्कारेणतमेन

ब्रा.स.
७२

कुमारस्य जेति वाक्यार्थः । इउ. अथ नयने इत्यस्य धातो रपश्च स्यादिति रूपम् ॥ ॐ न नामयति नरुदति न कृष्यति यत्र मयं न दामो पत्रना भिमृषाम-
सि ॥ यत्र कुमारवयं वदामः किं वदामः वस्यामीत्याकाउ. सुताच्च बोद्धव्यम् । यत्र चाभिमृषामसि अभिसर्वतोभावेन यस्य दर्शनं कुर्मः कुमारः नना-
मपति अङ्गनामलङ्करोति कुरादिर्न भवतीत्यर्थः । नरुदेति रोदतपीडा उकास भवती न कृष्यति कर्षपीडा युक्तो न भवति । इति बाल्यहो प्रद्वव शान्तिः ।
नामकर्मणि वैदिकमन्त्रैरनुष्ठानं पारस्करे गणेनोपदर्शितं अतोऽस्माभिरपि तदीयव्याख्यानं कृतमिति समासं जातकर्म । अथ निष्क्रमणं । तत्र निष्क्रम-
णे विशेषफलस्याश्रवणाद् । यातवल्क्योक्तबीजगर्भसमुत्पन्नपापक्षय एव कलं बोद्धव्यम् ॥ अथ गभीधानादि संस्कारानभिधाय यातवल्क्यः स्व-
मेनः संप्रयाति बीजगर्भसमुद्भवम् । तत्र कुमारं स्पर्शं दर्शयत्यनेन ॥ तच्च ह्युद्देवहितमिति । अस्यार्थः । इतो ह्यङ्गु-इमा इत्यादिकृत्तिकायाः प्रकृतत्वा-
त्तदित्यनेनादित्यविम्बं परा मृष्यते । तत आदित्यविम्बं च ह्युद्देवलो कस्य च ह्युद्देवभूतं यथा च ह्युपाविनावा ह्युपकिंचिच्च प्रकाशते तथा अनेनापि विना न प्र-
काशनेयतः किं भूतं देवहितं अनुहितं अस्मिन् देवं कर्मन क्रियते पतः किं भूतं पुरस्तादुच्चरत् प्राच्यादिशि ऊर्ध्वं गच्छत अपि किं भूतं शुक्रं शुक्रं निष्पापं ए-
वमादित्यं सुतावयं पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शरदः शतं शरणं याम शरदः शतं इति व्यक्तार्थमेव । आदित्यं सुतावयमविकलेन्द्रियाः शतं वर्षा-
णि जीवेम इत्याशंसा वाक्यार्थः । ततः सूर्यार्घ्यं दद्यादनेन ॥ आहूत्स्वेनेति । अस्या व्याख्यादिकमादित्यं प्रजायामेव लिखितं अतस्तत्रैवानुसन्धेयमिति ॥
समासं निष्क्रमणम् । अस्यापि मनुयातवल्क्योक्तबीजगभीद्रवपापक्षय एव फलम् ॥ अथरेतो रक्तगभीपयातवल्क्यगुणः जातकर्मणा प्रथममपो हवि इत्य-
तुह्यतौ हारीतः प्राशनेन तृतीयं तथा गभीधानाद्यष्टसंस्काराणां प्रत्येकं । फलमभिधाय हारीत एव उनराह । एतैरष्टभिर्गर्भसंस्कारैर्गभीपयतात्सलोभ-
ति । तत्रानप्राशने पारस्करः स्थालीपाकं अपयित्वा आज्यावाज्यभागो हृत्वा आज्याहुतीर्बुहोति । देवीवाचमिहादि राजानो अभ्येति च द्वितीया मित्य-

राम
७२

नमः। मन्त्रोपपत्त्या। ॐ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सानो मन्त्रेषु मूर्जदेहानायेतु वीगस्यानुपसुष्टुतेतु स्वाहा॥ अस्यार्थः दे-
 वा ब्रह्मादयः वाचं वाणीं अजनयन्त इत्यादितवन्तः किंभूतां देवीकान्तिगुणयुक्तां तां वाचं पशवो वदन्ति केते पशवः विश्वरूपाः विश्वमातुषादिरूपं येषां
 साकांसेषु भूत्वा अस्मानुपैतु उपगच्छन्त उपरतिव्यवहितं एलित्यनेन संबध्यते। साकयं धनुर्भवतीत्याकांसा यो हेतुगर्भविशेषः सा माह नोऽस्याकंजं
 सामर्थ्यं देहानां प्ररयन्ती पतः किंभूतं मन्त्रेषु मन्त्रः गभीरः अव्यक्त इति यावत्तस्य उपगमकं ज्ञापकमित्यर्थः। अव्यक्तः। परोक्षोऽप्यर्थो येनावगम्यते-
 तत्सामर्थ्यं अस्माकं प्ररयन्ती या वाणीत्यर्थः। किंभूताः सुष्टुता सुष्टुस्तुता वा वाक् प्रथमतो देवैर्जनितानो मातुषादिभिः सर्वैरेवोच्यते इति वा-
 चं सुता अस्माकं सामर्थ्यं जनयन्ती अस्मानुपगच्छति आशांसा वाक्यार्थः। द्वितीयाहति मन्त्रोपपत्त्या। ॐ राजानां द्या प्रसुराति राजा देवान् क्रतुभिः
 कल्पयति। राजो हि मासर्ववीरं ज्वेज्जनाज विश्वात्मा साराजपतिजयेयम्। अस्यार्थः राजोऽनुनोऽस्माकं अद्यानु प्राशनसमये दानं होमरूपं प्रसुराति
 अभ्यनुजानुतु नृशर्वः सुरतिरभ्यनुजानेन वर्तते इति किंच राजः देवान् इन्द्रादीन् क्रतुभिः समयविशेषे कल्पयति योजयतु अस्मिन् कर्मणि तेनेनात्रेन
 देवाच्चिरकालं वर्तन्त इत्यर्थः। राजः द्वियतः कारणतमासां सर्ववीरं सर्वत्र कार्ये वीरं कमजनान् चकार कृतवान् अतः कारणात् राजपतिः अत्र स्पेश-
 रोऽहं सर्व आशाः प्रत्याशा जपेयं अः वान्न मस्माकमन्त्रप्राशन होममभ्यनुजानातु अस्मिन् कर्मणि तु तेनानेन देवाच्चिरकालं वर्तन्ताम्। अनेन सर्वत्र-
 समः कृतोऽहं अनेन श्वरो भूत्वा सर्वाः प्रत्याशाः जपेयमित्योशांसा वाक्यार्थः। प्रसुराति कल्पयाती तिलेऽप्रत्ययेन रूपेः। नतः स्थालीपाकेनाहति चतुष्टयं
 जुहोति। यथा पारस्करः। स्थालीपाकेन जुहोति प्राणेनानेन। मशीय स्वाहा इत्यादिः तत्र मन्त्रोपपत्त्या। ॐ प्राणेनान्मशीय स्वाहा ॐ अपानेन गन्धानशी-
 य स्वाहा। ॐ चक्षुषारूपाण्यशीय स्वाहा। ॐ श्रोत्रेण यशोशीय स्वाहा। अस्यार्थः। प्राणेन प्राणवायुना अनेन अदनीयं अशीयं भुञ्जे। अपानेन अपान-

ब्रा.सं.
७३

वायुनागन्धानशीय। चक्षुषाचक्षुरिन्द्रियेणरूपाणिश्रुत्वादीनिअशीय। श्रोत्रेणकर्णेन्द्रियेणयशःकीर्तिअशीय। गन्धरूपयशोमामशनमुपभोगेअ-
नुभवामीतियांवत् अनेनाहतिचक्षुष्टयेनचक्षुरादीन्द्रियोपभोग्यान्विषयाननुभवामीत्याशंसाकार्यः। अत्रचाशीयइत्युक्तमप्ररुषप्रयोगात् क-
र्तृगोचराआशंसायद्यपिइष्यते तथापिकुमारगोचरैवदोद्भवा। यथासुनिःजीवैकांचनयत्तद्यदिजआशिषमाशासतेयजमानस्यैवसेति। इत्यन्प्र-
शनम् ॥ अथचूडाकरणम्। अस्यापिमनुयात्तवल्कपोक्तवीजगर्भोद्भवपापसयएवफलम्॥ तथास्तोरक्तगर्भोपद्यातःपञ्चगुणाजातकर्मणाप्रथम-
मपादतीत्यनुवृत्तौहारीतःचूडाकरणेचतुर्थः। तथागर्भाधानाद्यष्टसंस्काराणांप्रत्येकंफलमभिधापयहामीत्यनुवृत्तौराह। एतैरष्टभिर्गर्भोपदानात्
पूतोभवति। अत्रचूडाकरणोपरिसमूहनादिब्रह्मदक्षिणादानान्तंहोमकर्मममाप्यशीतलजलेउष्णजलप्रक्षिपेत्। यथापारस्करः। गीतासुउष्ण-
मासिञ्चतिउष्णो नवायइत्यादि। ॐ उष्णो नवायउदकेनद्वदिते केशाउषयं॥ अस्यार्थः हेवायोवायुसंवाधनमात्रेकार्यकारणतोपचारात्तजलेसंवा-
धितम्। किंभूतंअदितीस्वरूपशीतलत्वंउष्णो नउदकेनद्विस्त्रुत्तौभवसद्भूम्यचकेशानवपङ्क्तिन्धिरांधनार्थेउष्णजलशीतलजलयोःसद्भूतिरितिवा-
क्यार्थः। अदितेइतिदोषस्वरूपेनइतिधातोः क्तिन्प्रत्ययेनदितीरूपम्। नविद्यतेदितिरस्येतिअदितिः तेनाष्णजलमिषिते। जलेनदक्षिणांशिरःपार्श्व-
मनेनमन्त्रेणतेमयति। यथापारस्करः अथास्यदक्षिणांशोदानमुनूत्तिसवितेत्यादि॥ मन्त्रोपया। ॐ सवित्राप्रसूतादैव्या आयउन्दंतुतननुंदीयायि-
त्वायवलायवर्चसंइति॥ अस्यार्थः॥ आपस्तेतत्कुमारस्यतनुंदेहावयवंउन्दंतुकिंभूताः सवित्रा आदित्येनप्रसूताजनिताः पुनः किंभूताः देव्यादिवि-
त्वाशोभवत्याः किमर्थंउन्दंतुदीयायिद्वयवलायवर्चसेतेजसे। ततः केशेषुकृशानमन्त्रेणयोजति॥ यथापारस्करः। कृशांतरुण्यन्तर्दधायोषधयइ-
ति। ॐ ओषधेनायस्व॥ हे ओषधेनायस्वरेषस्व अत्रएनमितिमन्त्रस्यद्वितीयपदेशूपतेतदेवकर्मनयाबोद्धव्यम्। साकांसत्वापोम्यत्वाच्च। ॐ स्व

रा.
७३

धिमेमेनं हिंसीः । हे स्वधिते वृहस्पन्कुमारं मा हिंसीः । अस्य कुमारस्य हिंसां मा कुरु इत्यर्थः । मिलितस्य मन्त्रत्वं पसेकुशैः कृतं स मे नं कुमारं वदो मा हि न
 स्ति ति वाक्यार्थः ननस्ताम्रासुरग्रहणे पारस्करः ॥ शिरोनामं नितामसुरमादाय इति । नत्रमन्त्रो यथा ॥ ॐ शिरोनामासि स्वधितिस्तेपितानमस्मत्सुमां
 हिंसीः ॥ कर्मार्थं भुक्तस्मिन्सुरमन्त्रसम्बोधनेन बोद्धव्यम् । हे सुरशिरोनामासि । शिवं कल्याणमिदं भिधानमस्मि । शिव इति नवनामस्यार्थः ॥ किञ्च
 तेन वस्वधितिर्वपिता वद्धातुरा नपतिरित्यर्थः । एवं भूताय ते तुभ्यं नमोस्तु मा मा हिंसीः नव्यययत्वं कल्याणं नामावद्धत् पसुरति शुरं स्तुतवानमस्मत्स्ति
 तिनमस्कृत्य मां व्यययेति यावज्जावाक्यार्थः । अत्र पद्यपि मा मां हिंसीरिति कर्तृविषयणीयाञ्चाश्रयनेन यापिकुमारविषयिणी ॥ एवं काञ्चनयतर्थे हि
 जआशियमाशशते । यजमानस्यैवसेति नतस्तान्नासुरस्य केशेषु संलभे । पारस्करः निवर्तयामीति । निष्कर्षो वर्तुनिः संलभने वर्तुने इति कर्तृभाष्येति स्मि
 तत्वात् एतन्नकिपापदं कर्तृसाक्षात्कर्मसाकाशं सञ्चनतश्चाहमिति कर्ता सुरमिति कर्मवचनम् ॥ किमर्थं सुरसंलागनमित्याकांक्षाया माह भा
 युयजीवनाय अन्नाद्याय अन्नाञ्चनत् आद्यं भसञ्चेति अन्नाद्यं तदर्थम् । तथा प्रजननाय प्रजननं प्रसवशक्तिः नदर्थेन यागयस्यायायवायोधनस्य पा
 णायं पुत्रार्थेन या सुप्रजास्याय शांभनमन्ति मत्तार्थेन या सुवीर्याय उत कृष्टवीर्यवत्त्वार्थञ्च अनेन सुरसंलग्नकर्मणा अस्य कुमारस्यानदीनिम
 वत्त्वित्याशंसा वाक्यार्थः । सुप्रजास्त्वायेति वरुणगिर्मो वरुणविषयं पश्येति न्यायेनाकारश्छान्दसः नतस्त्वेष्टी नो ह सुरमादाय सकृन्ना न को गान्त्रिच्य
 त् । यथा पारस्करः । प्रवपति यनावपत्सवितेति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ येनावयत्सवितासुरेण सोमस्य रात्ता न रुणस्य विद्वान्तेन ते व्रत्यणा वयति इदं
 मस्यायुषं तददच्छिरं यासत ॥ अस्यार्थः । हे कुमारसविता आदितः येन सुरेण सोमस्य अवपत् मुणितवान् अर्थात् केशानिति ॥ किंभूतस्यासोमस्य
 रात्तः सोमस्य वरुणस्य न किंभूतः आदित्यः विद्वान् वदन्ति तेन सुरेण तेन व्रत्यणाः व्रत्या नपति मुच्छयति यथा इदं वृडा कर्म भस्य नवभायुषं भस

ब्रा. सं
७४

तभूयानकिंभूतमायुषंजरदह्निःजरतवार्धकंअश्रुतेव्यामोतिजरदह्निर्वीहिकपर्यन्तमस्यापर्ययास्याइत्यर्थः॥यच्चउक्तमर्थ्यादित्येनवेदंनिसत्ता
मवरुणयोःकृतंत्ततवव्रत्याकरोतीतिचूडाकर्मस्तत्वात्तवभायुषंभूपादितिवाक्यार्थः।व्रत्यणदितिप्रथमैकवचनास्थानपक्षेकवचनम्।जरदह्नि
निसजहन्तिद्रुमेव।नतःपार्श्वकेशानच्छिन्द्यात्॥यथापारस्करः।अथपश्चात्तन्यायुषमिति।तन्नमन्त्रोयथा॥ॐकश्यपस्यत्रायुषंजमदयेत्यापुषं
देवानात्रायुषंतमेस्तुत्रायुषम्।अस्यार्थः॥त्रायुषंवात्ययौवनवार्धकात्मकमवस्थान्नपमित्यर्थः।कश्यपस्यकृषेयत्रायुषंजमदयेत्यापुषंदेवानां
त्यादीनांयत्रायुषंतन्यायुषंमेमास्तु।ततो रामपार्श्वकेशशतनेपारस्करःअथोत्तरतोयेनभूरिश्वरेति।तन्नमन्त्रोयथा॥ॐयेनभूरिश्वरादिवंशोक्च
पश्चादधिसूर्यन्तेनतेवपामिब्रत्यणाजीवातविजीवनायसुश्लोकायसुस्वयः।अस्यार्थः॥येनसुरेणसाधनभूतेनभूरिश्वन्द्रमाःकिंभूतःश्वराः
भ्रमणशीलःदिव्योक्त्स्वर्गखड्गःतःसमभवत्पश्चादधिसूर्यसूर्योऽयोज्ज्वलसूर्यवचन्द्रमाःसूर्यसङ्गतोऽभूत्तेनसुरेणतेनववपामित्वाइ.सौ
र्यामिकस्यैफलायेत्याकांसायामाह।ब्रत्यणाब्रत्यरोवेदलाभार्थमितिपावत्नकेवेत्वेदलाभार्थजीवातवेजीवनोपधलाभार्थञ्चजीवनोपायात्।
जीवनायचिरंकालप्राप्त्यर्थञ्चेत्यर्थः॥जीवनार्थंचसुश्लोकायशोभनंश्लोकंयशस्तदीपलाभार्थञ्चसुस्वयंकल्याणार्थञ्चचरायइतिचरगस्यर्थइत्य
स्मात्।अस्तनस्वस्वायइतिसर्वविषयश्चन्द्रसिविकल्यान्तइतिविभक्तेरलुक्कृतनोदसिणर्त्तेनलोहसुरंशिरसिवारयन्त्रामयेत्।यथापारस्करः।विशु
रेणशिरःप्रदसिणपरिहरतिसुखंकेशान्तेनवसुरेणमयतेति।मन्त्रोयथा॥ॐयत्सुरेणमयतासुपेशसावस्तावावपतिकेशांश्छिन्धिशिरोमास्या
यःप्रमोषीः।अस्यार्थः।अस्यकुमारस्ययत्सुरेणवस्तावावपतिपसिह्नस्यकुमारस्यचसौरसमाप्यपुनर्वारत्रयंसुरंभ्रामयतिनतस्तेनपुनःसुरेणाय
स्वकेशानच्छिच्छिद्यमाशिरःअस्यशिरश्छेदनंमाकुरुअस्यआयुषःमाप्रमोषीःआयुःस्वराज्यमस्यमाकुरुकिंभूतेनसुरेणमजयताशोधयता॥

राम
७४

शिरोनिःकलुषकुर्वतेति यावत् पुनः किं मृतेन सुपेशसाशोभनावयवेन वपति इति मध्यमपुरुषैकवचनस्थानेति उगृति डो भवन्तीति प्रथमकं उरुषैकव-
 चनं प्रमोषीरिति सुषस्तेवेलुउ-मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ मज्जयसेति डमस्सजो पुद्गो शत्रन्तात्तृतीयेकवचनं वस्त्रावेति वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः ॥ इति चू-
 ङाकरणमन्त्रव्याख्या ॥ अथोपनयनं ॥ तत्राचार्योपि स्थापनादिकं कृत्वा माणवकं स्नातं अन्यतमं वस्त्रं परिधापयेत् तथा च पारस्करः । अथैतं वास-
 परिधापयति येनेद्रायेति ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ ॐ र्यनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यद्वा दमृतन्तेन त्वा परिधाम्यायुषे दीर्घायुस्त्वाय वलाय वज्रसे ॥ अ-
 स्यार्थः । बृहस्पतिदेवानामाचार्यः येन विधिना अवधानेन इन्द्राय इन्द्रवासः वस्त्रं पर्यद्वा त् परिधापितवान् । किं भूतं वासः अमृतं आहं तेनावधाने-
 न त्वां परिधामि परिधापयामि वास इति पूर्वोक्तमेव योज्यं किमर्थम् आयुषे जीवनाय दीर्घायुस्त्वाय चिरजीवित्वाय वलाय सामर्थ्याय वज्रसे तेन
 सेच वाक्यार्थः स्फुट एव । इन्द्रायेति द्वितीयार्थे चतुर्थी पर्यद्वा त् परिधामीति द्वयं लिजन्तं तदनुमौ ज्यादुन्यतमामेखलां वधीयात् । तथा च पास्क-
 रः । मेखलां वधीत इयं दुरुक्तं परिवाधमानेति ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ इयं दुरुक्तं मित्यादि मेखलेयमित्यन्तः । ॐ इयं दुरुक्तं परिवाधमाना वरं पवित्रं पुन-
 तीम आगात् प्राणापानाभ्यां वलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयं अस्यार्थः । इयं मेखला आगादा गतवती किं उक्त्वा रंगामे मम दुरुक्तममुष-
 नीतं इति दुर्वचनदोषपरिवाधमाना सर्वतोभावेन खण्डयन्ती अत एव देवी सुत्यादिविषया किंच पवित्रमुत्कृष्टं वरं द्विजजातीं पुनतीं पावयन्ती ई-
 दृशीयं मेखला स्वसा असुभगिनी वन्नित्यभ्युदयिनी भवतु अस्त्वित्याहार्थं किं भूता प्राणापानाभ्यां वलं सामर्थ्यमादधाना प्राणापानयोर्वल-
 मर्षयन्ती पुनः किं भूता सुभगा अकर्कशा सुखस्य शैति यावत् ततो यतो पवीतं तन्नि कामेकां परिभाषयेत् तत्र पारस्करोऽस्मि सदाचारस्य प्रमाणं
 तत्र मन्त्रो यथा ॐ यतो पवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सि हजं पुरस्तात् आयुषमग्न्यं प्रतिमुञ्च शुभं यतो पवीतं वलमसुतेजः । अस्यार्थः हे माणव-

ब्रा.स.
७५

कयतोपवीतं प्रतिमुञ्चधारय प्रतिष्ठतोमुञ्चति द्वारेणोवर्तते किं भूतं यतोपवीतं आयुष्यमायुर्वेद्विहेतुं अग्न्यंशेष्टं शुभं निर्मलं परमं पवित्रं पुनः किं
भूतं पुरस्तात् सर्वं हस्यतिः सहजं सर्वं हस्यति नासहैकसमये जातमित्यर्थः किमर्थं मस्यधारणमित्याकाङ्क्षाया माह । वलं सामर्थ्यमस्तु तेजो
स्तु हे माणवक आयुर्वलं तेजसां लाभाय तोपवीतं धारयेति वाक्यार्थः । यतोपवीतदानानन्तरं स्मृतिशास्त्रविहिततया अमन्त्रकमेव कृत्वा जिनन्
द्यात् ततो माणवकः । षालाशायन्यतमं दण्डं गृह्णीयात् तथा च पारस्करः । दण्डं प्रयच्छति तं प्रति गृह्णाति यो मे दण्डः परायते तितत्र मन्त्रो यथा गोमे
दण्ड इत्यादि उयो मे दण्डः परायत द्वैहाय सोधिभूम्यान्तमहं पुनराद्या म्यायुषं ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसापेति अस्यार्थः यो मे मम दण्डः अधिभूम्यां भूमे हप
रि परायत तपति तः पुनः किं भूतः वैहायसः विहाय आकाशं तत्र भूतः अतो दण्डं पुनराददे प्रति गृह्णाति प्राक्तनजन्मनप्यहं हि ज आसंस्तावता स्मिन् पि
जन्मनि दण्डं गृह्णामीत्यभिप्रायः किमर्थं गृह्णामीत्याकाङ्क्षाया माह । आयुषे जीवनायै ब्रह्मणे वेदार्थं ब्रह्मवर्चसा ब्रह्म तेजः प्राप्स्यर्थे चेत्यर्थः । तत्राचा
र्थः स्वयं जलाञ्जलिमादाय माणवकस्यांजलिं पूरयेत् । तथा च पारस्करः । अथास्पर्कं जलेनां पूरयेत् आपो हिष्टे निस्सुभिरिति मन्त्रो यथा आपो
हिष्टे सा हि त्रयंतस्मा अरं अस्य मन्त्रस्य व्याख्यादिकं प्रातः स्नान एव कृतमतस्तत्रैवानुसन्धेयन्ततो माणवकस्तेजलाञ्जलिं देत्वा आदित्यमुपतिष्ठति
तथा च पारस्करः अथैनं सूर्यमुद्दीक्षति तच्च सु रिति । मन्त्रो यथा य । तच्च सुः देवहितं पुरस्ताच्छक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
णुयाम शरदः शतं प्रव्रवाम शरदः शतं मदीना श्याम शरदः शतं भूषश्च शरदः शतात् अस्यार्थः ते देसहमा इत्यादिषु काण्डिकं प्रस्तुतत्वात् तदित्यनेनादित्य
विश्वं प्रसृज्यते तदादित्यविश्वं च सुः त्रैलोक्यं च सुभूतं यथा च सुषाविनाचा सुषं किंचिन्न प्रकाशते तथा अनेनापि विना न प्रकाशते यतः किं भूतं देवानां हि
तं अस्मिन्नुदिते देवकर्मो कियते यतः पुनः किं भूतं पुरस्तात् प्राच्यादिशि उच्चरत् ऋद्धिं गच्छत अपि च किं भूतं शक्रं स्रक् निष्पापं एव मादित्यं सुत्वा नयं प-

राम

श्वे मशरदः शतमित्यादिव्यक्तार्थमेव आदित्यं सुता त्वत्पसादेन वयमविकलेन्द्रियाः शतवर्षाणि जीवामेसां संसावाक्यार्थः । ततश्च चार्थो माणावकः
 स्पदक्षिणस्कन्धे हस्तदत्ता हृदमात्रमेत तथा च पारस्करः । अथास्पदक्षिणां समधिहृदयं आलभेत मम ब्रते ते हृदयं धामीति । तत्र मन्त्रो यथा ॐ म
 म ब्रते ते हृदयं धामि मम चित्तमनुचित्तन्ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व हृदयं त्विच्छानियुतं कुर्महम् । अस्यार्थः । हे माणावकते तव हृदयं मम ते द
 धामितव हृदयं मदेकव्रतस्थापयामि किं तन्मदेकव्रतत्वमित्याकांसायामाह । तव चित्तं मम चित्तमनुकूलमस्तु मदीयचित्तानुकूलं तव चित्तं भवं त्वित्य
 र्थः । त्वमेकमना एकचित्तः सन्मम वाचं जुषस्व सेवस्व हृदयं त्विदं वानामाचार्यस्त्वात्मा मद्यनियुतं कुनियोजयतु अस्मिन्मदेकव्रतत्वे हृदयं त्विच्छानि
 योजको भवत्वित्यर्थः । तत आचार्यो माणावकस्य ब्रह्मचार्यसीतुक्तो माणावकेन भवत इत्युत्तरे दीयमाने मन्त्र पठेत् । तथा च पारस्करः भवत इत्युच्यमान
 इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीति । तत्र मन्त्रो यथा । इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्य मिराचार्यस्तवाहमाचार्यः । अस्यार्थः । हे माणावक इन्द्रस्य त्रैलोक्यानां यस्य ब्रह्मचार्य
 सि भवसितवागिराचार्यः सर्वेषामेव हि जातीनां सामान्येनाग्नेर्गुरुत्वात् । यथा गुरुरग्निर्हि जातीनामिति स्मृतिः । इदानीं तु एतदुपनयनकर्म कर्तव्ये ।
 नाहन्तवाचार्यः । तत आचार्यो माणावकं भूतेभ्यो दद्यात् । तथा च पारस्करः । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये इत्येत्यादि मन्त्रो यथा । अरिष्टावि
 सादिना ॐ प्रजापतये ता परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्रवस्त्वोषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवे
 भ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्टे । अस्यार्थः । हे माणावकत्वात् प्रजापतये परिददामि समर्पयामि किंच सवित्रे सूर्याय परिददा
 मि किं भूताय देवाय दानादिगुणयुक्ताय तथा द्रवः जलेभ्यः ओषधीभ्यः व्रीह्यादिभ्यः तथा द्यावापृथिवीभ्यामाकाशभूम्यां तथा विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्य
 इन्द्रप्रभृतिभ्यो देवेभ्यः तथा सर्वेभ्यो भूतेभ्यो राक्षसादिभ्यः परिददामीति सर्वत्र तु त्वार्थं किमर्थं समर्पणमित्याकांसायामाह अरिष्टे रिष्टिष्यत ।

ब्रा.स.
७६

तदुपशमनापहेमाणवकसर्वापिच्छात्यर्थप्रजापतिप्रतिभ्यस्त्वांसमर्पयामीतिवाक्यार्थः रिषहिंसायामित्यस्माधानोः क्तिन्प्रत्ययेकतेरिष्टिः नरि
ष्टिरिष्टिः ततः शिष्यमनुशास्यतस्मैसावित्रीदद्यात्तत्रपारस्करः अथास्मैसावित्रीमन्वारतोमेः प्रत्यङ्मुखापोपविष्टायोष्ठसन्धानयसमीक्ष्यमाण
पसमास्थितापदसिणस्तिष्ठतआसीयनाचैकेपसोद्वर्त्तसः सर्ववित्तीयेइतिअस्यास्तुगायत्र्यात्मास्यादिकंतथापादोर्द्ध्वश्रितादिसिवरणंचोपरि
गायत्रीआख्याकरप्रकरणएवलिखितत्वादनलिखितमितितत्रैवदनुसन्धेयंतदनुमाणवकसमिधाधानार्थमग्निं प्रज्वालयेत् तथाचपारस्करः अच-
समित्वंमाः अचः सौम्यवसंकुरुयथात्वमग्नेदेवानांयत्तस्यनिधियाअसिरावमहमनुष्याणांवेदस्यनिधियोभूयासम। अस्यार्थः हेअग्नेकिंभूतः
सुअवःशोभनःअवोनामयस्यासौसुअवः मामंसुअवसंकुरुसुअवः कर्णेन्द्रियेति सुअवाः सुअवसंवेदाध्ययनेमामविकलकर्णेन्द्रियंकुर्वित्यर्थः
हेअग्नेत्वयथासुअवः सुअवाअसिसुअवस्तदादौसुअवाः शोभनकर्णोभवसित्वंयथाहेअग्नेमामंसुअवः सौम्यवसंकुरुसुअवेयशसित्वंशो-
भनप्रवणजनितज्ञानशालिनंकुरुहेअग्नेत्वयथादेवानांयत्तस्यनिधियोदेवानपीन्द्रादीनांयत्तस्ययत्तसंबंधेननिधियोनिधिरसकोभारदारिकोभ-
वसित्वमहमनुष्याणांवेदस्यनिधियोभारदारिकोभवामित्यर्थः ततोमाणवकोऽग्नौसमिधंदद्यात्। तथाचपारस्करः प्रदक्षिणमग्निंपर्शुष्यो
त्थायसमिधमादधात्यग्नेः समिधमाहार्षमिति। मन्त्रोयथा। अग्नयेसमिधमित्यादिअग्नयेसमिधमाहार्षंवहतेनातवेदसेयथात्वमग्नेसमिधास-
मिधसएवमहमापुषामेधसावर्चसाप्रजयापशुभिर्वत्सवर्चसेनसमिधेजीवपुत्रोममाचार्योमेधामहमसान्यनिराकरिषुराभ्यान्पशून्वीतेजस्वी। राम
त्रत्यवर्षस्यनादोभूयासमग्नयेस्वाहा। अस्यार्थः हेअग्नेसमिधमाहार्षमाहृतवान्स्मिकस्मैजातवेदसेअग्नयेतुभ्यमेवेत्यर्थः किंभूतायवहतेन। ७७

ज्वल्यमानावहे अये त्वं यथा समिध्यसे मया त्व आहितयाऽनया समिध्या ज्वलसि एव महंसमिन्धे सुप्रकाशो भवामि कैरायुषा जावननमयया तु ध्यावह
सा तेजसा प्रजया सन्तानेन पशुभिर्गवादिभिः ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्म तेजसा किंच ममाचार्यः जीवपुत्रो मेधाव्यस्तु जीवपुत्रो मेधावी च ममाचार्यो भवति
त्यर्थः अहमनिराकरिस्मरसानि अग्निना धाय यागस्य करणं निराकरणं तत्कारी निराकरिस्मः न निराकरिस्मिर्निराकरणं कारी भवामीत्यर्थः ॥ अ-
पिवाह मायुष्या न्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्वी वेदाध्ययनकृतिमान्नाहो भूयासं अन्नमतीत्यन्नादः कदा विदपिमं मानं विच्छेदो मा भवतित्यर्थः
अनया कामनया अग्नये स्वाहा मुर्गतं भवतु ततो मा एव को गौहस्तौ प्रतप्य मुखं मर्जयेत् तथा च पारस्करः पाणिप्रताप्य मुखं विमृशेत् तत्पात्रे
सीति वाक्यान्ते मेधा मे इति मन्त्रो यथा तनूपा इत्यादि ॐ तनूपा अग्रेसितन्वं मेया स्वायुर्ह्यग्रे स्यायुर्मे देहि ववो दाये सि वज्रो मे देहि अये पन्मे तन्वा
ऊनं तन्म ओष्ठणा अस्मार्थः हे अग्रे तनूपा असितनूः शरीरं तस्य पारसको भवति अनो मे म तनूः शरीरं पाहिरस हे अग्रे आयुर्ह्यसि आयुषो दाता
भवसि अत आयुर्मे देहि हे अग्रे वज्रो दा असि तेजो तेजसा दाता भवसि अतो ववो मे देहि हे अग्रे मे म तन्वाः शरीरस्य पत्र उन्नमसं पूर्णं तन्मे आष्टण आष्ट
रय अत्र च तनुमिति तनू शब्दस्य द्वितीयैकवचने उपप्रकरणे तत्वा दीनाञ्छन्दस्य पत्र उन्नम नमिति यणादेशः हे अग्रे अनेन समिधा दानं कर्मणा
आराधितस्त्वकुर्वित प्रार्थना वाक्यार्थः मेधा मेत्यादि ॐ मेधाम्ये देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधामग्नि नो देवा मम देहादि
रसकं यत्तां पुष्करस्वजौ अस्मार्थः मे म म मेधां सविता देवः आदधातु तथा मे म मेधां देवी सरस्वती आदधातु तथा देवा वधिनी कुमारौ वाधतां किं
भूतौ पुष्करस्वजौ उरस्करं पद्मं तन्म पीषकमालाययोः पुष्करस्वजौ स पवित्रादयो देवा मेधां मम जनयंस्त्वित्ययामेव प्रार्थना वाक्यार्थः ततः प्राणसं
स्वशने पारस्कर अङ्गानि च आप्यायतामिति तत्र मन्त्रो यथा अङ्गानि चेत्यादि ॐ अङ्गानि च म आप्यायन्ता यशो बलं च म आप्यायतां अस्मार्थः ॥

वा.स.
७७

येममाङ्गनिशरीरावयवाः आप्यायन्तांस्फीताभवन्तुनकेवलंमेषाममभवतुएतदपिभवत्तिस्त्रिवाक्यार्थः। ॐवाक्चमआप्यायतां २ ॐप्राणश्चम
मआप्यायतां ३ ॐचक्षुश्चमआप्यायतां ४ ॐश्रोत्रश्चमआप्यायतां ५ ॐयशश्चमआप्यायतां ६ ॐबलञ्चमआप्यायतां ७ ॐएषामर्थः वाग्वचनकारण
मिन्द्रियंमुसमित्यर्थः। प्राणःप्राणवायुः श्वासात्माचक्षुः श्रोत्रेप्रसिद्धेयशोबलमितिचद्वयमपिप्रसिद्धमेवचमेआप्यायतामितिसर्वत्रतुत्यार्थः वा
क्यार्थोपिचक्रएवततोमाणावकोभस्मनाआयुषंकुर्यात् तथाचपारस्करः आयुषालिकुरुतेभस्मनाललादेयीवायांसिणां। सेहृदिआयुषमि
तिप्रतिमन्मितिचमन्त्रोपथा ॐआयुषंजमदयेः कश्यपस्यआयुषंपदेवेषुआयुषंतनोअस्तुन्यायुषंअस्यार्थः। त्रीण्यायुषिसमाहृतानिआयु-
षंभायुः शब्दोअत्रावस्थावचनः आयुषंवात्ययोवनवाहैकात्मकावस्थात्रयमित्यर्थः। यथाकश्यपस्यऋषमेर्यते आयुषंजमदयेयत्। आयुषंदेवानांत्र-
ह्मादीनांयत् आयुषंततआयुषंमेममास्तु। इत्यावसथिकमहाधर्माधिकृतहलायुधकृतौब्राह्मणसर्वस्वेउपनयनमन्त्रव्याख्या। अथसमावर्तनंत-
त्रत्युचर्णानन्तरंसमावर्तनकालविधौमनुः। षड्विंशद्विकं ब्रह्मचर्यं गुरौत्रैवेदिकं ब्रतं तद्विकंपादिकं वायहणान्तिकमेववाअत्रयहणान्तिकमेववे-
तियोतितीष्णवुदित्वाहृत्यसमयेनैववेदत्रयंभ्यस्यतितेनतदभ्यासानन्तरमेवसमावर्तनंकर्तव्यमित्यर्थः। एतस्यैवस्फुरीकरणेपारस्करः अष्टचत्वारिंशद्विंशति
विंशद्विंशतिवेदत्रयचर्यञ्चरेहादशवावाप्रतिवेदयावद्ब्रह्मणवेतितत्रसर्वथासमग्रवेदाध्ययनासमर्थेनताह्निकस्वरूपगभीधानादिदशसंस्का-
रोभिवस्मातोभिकर्मानुगुणवेदभागमयमधीत्यसमावर्तनमाचरणीयंतत्रसमावर्तनस्नानार्थमनुष्णानामुदकुम्भानांजाजयहणेपारस्करः कुशो-
पप्रागयेषुउरस्तास्थित्वाअष्टानामुदकुम्भानांयेअपशुतरययइतिजलयहणमन्त्रोपथापेसन्तरित्वाह्नियेश्वन्नरययः प्रविष्टागोह्योपगोह्योपगुह्यो राम
मनोहस्वलोलिरजस्तनूदृष्टिदिपहातान्विनहामिपोरोचनस्तमिहगृह्णामिअस्यार्थः। अस्सजलेषअन्नःमध्येयेअग्रयःप्रविष्टास्तानविजहामिक्वेतयो

७७

सः उपगोत्रः ययूषः मनोहासलः विरुजः तनूदृषिः त्रिहः इत्यष्टावपि नामानि एते चाग्रयः सर्व एव स्वस्वतां मनोदोषा वहन्ते मप्रतीयन्ते एतान्दे
तानि हाये हजले योपिः ऐचननामा कल्याणनामा तं गृहामिस्तानार्थं जले गृह्यमाणे जले न्ययस्तिष्ठन्ति तेषु मध्ये गोद्यादयो दोषा वहास्तानविहाय क
ल्याणनामा तेन माभिषिञ्चामि प्रकाशापि सहितं जलं गृह्णामीति वाक्यार्थः प्रकाशकापि सहितं जलं गृह्णान्तं एकस्मात्कुम्भाजलमादायाभिषेक
इकुर्यात् तथा पास्करः एकस्मादापो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चन्ति तेन माभिषिञ्चामीति तेन माभिषिञ्चामि सादितदश्विनायश इत्यन्तः तत्र म
न्त्रो यथा ॐ तेन मामभिषिञ्चामि अथिये यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय येन अथियमकृण्वतां येनावमशनां सुरायेनासावभ्यषिचतां यद्वा न्तदश्विनो य
शः अस्यार्थः अथिये लक्ष्मीलाभाय यशसो लाभाय ब्रह्मणे ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मवर्चसे ब्राह्मणे लोलाभाय अहं मामात्मानन्तेन जलेनाभिषिञ्चामि तेन केन
येन जलेन हे अश्विनो भवन्तौ लक्ष्मीमकृण्वतां कृतवन्तौ यथा येन सुरासुराजनिता दीपमभवमृशः तां भार्जितवन्तौ यथा येनासौ अक्षिणी अभ्यषि
ञ्चतां अभिषिक्तवन्तौ तथा वायुवयोर्जलपशो हे तु मां मसु इत्यध्याहार्येन जलेनाश्विनी कुमारयोर्लक्ष्मीर्जनिता सुरादोषो मार्जितश्च सुरभिषि
ञ्चद्विभक्ततपो रित्यमभ्युदयकारणं यजलन्तेनाभिषेकान्मम लक्ष्मीयशो ब्रह्मणे ब्रह्मज्ञानब्रह्मतेजांसि भवन्ति त्यागं सावाक्यार्थः । ततः सर्वव
द्योश्च नरिनि प्रत्येकं जलकुम्भं वा जलमादायापो हि ऐतितिस्रभिः प्रत्येकस्मात्पातं तथा वपास्करः । आपो हि ऐच तिस्रभिरिति मन्त्रो यथा ॐ आपो
हि १ योवः २ वस्या अर ३ अम्यमन्त्रं यस्य व्याख्यादिकं पातः स्नानप्रकरणे कृतत्वात् न कृतं तत्रैवातु सन्त्येयं । तते ये श्वन्तरिति मन्त्रेणैव प्रतिकल
शजलमादाय तूष्णीमेव जलकुम्भं वृष्टयेनाभिषेकं कुर्यात् । तथा नपास्करः । तूष्णीमिदं रिति ततो मेखलोन्मोबनं शिरोमार्गेण कुर्यात् । पास्कर
ः । उद्धतममेखला मुमुच्य विधायेति । तत्र मन्त्रो यथा उद्धतमं वरुण पाशमस्पर्धवाथ भविमध्यमं श्वायमभवावयमादित्यव्रतं तवानागसो अदि

ब्रा.स.
७८

तयेस्याम। अस्यार्थः। हेवरुण उदुतमंगांशमस्मदुच्छ्रयथा असात्तुर्दंशुथंकुरु किंचाधमंयाशमवथ याय अथानाविश्रययेति पूर्ववत्तदेवमभ्यमं
उत्तमाधमयोरन्यंदविश्रयाथस्वस्थानएवविशेषेणशुभययअथैवंकृतेआदित्यादितेः पुत्रवरुणं व्रतेव्रत्यचर्येवयन्तवानागसः अनवरुधाः सन्तः आ-
दितयेअदीननायेस्यामअदीनाभवामेत्यर्थः ततोवासोन्यत्परिधायादित्यमेवेक्षणंकुर्यात्। तथापारस्करः। वासोन्यतपरिधायादित्यमुपतिष्ठेतउद्य-
न्भ्राजभृक्षुरिति। मन्त्रोपया। उद्यन्नित्यादिगमयेसन्तःॐ उद्यन्भ्राजभृक्षुरिन्द्रोमरुद्विरस्थात्प्रातप्यविभिरस्थादशसनिरसिदशसनिंमाकुर्वी-
विदन्मागमयोयभ्राजभृक्षुरिन्द्रोमरुद्विरस्थादिवायाभिरस्यच्छतशनिरसिशतशनिंमाकुर्वीविदन्मागमयोयभ्राजभृक्षुरिन्द्रोमरुद्विरस्थात्प्रा-
यपावभिरस्थात्सहस्रनिरसिसहस्रशनिंमाकुर्वीविदन्मागमयेति। अस्यार्थः। इदं आदित्यः उद्यत्तुदयंकुर्वन्स्थात्स्थितोवभूवकिंभूतः भ्राज-
भृक्षुः भ्राजंरश्मिंविभर्त्तीतिभ्राजभृक्षुः प्राजः प्रत्ययेमरुद्विर्देवैः सहास्थात्किंभूतैः पावभिः यावद्विः पावन्तोदेवास्तेसर्वैस्थितोवभूवेत्यर्थः
तवः हेविदन्हेविदन्सर्वजानन्नादित्यत्तदशशनिरसिवद्दधनोभवसिअतोमामादशशनिकुरुवद्दधनंकुरुकिंचमामां व्रत्यचर्यादुतीर्णमाग-
मयजानीहिद्वितीयतृतीयपाठयोश्चदिवापावभिः सायंपावभिः यावद्विः सहस्रशनिरसिउत्तेतावनमात्रेषुविशेषः तवदिवासायमितिप्रसिद्धा-
र्थशतसहस्रशब्दोवहृत्ववाचिनावेवापरंसर्वसमानंआदित्यः प्रातर्दिवासायंकालेपुंशमीन्धारयन्सर्वैर्देवैः सहस्थितोवभूवेत्यादित्यमुक्ती-
त्यहेसर्वज्ञादित्यवद्दधसिमांवद्दधनंकुरुव्रत्यचर्यादुतीर्णमाजानीहिचेतिपाचनावाक्यार्थः। तत्रपावभिरित्यत्रवर्णगिमोवर्णविपर्ययश्चेतिइका-
रलोपः आममयेतिकुर्वीविदन्नित्यत्रस्थिते नाउनसंवन्धः॥ ततः औदुम्बरेणकाष्ठेनदन्तधावनंकुर्यान्० तथापारस्करः औदुम्बरेणदन्तान्धाव-
येत् अन्ताद्यायेति। मन्त्रोपया ॐ अन्ताद्याय वृहध्वंसोमोराजापमागमत्समेसुरत्वंप्रसास्येनेयशसाचंभगेनचअस्यार्थः। हेवनस्यतेवृह-

राम
७८

ध्वं बृहस्पतिप्रनुहो भवकस्मिन् विषये यं वनस्पतिं सोमश्चन्द्रमाभागमत आगतवान् किं भूतः राजा वनस्पतीनां प्रभुः स वनस्पतिः मेममसुखं प्रमाह्वयते
 शोधयिष्यति केन केन यशसा भगेन सौभाग्येन च किमर्थमन्नाद्यापन्नञ्च तदाद्यं चेत्यन्नाद्यन्तदर्थं यं वनस्पतिं चन्द्रमाभागतः स चन्द्रसहितो ब
 नस्पतिरन्नप्राप्तये मम सुखं यशः सौभाग्याभ्यां शोधयिष्यतीत्यत्र वनस्पते सावधानो भवेति याज्वाक्यार्थः । अत्र बृहध्वमिति ऊहवितर्क इत्यस्य
 तिङ्गतिरिति ज्ञेयं भवन्तीत्येकवचनस्थाने बहुवचनं प्रमाह्वयते इति मृजूष्युदावित्यस्य तत्तत्तस्य रूपमृततः सुगन्धिद्रव्येण हस्तावतुलिप्यसुखसमीपे
 निधानमन्त्रजपेत् तथा पारस्करः हस्तावतुलिप्यानामिकयोर्मुखस्य चोषणं हृत्प्राणपानौ मेतर्पयेति । मन्त्रो यथा ॐ प्राणापानौ मेतर्पय च
 सुमेतर्पय श्रोत्रं मेतर्पय । अस्यार्थः । हे अनुलेपनमेममप्राणापानौ शरीरवायुतर्पय । तथा मे चक्षुस्तर्पय । तथा मे श्रोत्रं तर्पय । व्यक्तार्थमेतत्ततो
 हस्तौ प्रसाह्य दक्षिणस्यां दिशि जलं न्यजेत् तथा पारस्करः । पितरः शुन्धध्वमितियाणयोरवने जने दक्षिणे निषिञ्चेदिति मन्त्रो यथा पितरः शुद्धध
 मिति अस्यार्थः । हे पितरः शुन्धध्वं शोधयत मामितिकर्मपदमाहृत्य बोधय मां शोधय ध्वमितियाज्यावाक्यार्थः । ततः सुगन्धेन सह हस्तिना मन्त्र
 जपेत् तथा पारस्करः अनुलिप्यजपसुचसाहमसिभ्यामिति तत्र मन्त्रो यथा । सुचसा इत्यादिषु चसा अहमसिभ्यां भूयासं सुवच्चा मुखेन श्रुत
 कर्णभ्यां भूयासं अस्यार्थः । अहमसिभ्यां सुचसा भूयासं सुचसा शोभनदृष्टिः तथा मुखेन सुवच्चाभ्यां शोभनदीप्यमानस्तथा कर्णभ्यां सुश्रुत्या समु
 त्तशोभनप्रावी अहमस्मीभ्यां शोभनं पश्यामि मुखेन दीप्तिमान् भवामि कर्णभ्यां शोभनं श्रुतामीति आशंसात्रयं वाक्यार्थः । ततो नूतनं धौतवास्त्रं परि
 दध्यात् तथा पारस्करः । अहं तवा सो धौतवा सो त्रेणाच्छादयीत परिधास्ये यशो धास्येति तत्र मन्त्रो यथा ॐ परिधास्ये यशो धास्ये दीयपित्वा यजरद
 द्धिश्मि शतं च जीवामि शरदः सुवच्चरिष्ये षमभिसंयमिष्ये अस्यार्थः । परिधास्ये परिधानं करिष्यामि परिधाय यशो धास्ये कीर्तिधारयिष्यामि प

ब्राह्म

७६

रिधानेनकीर्तिर्भूमिभविष्यतीत्यर्थः। अपितुदीर्घायुत्वायदीर्घायुष्टायैकिंनरदृष्टिरस्मिन्नरद्वाहुकमंशुतेवामोतीतिनरदृष्टिः वृद्धोभवामीत्यर्थः।
किंचशतंशरदः शतंवर्षाणिजीवामिकिभूतः सुवर्चाः शोभनदीमिशालीरायस्योषंरायस्योषायधनवृद्ध्यर्थमेतावद्विः प्रयोजनैः। अभिसंख्ययिष्ये
अभिसर्वतोभावेनसम्पत्त्ययिष्ये आवरणंकरिष्यामीत्युपसंहारः पुनः पुनरुद्देशः। इदंरातिशयार्थः। यशश्चिरायुत्वाद्यतेजोधनानां प्राप्त्यर्थमहं
परिधानं करोमीतिवाक्यार्थः। रायस्योषमितिसुपासुगोभवतीतिचतुर्थ्यर्थेद्वितीया॥ सख्ययिष्य इति ज्ञेयसंवरण इत्यस्यरूपम्॥ ततोद्वितीयव-
स्त्रेणोत्तरीयंकुर्यात्॥ तथाचपास्करः अथोत्तरीयंयशसामाद्यावाष्टयिवीति॥ तत्रमन्त्रः। ॐ यशसामाद्यावाष्टयिवीयशसेन्द्रावृहस्पतीयशो
भयश्चमाविदद्यशोमाप्रतिपदाताम्॥ अस्यार्थः॥ यावाष्टयिवी अकाशेष्टयिवीमामाच्छादयेतामितिक्रियापदमत्राहृतवोद्वेयम्। केनय-
शसाकिंचन्द्रावृहस्पतीयशसामामाच्छादयेताम्॥ किंचयशः मामामाविदत् प्राप्नोतुनकेवलंयशोभगश्चसौभाग्यंत्वमामामाविदत्। किंचयशो
मामाप्रतिपदातां प्रतिगच्छतु पुनः पुनरभिधानमादरातिशयार्थः। अनेनोत्तरीयवस्त्राच्छादनेनाकाशेष्टयिवी इन्द्रावृहस्पतिश्चमांयशसा आच्छादयन्तु
॥ ऊत्तरोत्तस्यशःसौभाग्यंत्वममभवत्तिसाशंसावाक्यार्थः। ततः पुष्पमालां गृह्णीयात्। तथाचपास्करः। सुमनसः प्रतिगृह्णातिया आहरज्जमदग्निरिति
॥ मन्त्रोपस्था॥ ॐ या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च॥ अस्यार्थः। या पुष्पस्वजः जमदग्निर्महर्षिराह-
रत्। आहृतवान्किमर्थं श्रद्धायै॥ एवमेवेतिप्रत्ययः श्रद्धा॥ तदर्थं कामायाभिलषितसिद्ध्यर्थम्॥ इन्द्रियाय च सुरादीन्द्रियप्राप्त्यर्थं च्चुताः पुष्पस्वजः अ-
हं प्रतिगृह्णामि किमर्थं यशसा यच यशसे च भगेन च ममायसौभाग्याय च जमदग्निर्महर्षिणा॥ याः पुष्पस्वजः श्रद्धादिप्राप्तये गृह्णीताः तारुवाहम्। य-
शःसौभाग्यप्राप्तये गृह्णामीतिवाक्यार्थः। यशसा च भगेन चेति चतुर्थ्यर्थे तृतीया॥ ततस्तन्मात्स्यं शिरसि वन्धीयात्॥ तथाचपास्करः तथातवधीया

राम
७६

न यद्यशोप्सरसामिति ॥ मन्त्रोयथा ॥ ॐ यद्यशोप्सरसामिन्द्रिश्चकारविशुलं पृथुतेन संग्रथिताः सुमनस आवधामियशोमयि अस्यार्थः ३३ अ
 पसरसामुर्वशीप्रभृतीनां यद्यशः उर्वशीप्रभृतयोरूपवत्पश्यत्येव रूपं यशो विशुलं विस्तीर्णचकार कृतवान् किंभूतं यशः पृथुवद्वृत्तरम् तेन यशसा
 संग्रथिताः सम्यग्रथिताः सुमनसः पुष्पाणि मयि आवधामि किमर्थम् यशः यशसे ममाप्यप्सरसीमिव रूपवत्तया यशो भवत्वित्यभिप्रायः ३
 न्नेणाप्सरसारूपवत्तया यद्यशः कृतत्वेन यशसा सूत्रस्थानियेन ग्रथितानि पुष्पाणि ममापि रूपवत्तया यशो भवत्वित्येतदर्थमात्म्यम् अहमा-
 त्मन्यावधामीति वाक्यार्थः ॥ यशोमयीति चतुर्थ्यर्थे प्रथमा ततो अहमेन वाससा उष्णीषं कुर्व्यात् तथा च पारस्करः उष्णीषेण शिरोवेष्टयेत् पुवा
 सुवासा इति ॥ मन्त्रोयथा ॥ पुवासुवासाः परिवीत आगात् उसश्रेयान् भवति जायमानः तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यामनसा देवयन्तः अस्या
 यमर्थः ॥ पुवा परिवीतः वस्त्रे वेष्टितः सन् आगात् आगतवान् श्रेयान् श्रेष्ठो भवति उच्छान्दसः स्तोभार्थः किंभूतः ॥ सुवासाः शोभनवस्त्रया
 रीश्चनः किंभूतः जायमानः न केवलं श्रेष्ठो भवति तद्युवानं धीरासः पण्डिता उन्नयन्ति उत्कर्षयन्ति ॥ किंभूताः कवयः कीर्त्तिवक्ताः पुनः किंभूताः
 स्वाध्यायः सुष्ठु आहिताधीर्षेणान्ते स्वाध्यायः ॥ पुनः किंभूताः मनसा हृदयेन देवयन्तः सुवन्तः ततः कर्णे कुण्डलादिकमलंकारं परिदध्यात् तथा च
 पारस्करः अलंकरणमसिभूयो लंकरणं भूयादिति कर्णविष्टकाविति तत्र मन्त्रोयथा ॐ अलंकरणमसिभूयो लंकरणं भूयात् ॥ अस्यार्थः ॥ हे क-
 र्णकुण्डल अलंकरणमसि ॥ भूषायाः स्मयनं भवसीति तव स्वरूपं अतो भूय उत्तरोत्तरम् ॥ अलंकरणं भूयान्यमभूषणं भवः ततः कज्जलेन च सुह-
 र्जं कुर्व्यात् तथा च पारस्करः वस्त्रस्येव तज्जे अस्त्रिण इति तत्र मन्त्रोयथा वस्त्रस्यासि कनीमिकश्च सुह्री असि च सुह्री देहि अस्यार्थः ॥ हे अज्जन व-
 त्स्य वस्त्रनाम्नः ॥ सातिशयशक्तिशालिनोऽसुरस्य कनीनिका अस्त्रिणारका असि भवसि अतः कारणात् ॥ च सुह्री असित्वमन्येषामपि च सुह्री असि

ब्रा-स

८०

॥ भूतो मे स ह्यं च सुर्देहि । यतः कारणाद् वृत्रस्यासुरस्यासितारकोत्पन्नमज्जनम् । अतस्त्वदीयां जनेनान्येषामपि चक्षुः प्रकाशं भवति मस्य मपि च
सुर्देहीति याच्चा वाक्यार्थः । ततो दर्पणेनात्मानमवलोकयेत् तथा च पारस्करः आत्मानमादर्शयेत् प्रेक्षते रोचिस्सुरसीति मन्त्रो यथा । रोचिस्सुर-
सि । अस्यार्थः । हे दर्पणरोचिस्सुः प्रकाशनशीलोसि भूतो मां सर्वत्र प्रकाशस्वरूपं कुर्वित्यभिप्रायः ततः शब्दं च गृह्णीयात् तथा च पारस्करः क-
र्त्तुं प्रतिगृह्णाति । बृहस्पते शब्ददिरसीति । तत्र मन्त्रो यथा । बृहस्पते शब्ददिरसि पाप्मनो मामन्तर्देहितेजसो यशसो मामन्तर्देहि । अस्यार्थः । हे च्छत्र-
त्वं बृहस्पतेर्देवाचार्यस्य च्छदिरपवारणमसि भवसि । अतो मां पाप्मनः । पापादन्तर्देहि । आहूतकुरु । यथामेषापसम्बन्धो न भवति तथा कुर्वित्यर्थः ।
न केवलं पापात् । अपितु तेजसः आदित्यतापादिरूपान्तामन्तर्देहि किमर्थं मय शसः । यशसे । यशोर्थमिति यावत् हे च्छत्रपतस्त्वम् । बृहस्पतेरपि-
पापसन्तापादिवारणमतो मामपितेभ्यः पिधाय यशस्विनं कुर्वित्येति वाक्यार्थः । यशस इति चतुर्थ्यर्थेष्वङ्गीतत उपानहौ परिदध्यात् तथा च पारस्करः उपा-
नहौ प्रतिसुच्चतु प्रतिष्ठेस्थ इति तत्र मन्त्रो यथा प्रतिष्ठेस्थो विश्वतो मा पातम् अस्यार्थः हे उपानहौ युवां प्रतिष्ठेस्थः । उपक्रान्तमतिक्रियया आत्यागः प्रति-
ष्ठातृमिच्छित्वात् युवामेव प्रतिष्ठेस्थः भवथः अतश्च मामां पातं रक्षतम् । कुतः । विश्वतः सर्वस्मादतिविरोधिनाः कण्टकादेः यतो युवां प्रतिष्ठा निमित्ते अ-
तो मां सर्वतो गतिविरोधिनाः कण्टकादेरक्षतमिति वाक्यार्थः । ततो वैणवदण्डं गृह्णीत् तथा च पारस्करः वैणवदण्डमादत्ते । विश्वाभ्यो मामाष्टाभ्या-
इति । मन्त्रो यथा । विश्वाभ्यो मामाष्टाभ्यः परिपाहिसर्वतः अस्यार्थः । हे वैणवदण्डमामां परिपाहिसर्वतो भावेन रक्ष । कुतः नाष्टाभ्यः नाशकारिणी-
भ्यः किंभूताभ्यः । विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः । राक्षससर्पशङ्कादिभ्यः सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । इत्यावसथिकमहाधर्माधिकृत श्रीहलायुधकृतौ ब्राह्मणसर्व-
विषयसमावर्त्तनमन्त्रव्याख्या समाप्ता ॥ अथ विवाहमन्त्राः तत्र वरस्य विष्टरासनोपवेशने पारस्करः विष्टरं प्रतिगृह्णाति वधोऽस्मीति । मन्त्रो यथा ॐ व

राम

धीस्मि समानानामुद्यतामिवसूयः इमन्तमाभातष्टामियामाकश्चाभिदासति अस्यार्थः । अहं समानानां समानजातीयानां मध्ये वर्धः आच्छादको
 स्मिन्मामिकेष्वांकवउद्यतां उद्यशालिनांच न्नतारकादीनां सूय इव ॥ किंचयः कश्चन मामामामभिदासति । अभिपूर्वोदासति हिंसार्थे वृत्ते तत्र-
 तिकर्कभाष्येण व्याख्यातम् । इमं विष्टरूपतावन्नम् । अभितिष्ठामि । अभिभूय अथः कृत्वा तिष्ठामि ततो वरस्य पादप्रसालने पारस्करः पादौ प्रसा-
 लयति विराजो दोहो सीति मन्त्रो यथा ॐ विराजो दोहो सि विराजो दोह मसी यमपि पाद्यायै विराजो दोहः अस्यार्थः । हे जलत्वं विराजः विसिष्टाया
 दीप्तेर्दोहः प्रपूरणमसिभवसि विराजो विशिष्टदीप्तेर्दोहं प्रपूरकं त्वामशीय गृह्णामि विराजो विशिष्टदीप्तेर्दोहं प्रपूरकस्त्वं मयि मम पाद्यायै पाद्या-
 यभव । विराजो दोहो सीति जलमभिमन्यत्वा महं गृह्णामित्वं मम पादस्य विशिष्टादीपिकुर्विति वाक्यार्थः । अत्र अशीयेति अशगतिर्दीप्तादानेऽपि
 त्यस्माद्वातोः आशिमिलिडि-उत्तमपुरुषैकवचने रूपम् मयीति षष्ठां सप्तमी पाद्यायै इति लिङ्-व्यत्ययेन स्त्री लिङ्-न्ता ततोर्द्विप्रहणो पारस्करः अ-
 र्द्विप्रतिगृह्णात्यापः स्थयुष्माभिरिति । तत्र मन्त्रो यथा । आपः स्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवन्ति अस्यार्थः । हे आपः पतः कारणात्पूयं आपः प्रा-
 पुवन्ति आपः स्थभवथ । अतो हं युष्माभिर्गृहीताभिः सर्वान्कामानवाप्नुवन्ति प्राप्नुयामिति वाक्यार्थः । आप इति आलूच्याप्तावित्यत्र पातो रामु-
 वन्तीत्यस्मिन्नर्थे आपो ते हं स्वप्नेति क्लिपिकृते हस्वे च कृते अपशब्दे सिद्धे प्रथमा बहुवचने रूपम् ततोर्द्विजलपरित्यागे पारस्करः अनेन यन्मभि-
 मन्त्रयते समुद्रं वदति मन्त्रो यथा समुद्रवः प्रहिणोमि स्वां योनिमधिगच्छत अरिष्टास्माकं वीरामापरासे चिमतयः अस्यार्थः । हे आपः बोयुष्मान्
 समुद्रं प्रहिणोमि प्रस्थापयामि मया प्रहिता पूयं स्वां योनिं स्वीयमुत्पत्तिस्थानं समुद्रं अभिगच्छत किंभूता पूयम् । अस्माकम् । अरिष्टाः अहिंसकाः
 उनः किंभूताः वीराः । उत्कृष्टाः । किंचमत्ययः मदीयमानयोऽयत्ययः तत्पयोजलमापरासे चिंनप्रस्थापितं । तदिहैव तिष्ठत्यभिप्रायः । हे आ-

पः। यस्यः महो यपानयोग्यं तन्मयानप्रहितमत्रैव निष्ठतु। ततो न्याया आपः तास्समुद्रं प्रहिता अस्माकमहिंसका भूत्वा समुद्रं गच्छत्विति वाक्यार्थः। तत्र आचमने पारस्करः। आचामस्यामागन् यशसेति। तत्र मन्त्रो यथा। आमागन् यशसासः सृजवर्चसा तमाकुरु प्रियं प्रजानां मधिपतिं पशूनां मरिचं तनूनां अस्यार्थः। हे जलमा मां यशसा आगच्छन् आगमय्य यशस्विनं माकुर्वित्यर्थः। तथा त्वमावर्चसा तेजसा संस्पृष्टे जस्विनं कुर्वित्यर्थः। तथा मां प्रजानां पशूनां वादीनां मधिपतिमीश्वरं कुरु तनूनां देहावयवानां। अरिष्टया पद्रहितं कुर्वित्यनेनैव सम्बन्धः। हे जल अनेनाचमनेन मम यशस्वित्येते जस्वित्वलोकप्रियत्वं गवादिमत्वा पद्रहितत्वं निकुर्वित्याशंसा वाक्यार्थः। अत्रागन्ति गमधातो रन्तर्भावि तप्यन्तादाङ् प्रवृत्तिरुत्तेलौ उमय्य पुरुषैकवचनम्। वहलं च्छन्दसीति वहलवचनात् शपो लुक् वा छन्दसीति विकल्पेन विधानात् सेत्यादेशो न भवति। इतश्चेति इकारलोपः हलादिलक्षणो न सकारलोपः मानो धातोरिति मकारस्य नकारः मधुपक्वे लक्षणे पारस्करः मित्रस्य तेति मधुपक्वे प्रतीसते तत्र मन्त्रो यथा ॐ मित्रस्य त्वाच सुषा प्रतीसे। अस्यार्थः। हे मधुपक्वे त्वात्मा मित्रस्य आदित्यस्य च सुषा प्रतीसे पश्यामि अहमादित्ये न च सुषा दीने नानुगृहीतस्त्वामधुपक्वं पश्यामीति वाक्यार्थः। ततो मधुपक्वे ग्रहणे पारस्करः देवस्य तेति प्रतिगृह्णाति तत्र मन्त्रो यथा ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे श्विनोर्वाहभ्यां पूषो हस्ताभ्यामाददे॥१॥ अस्यार्थः हे मधुपक्वे त्वात्मा आददे प्रतिगृह्णामि। कस्मिन् सति देवस्य सवितुः आदित्यस्य प्रसवे अभ्यनुत्ताने सम्यक्ताविति यावत् प्रवृत्तिः सुवतिरभ्यनुत्ताने वर्तत इति। गुणविशिष्टस्य ग्रहणम् काभ्यां अश्विनी कुमारयोर्वाहभ्याम्। तथा पूषः। आदित्यस्य हस्ताभ्यामसवितुः संमतौ अश्विनी कुमारभ्यां वाहदाने नानुगृहीतः पूषा च हस्तदाने नानुगृहीतस्त्वामधुपक्वं गृह्णामीति वाक्यार्थः ततो मधुपक्वे मिश्रणे पारस्करः विः प्रयाति नमः श्यावा श्येति तत्र मन्त्रो यथा। नमस्यावा श्यायान्यशने यत्नं आविहंत ते निःप्लुतामि अस्यार्थः अत्र नमस्य शब्देन मधुपक्वे

निरुद्धः तेनायमर्थः। हेनमस्यनमस्कारार्हः। अवास्यायानित्वमित्यध्याहार्यम्। त्वामिष्यामीत्यर्थः। किंच तेतव अशने भोजने यनं आविद्धम्।
 उपहितं तत्ते तपनिष्कन्तामि अपसारयामि। नमस्येति स्तुतिपूर्वकं मधुपक्षे संबोध्य त्वामिष्यामि तवोपहितं त्वस्फोटयामीति वाक्यार्थः। अत्र अ
 मावास्यायानीति श्येउ-गतावित्यस्य पातोश्चान्दसत्वेनात्मनेपदं न भवति अवष्टुर्वै आउ-ष्टुर्वै च कृते सोपसर्गत्वात् मिष्यार्यत्वम्। लोटाउत्त
 म् उरुषैकवचने रूपम्। ततो मधुपक्षे प्राशने पारस्करः तस्य चिः प्राशनाति यन्मधुनो मधव्यमिति। तत्र मन्त्रो यथा। यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपं
 नादान्तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणानादो न परमो मधव्योऽन्नादो सानि। अस्यार्थः। मधुनो यद्रूपं किंभूतं मधमं मधुरं पुनः किंभूतं परम
 म्। उत्कृष्टम्। अपि किंभूतम्। अन्नाद्यमिव अन्नाद्यं यथा। अन्नाद्यमुपभुक्तं सद् वलादिकमादधाति नैतदपीत्यर्थः। तेन मधव्येन परमेण रूपे
 णानादो न अत्र सर्वत्रैव द्वितीयायां तृतीया तथा च सति। एवं योज्यम्। तन्मधुनो मधव्यं परमम्। अन्नाद्य रूपमहम्। अशानि भक्षयामि मधव्यमित्या
 दिपुनः। यद्दिशेषां तदादरातिशयप्रतिपादनार्थम्। किंभूतोहम्। परम उत्तमः। मधव्यः। मधुरशीलः। अन्नादः। अन्नमस्तीति अन्नादः मधुरस्वरूप
 सुत्कृष्टं मधुरं वलाधायकमित्युत्कीर्त्य तदेवंभूतमहं उत्कर्षाय मधुरशीलाय च भक्षयामीत्याशंसा वाक्यार्थः। ततो मुख्यादिप्राणस्पर्शने पारस्करः प्रा
 णान्संमृशति वा अस्मास्य इति मन्त्रो यथा ॐ वा अस्मास्ये अस्तु न सोमै प्राणोऽस्तु अह्णो मे च स्मरस्तु कर्णयो मे चोत्रमस्तु वहो मे वलमस्तु ऊर्वो मे
 ओजः अस्तु अरिष्टानि मे दग्धानि तनूस्तन्वा मे सहसन्तु अस्यार्थः। मे मम आस्ये मुखे वाग्वचनमस्तु। मे मम नसोर्नासिकयोः प्राणः श्वासवायुरस्तु। मे
 मम अह्णोश्चक्षुर्गोलकयोश्चक्षुरिन्द्रियमस्तु मे मम कर्णयोः कर्णशक्त्योः श्रोत्रमिन्द्रियमस्तु मे मम बाह्वोर्वलं सामर्थ्यमस्तु मे मम उर्वो रोजः प
 दुत्वमस्तु। मे मम अङ्गानि शिरः प्रभृतीनि अरिष्टानि आपद्दहितानि सन्तु मे मम तनूः देहावयवा दस्तादयः। अरिष्टाः सन्ति स्वर्गः। कया सह। तन्वास्तु

हृदिहावयविनासहेत्यर्थः । अनेनाचमनानन्तरकृतेनेन्द्रियस्पर्शनिमग्नमुखाद्यवयवेषुवचनादिशक्तिः सातिशयानिरापदत्वञ्चममभवत्विद्या
 शंसावाक्यार्थः । ततो गोदर्शनेपारस्करः प्रत्याह । मातारुद्राणामितिवचमन्त्रोयथा । मातारुद्राणां दुहिता वस्त्रां स्वसादितानाममृतस्यनाभिः प्र
 तुवोचं चिकितुषेजनायमागामनागमदिति म्वधिष्ठममचासुष्यचपाप्माहत । ॐ उत्सृजतत्तृणान्यत्तु अस्यार्थः । प्रथमं उत्तरार्द्धं स्वयोर्यतेयतोऽर्हणाक
 रः प्रतुवोचं प्रकर्षेणानुवोचं आगमस्यानित्यत्वादजागमोनस्यात् पुनः पुनरुक्तवानस्मीत्यर्थः । कस्मैजनाय अविशिष्टजनोपादानेनयस्मैकस्मैचित् प्राणि
 मात्रायेत्यर्थः । यस्य श्ववरोच्छानास्ति तस्य उपदेशाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य जनायेत्यस्य विशेषणमाह । चिकितुषे । जिज्ञासवे शुश्रूषवे इति यावत् किं
 तदस्तीत्याकांक्षाया माह । गमावधिष्ठ । मामारयत किंभूतामनागामानपराधाम् पुनः किंभूतामदितिम् दितिस्वरण्डनं हिंसा अस्यानास्तीति अदितिः
 तां पुनः किंभूतायारुद्राणाम्माता वस्त्रां दुहिता । आदित्यानां स्वसा अमृतस्य देवानामार्हं भूतस्य घृतस्य नाभिरुत्पत्तिस्थानम् । किंचममचार्ह-
 णीयस्य । अमुष्यच । अर्हणा कर्तुं श्वपाप्मायापंहत । नाशय अमिति मदीयवचनमनुत्सृजतमुच्चगामिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । तृणानि अत्तु स्वा
 दयतु गौमुक्ता सतीति सन्निहितत्वाद्योज्यम् । मातारुद्राणामित्यादिसुत्वा मावधिष्ठेति निषिद्ध अर्हणीयस्य अर्हणा कर्तुं श्वपापस्य यायगामुत्सृ-
 जत । गौश्च अत्त्वितितृणानि स्वादयत्वित्याशंसावाक्यार्थः । ततो वरेण कन्याया वस्त्रपरिधाने पारस्करः अथेनां वासः परिधापयति जराङ्गच्छपरिधत्स्व
 वास इति । मन्त्रोयथा । जराङ्गच्छपरिधत्स्व वासो भव आकृष्टीनामभिः शस्तियावाशतं च्च जीवशरदः सुवर्णरयि च्च पुत्राननुसंयय स्वायुष्मतीदं परिधत्स्व
 वासः । अस्यार्थः । हे आयुष्मति कन्यके जराङ्गच्छ चिस्त्री विनी भवेत्यर्थः । किंच वासः परिधत्स्व वासुधारय वस्त्रविपुक्ता माकदा चिदपि भवेत्यर्थः
 । किंच आकृष्टीनां भव आकृष्टीनामिति प्रथमायाषष्ठीतेन आकृष्टा । मनोहरा भवेत्यर्थः । अभिशोस्ति पावा भव अभिशोस्तिः शायनं तत्र पावा

पवित्रामनोहरासतीशयनेपवित्राभवेत्यर्थः। किंचशतशरदोवर्षाणिजीवकिंभूतासुवर्चा। शौमनदीप्तिपुताशतंवर्षाणिजीवेत्यर्थः। किंचरयि-
 न्यनेम। अनुसंव्ययस्व। संहण। नकेवलं धनपुत्राश्च अनुसंव्ययस्व। संहण। यदेतदेवाशासितं तत्प्राप्तये इदं वासः परिधत्स्व। चिरजीवित्वा चंश-
 य्यायामनोहरत्वा र्थम्। यविव्रत्वा र्थं धनार्थं पुत्रार्थञ्च। इदं वस्त्रं परिधत्स्वेति वाक्यार्थः अनुसंव्ययस्वेति व्येजसंवरण इत्यस्य धातोरनुसंश्रव्ये
 कृतयो ह्योदिसिपिरूपम्। ततः कन्याया उत्तरीयकरणे पारस्करः। अथोत्तरीयं या अकृन्तानेति तत्र मन्त्रो यथा या अकृन्तन्वयन्या अतन्वत।
 याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्यवास्त्वा देवीर्जसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः अस्यार्थः हे आयुष्मति या देवी हे व्यस्तन्तून अकृन्त त कर्त्ति-
 तवत्यः तथा यास्तन्तूनवयनवापितवत्यः। तथा। यास्तन्तून अतन्वत। विस्तारितवत्यस्ता देवीस्त्वात्मा संव्ययस्व संव्ययन्तु परिधापयन्तु तथा स-
 तित्वं यतः। तन्तुं ततन्य विस्तारय। कथं कारम्। अभितः उभयतः प्रस्तारण हे व्येज च विस्तार्य परिधत्स्व। किमर्थं जरसे हृद्वा र्थं चिरजीवित्वा र्थं
 मिति यावत् याभिर्देवीभिः सूत्रनिष्पादनादिना इदं वस्त्रं निष्पादितं ताभिः परिधापितं सत्। इदमुत्तरीयं वस्त्रं त्वं विस्तार्य परिधत्स्वेति वाक्यार्थः
 अवयवनिमित्तं व्येज तं तु सन्तान इत्येतस्य रूपम् देवीरिति वाक्यं सीति प्रथमा बहुवचने पि पूर्वसवर्णत्वम् अतस्तन्वेति। तनुं विस्तार इत्यस्य लिट्
 ध्यमपुरुष प्रथमैकवचने बहुलं छन्दः सिनमा उज्जोगे पि इत्यङगमः संव्ययस्वेति तिङान्ति जे भवन्तीति प्रथमपुरुष बहुवचने मध्यमपुरुषैकवचनम्।
 ततः कन्यावरयोरेकीकरणे पारस्करः अथैनां समंजन्ति समंजन्तु विश्वे देवा इति मन्त्रो यथा ॐ समंजन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ समात-
 रिष्वा सन्धाता समुदेष्टी दधातु नौ अस्यार्थः। विश्वे देवानौ। आवयोः हृदयानि हृदयं समंजन्तु। अपितु। आपः पानीयानि समंजन्तु नौ हृदयभित्त-
 नेन संबंधः पानीयेनात्सर्गद्वैकदत्तयोस्तव हृदये न सङ्गतं भवत्वित्यभिप्रायः तथा मातरिष्वा आवयोः प्राणयोः वायुः। नौ आवासं दधातु संयोजय-

८३
 तत्तथाधातां प्रजापतिः। नौ आवांसं दधातु तथा उदेष्टी इच्छाकर्त्री देवता कामदेवः नौ आवांसं दधातु देवा आपश्च आवयोर्हृदयं सङ्गमयन्तु भाव-
 योश्च प्राणवायुः। प्रजापतिः कामदेवः आवांसं योजयति त्यागं सावाक्यार्थः। अवयवहिताश्चेति स्वेण व्यवहितैः संशब्दैर्दधातुक्रियायाः संब-
 द्यः हृदयानीति हि वचने बहुवचनम्। उदेष्टीति। इषु इच्छायां मित्यस्योत्पत्तिस्तच्चित्तेच्छन्सि आगमात्तु शंसि नाना मनित्यत्वादि न भवति दे-
 वतार्थत्वेन स्त्रीत्वविवक्षया उगीश्वरः। ततः कन्या प्रतिगृह्यतां कामसुतिपाठेकारणः। यतः कोदादित्यन्यदिति। मन्त्रोपया। कोदात्कस्या अदात्कामोदा-
 त्कामायादात् कामोदाता कामः प्रतिगृहीता कामे तत्तत्तव कामता भुनजामहे। अस्यार्थः कः अदात्। दत्तवान्। कस्यै अदात् प्रश्नद्वयमेतत्। त-
 त्कामायादात् कामोदाता कामः प्रतिगृहीता कामे तत्तत्तव कामता भुनजामहे। अस्यार्थः कः अदात्। दत्तवान्। कस्यै अदात् प्रश्नद्वयमेतत्। त-
 त्कामायादात् कामोदाता कामः प्रतिगृहीता अतस्ते काम एतद्दत्तं प्रतिगृहीतञ्च तदेतत्तव तथा वस-
 त्वौत्तरम्। कामोदात्। कामाय अदात् यतः कारणात् कामोदात्। कामः प्रतिगृहीता अतस्ते काम एतद्दत्तं प्रतिगृहीतञ्च तदेतत्तव तथा वस-
 ति हे काम तव सतः त्वत्संबन्धिभूतं यदेतत्कन्यादिकं भुनजामहे उपभुजाम। सर्वत्रैवात्र कामशब्देन इच्छा मिधीयते। यदिच्छायां सत्यामेव दीयते इत्य-
 तेच अत इच्छेव ददानि गृह्णाति वयं तं सैव दात्री प्रतिगृहीतीति च। अतस्तस्यात्रैवैतदिकामसुतिर्लक्ष्यं कामस्यैवैतद्रष्टव्यम्। वयमुपभुजामेत्याशं-
 सावाक्यार्थः ततः कन्या प्रतिग्रहान्तरपाठे पारस्करः। यदस्य त्वं प्रतिदौ स्त्वेति मन्त्रोपया। दौस्त्वाददातु एषिवीत्वा प्रतिगृह्णातु अस्यार्थः। हे कन्यके-
 त्वात्वा दौ राकाशं ददातु एषिवीजगतां धात्रीत्वात्वा प्रतिगृह्णातु अकार्यमेव। तवायं पिता आकाशमिव अहं तथा एषिवी विश्वेषामाश्रयः तथा तवा-
 श्रयभूतं स्त्वां प्रतिगृह्णामीति वाक्यार्थः। ततः कन्या वरयोर्बहिर्निष्क्रमणे पारस्करः। गृहीतानिः कामसुतिर्यदेषि मनसेति तव मन्त्रोपया। यदैषि मन-
 सा दूरं दिशो नुपवमानो वाहिरण्यपर्णो वैकर्णः सत्तामन्मनसा दूरे कुरेभ्यसौ। अस्यार्थः। असौ हे कन्यके त्वं मन्यमाना दूरे न दूर एषि गच्छसि पितृकुल-
 तो ह वै हि भूत्वा केन कुत्र नीयेदिति दूरे दूरं यासि। सोक्तव्या भवसीति यावत्। तत्र दिशः प्राच्यादिदेशदिशः अतः तदनन्तरं पवमानः समुच्चयार्थः। वायु-

राम
 ८३

येत्यर्थः हिरण्यपर्णः । हिरण्यं पर्णं रियोस्येति हिण्यपर्णं आदित्यः नैकर्णः । विकर्णे कोणेति ष्टुतीति वै कर्णे अभिः सते उक्तादि गवायुस्यार्थः । त्वत्ता
 मन्यनसांमद्रतद्रहाङ्करोमिकुर्वन्ति । हेकन्यकेपितकुलतोवहिर्भूता केनकुचनीयेरतियतः तंसोक्तगदाभवसितत्रदिम्बायुस्यार्थः । नमस्त्वांस
 द्रुतद्रहाङ्कर्वन्ति । आशंसावाक्यार्थः । अवसरनिप्रथमावहवचनसुपांमुपोभवन्तीत्येकवचनम् । करोमीतिकुर्वन्ति । प्राप्ते निजोव्यसयेनोत्तम
 रूपैकवचनम् । ततः कन्यावरयोऽन्योन्यदर्शने पारस्करः ॥ अथेनासमीपयत्यहोरचसुरिति मन्त्रो यथा ॐ अहोरचसुरपतिघ्ने धि शिवा पशुभ्यः सु-
 मनाः सुवर्चाः वीरसुहृद्वे कामाश्वो नाशं नो भवद्दिपदे शं वतुष्यदे सोमः यमो विविदे गन्धर्वो विविदस्तरः तृतीयो मिषे पतिस्सुरीयस्ते मनुष्यजाः सोम
 द्रुतद्रुतः न्यर्त्वाय गन्धर्वो द्रुतद्रुतये रयिं च पुत्रांश्चा दादग्निर्मह्यमथोऽमामसांनः पूषा शिवतमा मे रयसान उरु उशती विहरयस्या सुशन्नः प्रहराम
 शोकं यस्यासु कामावहवो निविष्टौ । अस्यार्थः । हेकन्ये । अपतिघ्नी एधि भवेत्यर्थः । किंभूता अहोरचसुः । अहोरम् । अभीषलं सौम्यं चसुः । स्वपतिवि
 षयेयस्याः सा तथा । किंच पशुभ्यः शिवाः । गवादिभ्यः कल्याणकारिणीं सुमनाः शोभनं अनुकूलं मनोयस्याः । सुवर्चाः शोभनदीप्तिः वीरसुः । वीर्यव
 त्तं पुत्रं स्तुते इति वीरसुः । देवनं कीडनं कामयते पासादेव कामा । श्वो नासुंषिनीनः । अस्माकं हि पदे मनुष्यपरिजने संकल्याणकारिणी भव । इति किं
 यापदं शिवा पशुभ्य इत्यादिसमभिरेव संवध्यते नथा वतुष्यदे अश्वादौ शंभवः इत्यमाश्वात्यकन्यास्तुतिमाह तत्तां सोमश्चन्द्रः प्रथमोजनसम-
 यएव विविदे लब्धवान् गन्धर्व उत्तरः द्वितीयस्ते विविदे लब्धवान् ते ततस्तृतीयः पतिः अभिः पूषस्त्रियः सुरैश्चुत्का सोमगन्धर्वविहिभिः सोमः-
 शौचन्द्रो नामां गन्धर्वः श्वशुभाद्रिः गिगानकः सर्वमेभ्यस्त्वमेभ्या नै गोविनो यत इत्यभिप्रायः एतत्तथा तेन तनुरीयः पतिः । मनुष्यजाः । मनुष्यजातो द्रु-
 मित्यर्थः । किमिदानीं न नर्णामेनेत्याशङ्क्या । ह सोम इमां गन्धर्वीय भद्रतन गन्धर्वो गये अश्वानन्तरमग्निमेत्युदमाम् । अदात् । दत्तवान् । न केवलमि

८४ वे-स मांरयिञ्चपनमपि। उवांस्व। उवांनपि। अग्निर्मह्यम्। अदादितिसम्बन्धः सादयंनोअस्मान्माएरयनसजतु। किंभूताष्टावदिकारिणी। पुनः किंभू-
 ताशिवतमाभतिकत्याणा। किंचयस्यान्त्वयिउशन्नरच्छन्तोवयंशोकमिन्द्रियंप्रहराम। प्रसिषामः सात्वम्हविहरयु। किंभूतानोस्मान्उशतीइच्छ-
 न्तीकिंचयस्यान्त्वयिवहवः। कामाभभिलषिताः निविष्टेनिवेशिताः तनोराष्ट्रभूदोमेणारस्करः विवादेराष्ट्रभूदिन्नितितत्रमन्त्रोयथा ॐ क्रताषा-
 दृतधामाभिर्गन्धर्वः सव्रदंष्ट्रस्य सव्रपातुतस्मै स्वाहावाटअस्यार्थः। योभिर्गन्धर्वः। गन्धर्वरूपः। तस्मैअग्नयेस्वाहावाटसुष्टुवहन्तिस्यर्थः। किं-
 भूतोभिः क्रताषाद। सत्यसहकृतइत्यर्थः। पुनः किंभूतः क्रतधामा। क्रतंसंयधामस्थानमस्येतिक्रतधामा किमर्थेतस्मैस्वाहा। सनोस्माकंइ-
 दंष्ट्रस्यज्ञानं सव्रवीर्यं चपातुरस्यतु गन्धर्वरूपायाग्नये सससहिताय सत्यस्थानायास्माभिरिदमाज्यंदत्तनोस्माकंज्ञानंवीर्यं चरसालित्याशं-
 सावाकार्यः। क्रताषादृतधामाभिर्गन्धर्वस्वस्योषधयोः सस्सोमुदोनाभवाभ्यः स्वाहाअस्यार्थः। योयम्। क्रताषादृतधामाभिर्गन्धर्वइत्यु-
 क्तार्थेतस्याग्नेर्गन्धर्वस्य अप्सरसओषधयः ब्रीह्यादयः किंभूताः मुदोनन्द्याइत्यर्थः। वाभिः सर्वमादयन्तइतिमुदन्ताभ्यओषधीभ्यः स्वाहा-
 स्यर्गतिभवतु। अभिर्गन्धर्वोप्सरोम्योमुदोनामभ्यः ओषधीभ्यः। अस्माभिरिदमाज्यंदत्तम्। ताअस्माकंज्ञानंवीर्यं चरसालित्याशंसावाका-
 र्यः। संहितोविष्णुसामास्योगिन्धर्वः सनइदंष्ट्रस्य सव्रपातुतस्मै स्वाहावाटअस्यार्थः। यः सूर्यः। गन्धर्वः किंभूतः संहितः। दिवसंरात्रिञ्च-
 संदधातीतिसंहितः। पुनः किंभूतः विष्णुसामा। सर्वसामवेदमयः। अन्यत्समानंसंहितोविष्णुसामास्योगिन्धर्वस्वस्य मरीचयोअप्सरसआ-
 युवोनामताभ्यः स्वाहाअस्यार्थः। तस्यसूर्यस्यगन्धर्वस्य अप्सरसोमरीचयोरश्मयः। आयुवोनाम आयुवन्नि योजयन्तीत्यायुवः आयुर्वीर्यम-
 मा इत्यर्थः। अन्यत्समानम्। सुषुम्नः सूर्येरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वस्सन। इदंष्ट्रस्य सव्रपातुतस्मै स्वाहावाटअस्यार्थः। यश्चन्द्रमागन्धर्वः

किंभूतः। सूर्यरश्मिः। सूर्यमरश्मिः। कतमोरश्मिः। सुषुम्नः सुषुम्ननामा अन्यत्सर्वस गानं सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमामन्यर्धस्तस्यन सत्राण्यस्यसोभिकुर-
 योनामताभ्यः स्वाहा। अस्यार्थः। वस्य चन्द्रमसो अपसरसः न सत्राणि। किंभूतानि। मेकुरयोनाम। अन्यत्समानम् इषिरोविश्वन्यचावातोगन्धर्वस्मिन् इदं
 ब्रह्मसत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद। अस्यार्थः। योवातोगन्धर्वः। किंभूतः। इषिरः गमनस्वभावः। पुनः किंभूतो विश्वन्यचाः सर्वगतः अन्यत्समानं इषिरोविश्वन्य-
 चावातोगन्धर्वस्तस्यापोऽपसरस ऊजोनामताभ्यः स्वाहा अस्यार्थः। तस्य वातस्य गन्धर्वस्य अपसरस आपो नलानि किंभूताः ऊजोनामयासं अन्यत्समानम्
 भुज्यः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः सन् इदं ब्रह्म सत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद। अस्यार्थः। यो यज्ञो गन्धर्वः किंभूतो भुज्यः। सर्वाणि भूतानि भुनक्ति। पालयतीति भुज्यः।
 पुनः किंभूतः सुपर्णः। शोभनपर्णगतिरिति यावत्। अन्यत्समानम्। भुज्यः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अपसरस स्तावानामताभ्यः स्वाहा अस्यार्थः।
 वस्य पतस्य गन्धर्वस्य अपसरसः दक्षिणा। किंभूताः स्तावानामः दक्षिणायां दत्तायां पतस्तस्यो भवतीति स्तावा अपरं समानम् प्रजापतिर्विश्वकर्म्मामनो
 गन्धर्वः सन् इदं ब्रह्म सत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद। अस्यार्थः। यन्मन इन्द्रियं गन्धर्वः। किंभूतः प्रजापतिः। प्रजानां पतिरीश्वरः किंभूतः। विश्वकर्म्म। विश्वं क-
 र्म्मपि सतथा व्यापारेण विश्वस्य निर्माणात् अन्यत्समानम् प्रजापतिर्विश्वकर्म्मामनो गन्धर्वस्तस्य कृतागान्यपसरसं एष्टयोनामताभ्यः स्वाहा अस्य-
 मनसो गन्धर्वस्यापसरसः कृत्सु सामानि। कृत्तः सामानि चेति। किंभूतानि एष्टयोनाम। आ इष्टिः। इष्टिरिच्छा इन्द्रादीच्छपारागादिमत् प्रयुक्तौ इन्द्रादिः सं-
 पद्यत इत्यभिप्रायः। अन्यत्समानम् ततो जया होमेण स्मरः। रजया ख्यातानाञ्चेति तत्र चित्तमित्यादि त्रयोदशमन्त्रा यथा। अत्र शेषपठितप्रजापतिर्जया
 निश्चायेत्यादि मन्त्रे मध्ये प्रजापतिर्जयं ददाति त्यागं साभविष्यति सैवात्रापि मन्त्रे चकारेण स सुचितम् चित्तञ्च तानञ्च मसुं ददाति त्यागं सा वाक्यार्थः
 । चित्तिः परिच्छेदः। आकूबञ्च। आभिमुख्यम्। आकूतिश्च आत्मनो धर्मविशेषो येन धेरणं कियते वित्तानञ्च शिष्यादित्तानम्। वित्तानि च वित्तानोर्थः

जाः स

८५

मनश्चप्रसिद्धमाशकरोत्प्रसिद्धः। हहृषसामतिशेषः। वाक्यार्थश्चप्रथममन्त्रेसर्वेषामुक्तएवप्रजापतिर्ज्यानिन्द्रायतुस्येष्टायच्छुभः। एतनाजयेषु
तस्मैविशःसमानन्तःसर्वाःसउग्रःसइह्योवभूवस्वाहाअस्यार्थः। प्रजापतिरिन्द्रायजयान्प्रायच्छतदत्तवान् कस्मैइन्द्रायतुस्येष्टायनामेकिंभू-
तः। प्रजापतिः। एतनाजयेषु। उग्रःविषच्छासेनाजयेषु। विषस्यतेजोभिभावीइन्द्रोवराजः। तस्मैप्रजापतिर्ज्यदत्तवानितिकथमेतत्तद्विपनःकारणात्।
तस्मैप्रजापतये। सर्वाविशःप्रजाःसमानन्तःसम्यक्प्रणामं कृतवत्यः यश्चप्रजापतिः उग्रोवभूवहव्यद्रव्यार्होवभूवप्रजापतिः स्वयंविषसविजयीलोक-
स्यनुमस्करणीयः सर्वतेजोभिभावीहव्यद्रव्यार्हश्चइन्द्रायजयान्प्रदत्तवानितिप्रजापतिस्तुतिर्वाक्यार्थः। इदंस्तुत्वाहुतिदानेनतुष्टोमह्यंजपदहास्ति-
त्यभिप्रायः। ततोभ्यातानहोमेपारस्करःजयास्यातानाञ्जाननितितवाष्टादशमन्त्रायथा। अग्निर्भूतामामधिपतिःसमावत्स्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्सु-
निस्यामाशिष्यस्यापरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यादेवहत्याऽस्वाहा। अस्यार्थः। योनिर्भूतानामधिपतिःप्रभुः। समामाम्। अवतु। पालयतु। कुत्रकुत्र। अ-
स्मिन्कर्मणिब्रह्मण्ये। अस्मिन्सत्त्वे। वीर्ये। अस्यामाशिषिआशिष्यर्थे। अस्यापरोधायाम्। प्रस्थितायांकन्यायाम्। अस्मिन्कर्मणिविवाहे। भस्यादेव-
हत्यादेवानांहुतिराह्वानंदेवहृतिः तस्यांशानिनामधिपतिरग्निर्मात्रात्यण्यादिषुपालयत्वित्याशंसावाक्यार्थः। इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिरित्यादि। यइन्द्रो ज्ये-
ष्ठानामधिपतिः श्रेष्ठानामधिपतिरित्यादिव्याख्यातम्। यमः पृथिव्याअधिपतिरित्यादि। योयमः पृथिव्याअधिपतिरितिचतथैषवायुरन्तरिक्षस्याधिपति-
रितिवायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरित्यसमानम्। सूर्योदिवोधिपतिरित्यःसूर्योदिवःस्वर्गस्याधिपतिरित्यसमानम्। चन्द्रमानसत्राणामधिपतिरित्यादिय-
श्चन्द्रमानसत्राणामधिपतिरित्यसमानम्। बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपतिरित्यादियोहहस्पतिर्ब्रह्मणोदेवस्याधिपतिरित्यादिमित्रःससानामधिपतिरित्यादि
मित्रःससानामनिनाशिनानधिपतिरित्यसमानंवरुणोऽपामधिपतिरित्यादियोवरुणःअग्राम्। पानीयानामधिपतिरित्यसमानंअन्नंसास्यमानाम

राम

पिपति तन्मात्रं त्वित्यादियत् । अनंसा म्राज्यानामैश्वर्याणामधिपतिः शेषसमानः । सोमओषधीनामधिपतिरित्यादिभ्यः सामओषधीनामधिपतिरित्यादियोरुद्रः ।
 अग्निविरत्यस्मानं सविता प्रसवानामधिपतिरित्यादिभ्यः सविता प्रसवानां प्रसूतिधर्मिणामधिपतिरित्यस्मान् रुद्रः । यष्टनामधिपतिरित्यादियोरुद्रः ।
 यष्टनां देवानांमधिपतिरित्यस्मानम् । त्वष्टारूपाणामधिपतिरित्यादिभ्यः त्वष्टारूपाणामधिपतिरित्यस्मानम् । विष्णुः पर्वतामधिपतिरित्यादियो वि-
 ष्णुः पर्वतानामधिपतिरित्यस्मानम् । मरुतोगलानामधिपतयस्ते मावन्त्वित्यादि । ये मरुतो वायवोगलानां समूहानामधिपतयस्ते मावन्त्वित्यस्मानम् ।
 त्र्यम्बकः पितामहाः परेवरेततास्ततामहा इह मावन्त्वित्यादिभ्यः पितामहाः परेवरेतताः प्रपितामहात् । त्र्यम्बकः पितृणां तन्मादपि त्र्यम्बकततामहाः तन्मादपि
 त्र्यम्बकं वदन्तु रूपा उदाहृताः । पित्रादिषु प्रत्येकं वचनं गौरवार्थमिहा स्मिन् श्लोके मावन्त्वित्यादिरित्यस्मानम् । ततः पुनराज्यहोमे पारस्करः मन्त्रो यथा
 अग्निरेतुप्रथमो देवानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां तथयः । स्त्रीषोत्रमयं नरोदात्साहा अस्यार्थः । अग्निरेतु आगच्छतु ।
 किंभूतो देवानां प्रथमः । इन्द्रादीनां मुख्यः । आगत्य च सोमिः अस्यै अस्याः कन्यायाः प्रजापत्रादिकं मुञ्चतु मोचयतु । कुतः मृत्युपाशात् मृत्योर्म्मरणात् पाशाद्
 न्यनात् तन्मृत्युपाशं अयं वरुणो राजा अनुमन्यतां तत्रायमनुमतो भवत्वित्यर्थः । किमर्थमेतत् यथा इयं स्त्रीषोत्रमयं उच्यते नरोदात् नरोदितु । अग्नि-
 रत्रागत्य वरुणस्यानुमतौ अस्याः कन्यायाः पुत्रादिकं मृत्योः पाशाच्च मोचयतु । यथेयं कन्या पुत्रादिदुःखेन मारोदीदित्याशंसा वाक्यार्थः । अत्र अस्यै इति व-
 श्यार्थे चतुर्थीरोदादिति रुदिरासु विमोचन इत्यस्य लोटप्रत्ययेन रूपम् । उमा ममिस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्येनयतु दीर्घमायुः अश्वत्थोपस्थानीवताम-
 स्तुमाना षोत्रमनममभिविबुध्यतामियं स्वाहा । अस्यार्थः गार्हपत्योऽपि । उमा कन्यात्रायतां रक्षतु यथा अस्यै कन्यायै प्रजापत्रादिभ्यः प्रापयतु तथा
 दीर्घमायुश्च नयत तथा सति इयं अप्स्योपस्था अस्तनित्यं भवत्सङ्गता भवतु तथा जीवतां माता भवतु तथा षोत्रम् । आनन्दमभिवुध्यतां पुत्रमवसुखं

ब्रा.स.
८६

सर्वतोभावेनानुभवतुअग्निदेयंहीर्षीयुःसुभगजीववत्सामवत्सित्याशंसावाकार्यः।स्वस्तिनोअग्नेदिवाएथिव्याविश्वानिधेययथायजत्र०परास्यामहिदि
विजातंप्रशस्तंतदस्मासुद्विगन्धेहिचित्रम्।अस्यार्थः।हेअग्नेकिभूत्र।यजत्र।यजन्तंवायनरति यजत्रनोऽस्माकंस्वस्तिकल्याणंनिधेहि।धारय।कथम्।
अपवाकमन्यतिरेकेणएकदेवेत्यर्थः।किंभूतानिविश्वानि०सफलानि।कुत्रकुत्र।दिविआकाशे।एथिव्याभूत्याञ्च।किंचयद्रविणंधनंप्रशस्तंश्लाघ्यंत-
द्वअस्मासुधेहि०किंभूतं०अस्यामहिष्टचिन्माम्।दिविसर्गेनातमुत्पन्नम्।उनःकिंभूतम्।चित्रंनानारूपम्।गोहिरण्यादि।हेअग्नेसकलकल्याणनिध-
नामिवास्मासुधेहीत्याशंसावाकार्यः।अत्रचदिवाएथिव्यारतिवसमम्मातृतीया०सुगनुपन्याप्रदिशंनएहिय्योतिषमधेयजरत्नुआयुः।अपैतुमृत-
रमृतंमआगात्।वैवस्वतो नोअभयंकृणोतुनःस्वाहा।अस्यार्थः।नुभोजोतिषमज्योतिषांमध्येसारभूतअग्नेरतिवावत् नोस्माकंपन्यापन्यानंप्रदिशन्उप-
दिशन् एहिआगच्छः किंभूतंपन्यानंसुगमं।सुष्टुगम्यतरतिसुगम्।तथा नोस्माकमायुर्जीविनं।अजरम्।अहापयन्।एहित्वय्यागतेनोस्माकंमृतुरपैतु।
अपगच्छतु।अत्रमन्त्रातस्थनः परंमृतुरितिपदेनयोज्यंतथायमेवमममृतंमोक्षआगात् आगच्छतु तथावैस्वतोपमः।नोस्माकम्।अभयंकृणोतु।करोतुहे
अग्नेअस्माकंउत्कृष्टवत्मांप्रदिशन्आयुश्चअहापयन्।आगच्छ।त्वय्यागतेस्माकंमृतुरपगच्छतुमोक्षोभवतुयमाञ्चभयमयगच्छतित्याशंसावाकार्यः।
०परंमृत्योअनुपरदिपन्यायस्तेअन्यतरोदेवयानात् चक्षुषतिशरणवतेतेब्रवीमिमानः प्रजा०रीरिषोमोतरीरान्स्वाहाविष्टुप।यसुर्देवताहेमृत्योपरपन्या
उत्कृष्टवत्मानम्।अहिंसकात्मकं।अनुइतिअनुगच्छते।तवयोअन्यःपन्याअहिंसातोपोन्योलोकहिंसात्मकरत्यर्थः।तंपन्यानंपराइति परवृत्तगच्छकिंभूतो
मोक्षोऽयं देवयानात्।इतरः।अन्येषांदेवयानादस्मरिणोऽन्यःकेनाप्यनेनदेवेनानुगतोसौपन्याइत्यर्थः।अथवा।एतेदेवततवप्रव्रवीमि किंभूतमपने।चक्षुषने राम
पुन्यतेसकललाकणवहारंष्टवतः।श्रुतवतः किंप्रव्रवीमिनोस्माकंप्रजारीरिषः।अस्मत्संबन्धिनीप्रजामाहिंष्टुष।उत।अपिववीरान्प्रजामारीरिषःसम्बन्धिनी
८६

नमो आह्वयतु हस्तम् । हिंसा पराहत्य मम प्रजां प्राञ्चस्व माहिंसयेति पाञ्चावन्मार्थः । जना उग्रहस्तत पाञ्चवाहता स्वातवचनादावहितपोरपि संबन्धः । रीतिः
 सति विप्रसिद्धा ममिस्वपातोऽर्थन्तस्य लुप्तमध्यमश्रुथैकवचने च वि- कृते माह- योगिता दृष्टागमो न भवति । वीरशब्देन प्रोभिधीयते इत्यवप्रोविहीरः प्रोभि-
 दित इति श्रुतिः प्रमाणम् । ततो लामहो मे पारस्करः कुमार्याधावाशमीपलाशमिश्रान् लाजानं जलिनां जलावावपतितान् जुहोति संहनेन तिष्ठत्यर्थमणमिति वचना-
 म्मिणमिति मन्त्रोपमा ॐ अर्थमणं देवं कन्या आश्रिमयच्छतस्रो अर्थमादेवः प्रेनो मुञ्चतु मापनेः साहा । अस्मार्थः । इयंकन्या अर्थमणं स्वर्णमयच्छतप्रमयते कि-
 मतम् । अग्निम् अपि स्वर्णं किमर्थम् । अर्थमादेवः । इतः पतेः । सकाशात् । मामानो प्रमुञ्चतु न प्रमोचयतु । इत्येतदर्थः । इयंकन्यापत्या सहा वियोगसिद्धार्थः । अर्थम-
 णम् । पजात इति वाक्यार्थः । अवपजत इति वर्तमानार्थे लुप्त- तिङ्गतिङ्गे भवन्तीति एकवचनस्थाने बहुवचनं । ॐ इयं नार्युपवृते लाजानावपन्तिका आयुष्मानस्तु मे-
 वतु तवाममजातयः । एषन्तवद्विपुका भवन्तु इत्येवमपि स्वज्ञाती नृज्वरविप्रार्थयन्ती लाजान् जुहोति । रमिता क्यार्थः । आवपन्तिके तिस्रार्थकः एधन्तमि-
 त्स्यच्छान्दसं हस्तम् ॥ इमां लाजानावपाम्यमनौ समृद्धिकरणं तव । मम तु म्यं च संबद्धं तदपिरनुमन्यतामियं साहा । अस्मार्थः । इयं नार्युपवृते इत्यपि कार्दे-
 र्थमन्त्रः । इयम् । अहम् । इमान् लाजान् अम्मावावपामि प्रसिपामि किं भूतान् तव पत्युः समृद्धिकरणं न भव समृद्धार्थमित्यर्थः । अपि च यदेतन्मम तु म्यं तव संब-
 द्धमभिमुखीकरणान्तदुग्निः अनुमन्यता इत्येतदर्थः । तुम्यमिति षष्ठ्यर्थे चतुर्थीसुपांसुलुगादिना विभक्तिलोपः वसक्रिया संबद्धं ततः कन्या हस्तयहरोपारस्त-
 रः अथास्येदसि एहस्तयह्लाति एह्लामिते इति । तव मन्त्रोपमा । गृह्णामिते सौ भगत्वाय हस्तं मया पत्याजरदृष्टिर्यथासः भगोऽर्थमादेवः सविता उरधिम्यहो-
 ता उगर्हि पत्यामदेवाः अमोहमस्मि सा तं सौ त्वमस्य मो अहसा माहमस्मि नृकृत्तंद्यो रहं पृथिवी तं ता रे विवहावहै सहरे तो दयावहै प्रजां प्रजननावहै प्रजा-

सवायनार्थचरमं प्रसरणारोहेति वाक्यार्थः एतन्मतरतिकच्छाद्वरपुनस्तनूकिलोपश्लाकास्तोः ॥ इतनायतनिलोहितादिगणेष्वितः । ततो गाथा गानेपा
 स्करः । अथ गाथाङ्गयति । सरस्वतिप्रेदमवसुभगे इति । तत्र मन्त्रोपथा । सरस्वतिप्रेदमवसुभगे वाजिनीवतियान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजापामस्य चायतः पंस्या-
 भूतः समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् तामदागाथाङ्गस्यामियाच्चीणामुत्तमं पशः । अस्यार्थः । हे सरस्वति पान्त्वा त्वां प्रगयामि उत्कीर्त्तयामित्यर्थः । सा त्वं इदं नि-
 वाहकर्मप्रभवप्रकर्षेण पालयः किंभूते सुभगे मनोहरे पुनः किंभूते । वाजिनीवति । वाजिनीयोत्किासापसास्तिसायथा शीघ्रं यानि । तथा त्वमपि कीर्त्तिरूपं शी-
 घ्रं यासीत्यर्थः । कुत्र यासीताकाङ्क्षाया माह । अस्य भूतस्य प्राणिजातस्यायतः । किंभूतस्य । विश्वस्य सङ्घस्य । कीदृशं तदानं यस्यां सरस्वत्यां एतम् । प्रथिव्यमे-
 मेवायं काशात्मकः समभवत्तत्तत्सम्यग्भवत् । तथा यस्यां इदं विश्वम् । जगत्समभवत् ताङ्गाथाङ्गयात्मिकाम् । अद्य इदानीं गास्यामि । गाया मिस्रीणां की-
 र्त्तिभूता । इत्थं रूपं गागायया सरस्वतीं स्मृत्वा सामवेदम् विवाहकर्मजनप्रसादकतां शुद्धमन्त्रपाठतः पालयत्विति वाक्यार्थः । प्रगयामीति । गैराद्ये । आतश्चोप-
 सर्गेश्च प्रगानं । तत्करोतीति णिच् । त्वेदं उत्तमपुरुषैकवचनम् । गास्यामीति वर्त्तमाने लट् । ततो वरवधोरपि परिक्रमणे पारस्करः अथ परिक्रमेत । तुभ्यमग्रे पर्य-
 वहदिति । मन्त्रोपथा ॐ तुभ्यमग्रे पर्यवहनसूर्यांश्च हतुना सह पुनः पतिभ्यो जायां न्द्राग्ने प्रजनया सह अस्यार्थः । हे अग्ने अग्ने प्रथमं सूर्यां सूर्यवत् कान्तिशालि-
 नीमेतां कन्यातुभ्यं पर्यवहन् त्वं विवाहितवानित्यर्थः । एतां त्वया सह पुनर्नमिषुषो वहतु विवाहयतु ततश्च पतिभ्यः । मनुष्यं पतये एतां जायां दादेहि प्रजया सह सन्तसा-
 सहेत्यर्थः । अयं वाक्यार्थः । हे अग्ने त्वया प्रथमं विवाहितत्वात् त्वैव जाया असौ नदिदानीं सन्तत्या सह मनुष्या एतां जायां दादेहीति दा इति लोटसिपि । ततश्चतुर्थीदो-
 भे पारस्करः पूर्यकुण्डं यासवन्ति ताजान् वपति । भगायसाहेति तत्र मन्त्रोपथा । भगायसाहा कामायसुदुतं भवतु इत्यर्थः । ततः प्रजापतये स्वाहेति आज्यहोमः । ततः स-
 सपदाक्रमणेष्वारस्करः अथेनामुदीचीं समपदानि प्रकामयसेकमिष इत्यादिसमभिर्मन्त्रैः । तत्र मन्त्रायथा एकमिषे निष्पुस्तानयतु एतेषु समस्यपि मन्त्रेषु ससे

निवस्यमाणं संबोधनपदं संवध्यते । हसस्वेत्तां एकपदं विष्णुर्नयतु किमर्थम् । उपे । ईसितं जगत्प्रभुविष्णुस्त्वामेकं पदं अभीष्टलाभार्थं नयति स्मांसावाक्यार्थः । हे
ऊर्जेविष्णुस्त्वानयतु हसस्वेत्तां द्विपदेविष्णुर्नयतु किमर्थं ऊर्जेवलायत्रीणिरायस्योपायधनद्वये चत्वारिमासो भवाय विष्णुस्त्वानयतु हेसंस्वेत्तारिपदानित्वां वि
ष्णुर्नयतु किमर्थमागोभवाय । मायः सौख्यं तस्य भवउत्पत्तिरुदर्यम् । पञ्चपशुभ्यो विष्णुस्त्वानयतु । हेसस्वेत्तपदा नित्वां विष्णुर्नयतु किमर्थम् पशुभ्योगवादिभ्यः
पशुभ्यो विष्णुस्त्वानयतु हेसस्वेत्तां षट्पदानिविष्णुर्नयतु किमर्थं क्रतुभ्यः क्रतुसमयप्राप्तये । सस्वेत्तपदा भवसनामनुव्रता भव । ममव्रतमनुपालयन्ती भवभूरा
दिसप्तलोकप्राप्तये पतिव्रता तापचसप्तमं पदं विष्णुर्नयति स्मांसावाक्यार्थः । ततो चित्रकलशस्थजलेन वधूवरयोरभिषेचने पारस्करः तत एनां मूर्द्धन्यमिषिंचति
आपः शिवाः शिवतमा इति । तत्र मन्त्रोपया आपः शिवाः शिवतमाः शान्ता शान्ततमाः तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् । अस्वार्थः । या आपः शिवाः कृत्याणः शिवतमाः अ
तिशयेन कृत्याणः । शान्ताः अनुपद्रवकारिण्यः शान्ततमाः । अतिशयेन शान्ताः । ता आपः । ते तव भेषजम् । रोगनाशनं कृण्वन्तु सकलदोषविमुक्ता आपस्वरोगज्ञ
शनं कुर्वन्ति ति वाक्यार्थः । कृण्वन्ति त्विह हिंसाकरणयोश्चेत्यवधातोः ॥ ततः पुनस्तेनैवोदकेन पारस्करः आपो हि षेति च तिस्रमिषिंचति तत्र मन्त्रोपया आपो
हिष्णामपो भुवस्तान ऊर्जे दिधात नये हेरणा यच ससे योवः शिवतमोरसस्तस्य भाजयते हनः । उशतीरिव मातस्तस्मा अरूः मामवो यस्य स्या यजिन्वथ । आपोजमय
याचनः अस्य कृण्वन्त्यस्य व्याख्यादिकं प्रातः स्नानेऽनुसन्धेयमिति । तस्य सूर्याविसर्गे पारस्करः अथेनां सूर्यमदीक्षयति तच्च सूरिति तत्र मन्त्रोपया । तच्च सूरिदेव
हितं उस्माच्छुक्रमुच्चरत पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं २ शुश्रुषाम शरदः शतम् अस्य व्याख्यादिकमुपनयनेनुसन्धेयमिति । ततो वरेण कन्याया हृदयात्
यने पारस्करः अथासौ दक्षिणां समधिहृदयमाकभते ममव्रतेत इति । तत्र मन्त्रोपया । ममव्रतेने हृदयं दधामिममचित्तमनुचित्तं ने अस्तु ममवः च मेकमनाजुषस्त
यमायति स्मांसावाक्यार्थः । हेकनेते तव हृदयं ममव्रते निश्चये दधामितर्पयामि तद्व्रतं कारयामित्यर्थः । तथा तनिते तवचित्तं अनु अस्तु ममचित्तात्

कूलं भवतु तथा समवाचं वा कूलं एकचित्ता सती जुषस्व सेवस्व मदीयवचनकरा भवेत्पर्यः । तथा प्रजापतिस्त्वं मयं नियुनक्तु नियोजयतु त्वं प्रजापतिनाम संनिष्ठ
 नक्तमयापि पतिव्रता त्वेस्यापि तद्दयाममचित्ता नुकूलचित्ता । मदेकचित्ता च मम वाचं सेन सेत्यनुशासनं वाक्यार्थः । ततो वरस्य कन्यामिमन्त्रणे पारस्करः ।
 अथेनाममिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियं वधूरिति । मन्त्रो यथा । सुमङ्गलीरियं वधूरिमांसे तपश्यत सौभाग्यमस्यैदत्तायाथास्तं विपरेतन अस्यार्थः । हे सभ्याः । इयं व
 धुः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गल युक्ता । इमां इत्यम्भूतां संमेत सङ्गच्छत तथा इमां पश्यत आलोकयत अस्यै सौभाग्यं दत्वा यदत्ता । अथ अनन्तरम् । अस्तं विपरेत
 न गच्छत । इमां मङ्गल्यां सङ्गम्या दृष्ट्वा अस्यै सौभाग्यं च दत्वा स्वस्थानं गच्छत्विति वाक्यार्थः । अत्र दत्वा येति न्त्वाय विपरेतन इति इण गतौ विश्वः पराष्ट्वः
 तं मनमनयथानाश्चेति लोउ मध्यम उरुष व ह वचनस्य तन प्त नो वरः कन्या मुत्तोत्पलोहिते चर्मणि उपवेशयत तथा च पारस्करः अनुद्धे चर्मण्य
 पवेशयतीह गावो निषीदन्त्विति मन्त्रो यथा । इह गावो निषीदन्तु इहाश्वा इह पुरुषा इहो सहस्रदक्षिणो यत्त इह पृथानिषीदन्तु अस्यार्थः । इह वृषच
 र्मणित्वया उपविशन्त्या सह । गावः निषीदन्तु उपविशन्तु तथा इह अश्वाः निषीदन्तु । इह पुरुषाः परिजन मनुष्या निषीदन्तु तत्र स्थान द्वये आदिपद
 स्थितं क्रियापद मनुष्यजनीयं इह रुद्यम्यर्थः । यतोपि निषीदन्तु किं भूतः सहस्रदक्षिणाः अत्र मन्त्रान्तस्थितं निषिदत्विति क्रियापद मनुष्यजनीयं तथा
 इह पृथानिषीदन्तु आदित्यः निषीदन्तु गोश्च परिजन यत्तादित्यैः । सहस्रमिह वलीवर्द्धं चर्मणि उपविशेति वाक्यार्थः । ततो वरेण कन्याया ध्रुवावे सलो पार
 रस्करः अस्मि ते ध्रुवं दर्शयति ध्रुवमसीति । मन्त्रो यथा ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवे धिषीष्यामपि मयं त्वारा तद्दृश्यति र्मयापत्या प्रजावती संजीवश
 रदः शतं । अस्यार्थः । हे वधु ध्रुवमसि अविनाशिनीति षष्ठित्वात् ध्रुवं नवरूपं पश्यामि दर्शयामि । किमर्थम् । त्वमपि ध्रुवाशाखवती पोष्या रूधि पोषणीया
 भव इत्येतदर्थम् । किंचिद्दृश्यतिः त्वात्वा मय्यम् । अदात्तत्तवान् । तथा सतित्वं प्रजावती उनादिसहिता मयापत्या सह शरदः शतम् । शतं वषी शिजीव

वा.स.
८६

तंमपि शाश्वती भवेदित्येतदर्थम् मया दर्शितं ध्रुवादृहस्पतिनामद्यं दत्ता शतवर्षाणि जीवेत्याशंसा वाक्यार्थः । अथ ध्रुवमिति स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्तेन उंसकलि
उत्पन्नपश्यामीत्यन्तर्भावितव्यर्थः । इति विवाहः । अथ चतुर्थी कर्ममन्त्रव्याख्या तत्र षष्ठाया हति होमे पारस्करः आज्यभागा विष्वाज्या हतिर्नुहोति । ॐ
अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादित्तत्र मन्त्रो यथा । अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधावामि यास्यै पति प्रीत नृस्तामस्यै नाशय
स्वाहा । हे अभ्ये किं भूत प्रायश्चित्ते सकल दोषापकरण स्वरूप त्वं देवानां मिन्द्रादीनां प्रायश्चित्ते दोषापकृत्ता असि भवसि अतः कारणाद्वाह्यणो हन्त्वा ता
म् । उपधावामि । उपसर्पयामि किं भूतः । नाथकामः याज्ञकामः याज्यार्थमुपसर्पयामित्यर्थः । कायाज्या अस्यै । अस्याः कन्यायाः यातनूः पति प्रीति हिंसक
म् । यदंगमस्यै तां तदर्थं नाशय अपकुरु । हे अभ्येः प्रायश्चित्त स्वरूप देवानां मपि दोषापकृत्ता त्वमेवेति स्तुति एव क्वं ब्राह्मणो हन्त्वा उपसर्पयामीत्युपस
र्प्य अस्याः पति विरोधकाद्ब्रह्मणो नाशयेति याज्या वाक्यार्थः । अस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वाना
थकाम उपधावामि यास्यै प्रजा प्रीत नृस्तामस्यै नाशय स्वाहा । अस्यार्थः हे वायो अस्याः या प्रजा प्रीत नृस्तामस्यै नाशय स्वाहा । अस्यार्थः हे सूर्य अस्याया पशु प्रीति गवादि विरोधिनी
अपरं समानम् चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधावामि यास्यै पशु प्रीत नृस्तामस्यै नाशय स्वाहा । अस्यार्थः हे चन्द्र
अस्याया पशु प्रीति गवादि विरोधिनी अपरं समानम् गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधावामि यास्यै यशो प्रीत नृ
स्तामस्यै नाशय स्वाहा । अस्यार्थः हे गन्धर्व यशसः प्रकाशकारकया अस्यायशो प्रीति यशो विरोधिनी अपरं समानम् ॥ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि
त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधावामि यास्यै पशु प्रीत नृस्तामस्यै नाशय स्वाहा । अस्यार्थः हे सूर्य अस्याया पशु प्रीति गवामधि विरोधिनी अपरं समानम् ॥

राम
८६

वनं अर्तं भाहति शेष सहितं पृथ्वीस्थापितं जलेन कन्याभिषेके पारस्करः । तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति याते पतिग्रीरिति । तत्र मंत्रो यथा याते पतिग्रीपना ग्री-
 सु ग्रीयह ग्रीयशो ग्रीनिन्दिता यात नृजरी ग्री तत एनां करोमि सा जीर्यत्वं मया सहसौ । अस्यार्थः हे अंसौ अमुके तव यात नृनिन्दिता दोषा बहा तां एनां-
 तनृ-जार ग्रीजार उपयतिः तद्वातिनी करोमि कासानिन्दिता पति ग्रीपशु ग्रीयह ग्रीयशो ग्रीएत घ्न्याह तमेव अनेनाभिषेक कर्मणा सात्वं मया सहजीर्य-
 त्वं नरां प्राप्नुहि दीर्घायुर्भवेत्यर्थः अनेनाभिषेक कर्मणा त्वं मया हत शरीर दोषा सह दीर्घायुर्भवेदिवाक्यार्थः । ततः कन्यायाः स्थालीपाक प्राशने पारस्कर-
 भेषेनां स्थालीपातं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान् संदधाम्यस्थिभिरस्थीनि मां सैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति हे कन्ये ते तव प्राणान् प्राणैः संनिहितं वा द्योग्यं
 मदीयैरिति बोद्धव्यम् संदधामि योजयामि तथा तेऽस्थीनि अस्थिमिः संदधामि तथा च मां सैर्मांसानि तथा ते त्वचं संदधामि अनेन स्थालीपाक प्राशनेन
 कर्मणा मया सह तव एक प्राण त्वैका स्थित्वैक मांस त्वैक कर्मत्वा नि करोमिति वाक्यार्थः । इत्यावसथिक महाप मीधि कृत श्रीहलायुध कृतौ ब्राह्मणसर्व-
 खेदशकर्म मंत्रमारव्या । मैथिल उस्तकम् । विश्वं प्रयत्या प्रयमा प्रयासो वत्समिलं शंसति कृष्णवर्णाता पत्रयं यो दहनश्चि नलिसत्तित्र भानुर्भवतः
 उनातु । योगौ उव सुधाधीशय म्माध्य सो हलायुधः । स्मार्ता निप हतेरेष निवध स्तेन निर्मितः ॥ आधानाद्यन्त कालेऽपि न्तोऽपि मत्वा विधिः तात्पर्य-
 त्वमिर्मन्त्राणामर्थोऽप्यत्र प्रकाशितः अथावसथा धान निवधः तत्रापि परिचर्या फलम् । पञ्चपुराणे । त्रीन ग्रीनथ वैकं वायो हन्यहनि सेवते सर्वभूत दया-
 पन्नो न प्रेतो जायते नरः । वायुपुराणे । दर्शश्च यौ र्णमा सश्च ये यजन्ति द्विजातयः न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कथंचन । यमः । नाग्निहोत्रात्परो धर्मो नाग्नि-
 होत्रात्परन्तपः नाग्निहोत्रात्परो दमः । वथा । सुदृक्ता न्यग्निहोत्राणि न रयति परमां गतिम् अत्र स्वर्गश्च मोक्षश्च यो यथा गन्तुमिच्छति । जाबालिः । स नो वा-
 यामृतमासाद्य तन्मना धर्म विन्तारः । अकामेनाग्निहोत्रस्य होतास्त्वर्ज्योतिराप्नुयात् देवलः अग्निहोत्रं समादाय जीविकार्थमपित्यजेत् सर्वदेवास्तदग्नी-

ब्रा.स. ६० हिलोके ब्राह्मणजन्मच । अथाग्न्याधानाकरणदोषाः । तत्र कूर्मपुराणम् । त्रयाणामिह वर्णानां गृहस्थाश्च मवासिनाम् । नास्तिक्याद् ब्राह्मणस्य शोभि
 मा धातुमिच्छति । यजेतवान्यत्नेन सयाति नरकान् बहून् । तामिस्त्रिमंथतामिस्त्रिमं हारौ रवौ रवौ । कुम्भीपाकं वै तरणीमसि पत्रं वनं तथा । अन्याश्च नर-
 कान् योरान् प्राप्यन्ते स्वधर्मभिः । अन्यजानां कुले विप्रः शूद्रयो नौ प्रजायते । तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन ब्राह्मणो वै विशेषतः । आध्यापि विप्रश्च द्वाभ्या यजेत
 परमेश्वरम् । भविष्यपुराणम् । वेदैरुक्तं यथा वीरं सुख्येष्टमुपेत्य वै । अस्मान्ये ब्राह्मणाभूमौ अभ्यस्यन्ति ह्यनग्निकाः क्लिश्यन्ति ते सदा सर्वे मूढा वै फलकां
 क्षया । अनुष्ठानविहीनानां मस्मान्भ्यसतां भुवि । क्लेशो हि केवलो देवनास्मदभ्यसने फलम् । अनुष्ठानं परदेव अस्मदभ्यसनात्सदा । इत्येवं राजशाहिलवे-
 रा ऊचुर्हि वेधसम् । व्यासश्चातात पौषोऽगृहीत्वा विवाहमिन्द्रहस्थ इति मन्यते । अनन्तस्य नभोक्तं वृथा पाको ह्यसौ भवेत् । अथानाहिताग्निप्रोष-
 धितम् । गोवधो याज्यसंयाज्यं यारदारत्नविक्रयम् । अनाहिताग्नितास्तेन मृगाणां वानपक्रिया । असच्छात्राभिगमनं कौसीनव्यस्य चक्रिया । धान्य
 कुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीशूद्रविट् सत्रवर्धनास्तिक्याञ्चोपपातकम् । गीवधप्रायश्चित्तानन्तरं मनुः एते देवव्रतं कुर्युरूपपातकिन्ने हिजाः । अव-
 कीर्णवर्जं शुद्धिं चान्द्रायणमथापि वा । ततश्चाग्निग्रहणाधिकारिणा ब्राह्मणो न चिरं कालमकृताग्न्याधानेन गोवधोऽपपातकप्रायश्चित्तं । अ-
 त्यकालमकृताग्न्याधानेन तु चान्द्रायणं कृत्वा आवसथ्याध्यानं करणीयमिति । एतत्तु प्रायश्चित्तं सहोदरस्य ज्येष्ठस्याग्निमत्ते सति बोद्धव्यम् । ज्ये-
 ष्ठस्याग्निमत्ते सति बोद्धव्यम् । ज्येष्ठस्यानग्निमत्ते अग्निग्रहणो दोष एव श्रूयते । तथा च यत्तपार्थः । ज्येष्ठे तु सति निर्दोषे कनीयान् योग्निमान् भवेत् ।
 परिनत्ता भवेत्तस्य ब्रह्महत्यानसंशयः । मनुः । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविल्लिस्तु पूर्वजः । परिविल्लिः प-
 रिवेत्ता च यथा च परिनिद्यते सर्वे ते निरयंति दातयाजकपंचमाः । अथाग्न्याधानकाळाः । तत्र बृहत्तयस्य परिशिष्टं । जातकर्मणि चेन्न गृही-

तो गम्यसमावर्त्तनादग्निं परियह्नीयात् । यत्रान्यांसमिधमादधातितं परियह्नीति सभावसथ्यः तस्मिन् गृह्यकर्मणि कुर्युः । तत्रापि न गृहीतस्यातः
 राजमग्निमन्वीत वैरजोऽपि न परियहीतः । अथामावास्या वैश्यकुलादग्निमाहृत्य शुचौ देशे स्थापयेत् । गौतमः । भार्यादिरग्निर्हीयादिर्वा । वैरीनसिः । वै-
 हादिकमग्निमन्वीत । सायं प्रातरप्यथाकालं समिधो भ्यादध्यात् । व्यासः । अग्निर्वैवाहिकोऽपेन न गृहीतः प्रमादिना । पितर्युपरतेनेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः
 । कुर्योगपरिशिष्टे कात्यायनः । यस्य वाचा भवेद्वाक्यासायदिकेन चित् । सोऽन्यांसमिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा । अनृद्धैव तु याकन्यापञ्चत्वमुपग-
 च्छति । तथा तत्र तलोपः स्यात्तेनैवान्यांसमुद्धहेत् । अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् । तमग्निमात्मसात्कृत्वा सिमं स्यादुत्तरांशमी । वसि-
 ष्ठः । असमग्न्या ये याभ्यततो हिताग्निः स्यात् । अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादध्यात् । अग्न्यायेयकर्मार्थं ब्राह्मणोऽलं समर्थ इत्यर्थः । तं स्यादाहिताग्नि-
 नामवितव्यं । पारस्करः । आवसथ्याधानं दारकालैरायादकातएके । गोभिलगृह्यम् । उदगयने षड्विंशस्य प्रागावर्त्तमानादहः कालं विद्यात् । प्रागाव-
 र्त्तमानादहः षड्विंश इत्यर्थः । तथा ब्रह्मचारी वैदमनधीत्यान्यांसमिधमभ्यादास्यन् जायाः पालिं जिघृक्षन् । अग्निसमाधानं कुर्वन् नितिसंवध्यते । त-
 थाप्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणं परमेष्ठिकरणं परमेष्ठी अग्निः तथा तिथिं नक्षत्रसमवाये दर्शे वा पौर्णमासे वा निसमाधानं कुर्वन्ति । कुर्योगपरिशि-
 ष्टे कात्यायनः वैवाहिकेऽग्नौ जुह्यात् सायं प्रातस्त्वतद्वितः । चतुर्थी होमं कृत्वैव एतत् शाक्यायनैर्मन्त्रं यमः एकं द्वौ त्रीन्वावेदानधिगम्य गुरुं परि-
 तोष्यानुत्तातोऽनुजादपनयं कृत्वा सवर्णं परिणीय ब्राह्मणादिना विवाहेन क्रतुकालगामी पुत्रमुत्पाद्यावसथ्याधानं कृत्वा अतिथीं नक्षत्रं यत् शुद्धदी-
 पिकार्यावन्दिदीपिकार्यां बन्धिग्रहणं कुन गुरुषु अनुमासेमाच्चादिषु सुच । मृदुपुववह्निभेषु कुंभाज्जाशकरिलग्नमशुद्धकाललग्नस्थशीतगुप्ति-
 तौ च विहाय कुर्यात् तत्र मृदुन सत्राणि अनुरथा चित्रारेव तीमृगशिरः ध्रुवनक्षत्राणि उत्तरफल्गुनी । उत्तराषाढः उत्तरभाद्रपद रोहिणी बन्धि

ब्रा. स. भानिकृत्तिकाः कुंभाजांशकाः मीनकर्कठमकरांशः अथारण्यादिनिर्माणम् तत्र बृहदंगपरिशिष्टं कात्यायनः अश्वत्थो यशमीगर्भः प्रशस्तोर्ध्व
 ८१ समुद्रवः । तस्य च प्राञ्जुरखी शारवासाचोदीन्मूर्द्धगापिवा । अरण्योत्तमपीप्रोक्ता तन्मयीचोत्तरारणिः सारवहारवोचाद्गीर्णैर्जिनीचप्रशस्यते स
 सक्तमूलो यस्य स्यात्स शमीगर्भोऽप्युच्यते अलाभेशमीगर्भाद्वाहरेदविलंबितः चतुर्विंशतिरंगुष्ठाद्वैर्ष्येषोऽपि पार्थिवः । चत्वारोऽङ्गुलीमानमरण्याः
 परिकीर्त्तितम् । षडङ्गुलः प्रपतः स्याच्चान्नस्यानुद्दशागुलम् । उविलीद्वादशैव स्यादस्य तन्मूलं यंत्रकम् अंगुष्ठागुलिमात्रं च यत्रोपदिश्यते त
 त्रतत्र हृत्पर्व्वं यंश्चिभिर्मानुषात्सदा गोवालैः शलसंमिश्रैः त्रिवृद्धत्तमनन्तकं व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्प्रमथ्यस्तेन पावकः मूर्द्धासिकराविकाणि
 कथराणि च पंचमी अंगुष्ठमात्राण्योतानि द्वागुष्ठवत्स्युच्यते अंगुष्ठमात्रं हृदयं च अंगुष्ठमुदरं स्मृतं एकागुष्ठाकटिर्नैयादौ वस्तिद्वौ च गुह्यौ ऊरुर्न द्वे
 च पादौ च चतुस्त्रैकं यथाक्रमम् अरण्यवपवाद्येते पात्तिकैः परिकीर्त्तिताः यत्तु गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यते तस्या योजायते वह्निः सकृत्प्राणा
 हृदुच्यते अन्यत्र मथ्यते यत्तु तद्रोगभयमाप्नुयात् प्रथमे मण्डले ह्येते नियमैर्नितरेषु च उत्तरारणिनिः पंचः प्रमत्तः सर्वदा भवेत् योनिशंकरदो
 षेण युज्यंते स न्यमन्यकृत् आश्रयाशुषिराचैव वृणांशास्फुटितास्तथा निहिता यमसानानामरण्योत्तरारणिः तथा स्वादिरोचापपाणे वा द्विवि
 तस्तिः सुवः स्मृतः सुग्वाद्गुमात्रा विज्ञेया हस्तस्तं प्रग्रहस्तयोः आज्यस्थालीचकर्त्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा माहेन्द्रावापिकर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निर्कर्म्यसु
 आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथावाकारयेदुधः । निर्य्यर्द्धसमिन्मात्रा ददानीति हहन्मुखी मन्मथौ द्वंद्वरीवापि च रुस्थाली प्रकीर्त्तिता तथा उध्माजार्ती
 यमिध्मादिप्रमाणं मे स एव भवेत् वृत्ते वा ह्यं च दृश्यं यमवदानक्रिया समे सवदर्व्वीयस्तज्जविशेषस्तमहं जुवे दर्व्वीद्यं गुष्ठं दृष्ट्वा प्रतुरीयो यंत्रमे स
 रणम् मुसलो लुखने वा र्शे आयते स्वहृदे तथा उक्ता प्रमाणे भवतः सूर्य्यश्चैषां क इष्यते वेणुमयसूर्य्यकरणे संत्यथ श्रुतिः अथ सूर्य्यमादत्ते

वर्षद्वयद्वेते यदिलतानां यदिवेणानां यदीकीकाणामितिकासायनस्त्रम् वैकंकतानिषात्राणि-स्वादिरः शुवः चतुर्विंशतिस्त्यश्च पालासी
तुहः अश्वत्थप्रभृतिवरुणान्यहोमसंयुक्तानि। अथकुंडनिर्माणम् तत्रयत्तपार्श्वम् चतुर्विंशतिपाः श्वस्याहंस्पोनर्थ्यनिषेत्तथा चतुर्दशांगुले
रन्येद्वाधिकैरितिषास्तिकाः अरणिश्चतुरस्रंतुष्टवस्यामेस्ततोभवेत् रथचक्राकृतिः पार्श्वार्धचक्रार्धत्रवदक्षिण-आद्यावस्थामार्गसुआर्वेरोहप्रकी
र्त्तितम् विद्योक्तपरिमाणंस्यान्नुस्व्याशारव्यमथाक्रमम् तुष्ट्यांशस्यतृतीयेषुतथैवाढकरस्यच पंचाशच्छर्कराः पश्चात्सर्वेदद्याधिसमतिः २
क्षिणेतुत्करस्यानेदशपंचवसप्तच आधानेकीर्त्तितारवमूस्वास्तुत्करशर्कराः वितस्तिमात्रमुत्सर्गेमेस्वलात्रयसंयुतः अग्नीनांतुरथः कार्यो
विस्तारेणचस्यंगलः व्याममात्रेणक्षिन्नेनवलीयसा त्रिभिरावेष्टवैर्वैष्टैश्चांद्रमग्नेस्तुमण्डलं अष्टांगुलः प्रमत्तः स्याच्चात्रतुहादृशंसलम्
उविनीहादृशांगुलाएवयन्त्रविधिः स्मृतः शंस्याहद्विष्टापिस्यहरेत्तृतीयं शंस्यआहवनीयः मर्ष्योर्गार्हपत्यः अथनर्वोदक्षिराग्निः कंदोग-
परिशिष्टेकात्यायनः मानक्रियायामुक्तायामुक्तिमानकत्तिरिमानकृद्यनमानः स्याद्विशतामेवनिश्चयः तथाअंगुष्ठांगुलिमानंतुयत्रयत्रमकी
र्त्तितम् तत्रतत्रहृत्तर्ह्यर्धप्रथिभिर्भिनुयात्सदा अथसमिल्लक्षणम् तत्रवायुपुराणम् पलाशफलान्यग्रीवाः सस्याश्वत्थवैकंकताः उडुम्बर-
स्तथाविल्वश्चंदनायजियाश्चये शरलोदेवदारुश्चशालश्चखदिरस्तथा समिदर्थेप्रशस्ताः स्युरेतेहसाविशेषतः याद्याः कंदकिनश्चैवयजिया
येचकेचन षड्जिताः समिदर्थेषुपितृणांवचनंयथा समिदनुवृत्तौत्रत्यपुराणम् पालाशश्वत्थन्यग्रीवसप्तवैकंकतोनोडवाः अश्वत्थोदंवरे-
विल्वः चंदनः शरस्तथा शालश्चदेवदारुश्चखदिरश्चेतियजियाः कंदोगपरिशिष्टंकात्यायनः नांगुष्टादधिकाद्यासासपितृस्थूलतमाकृति-
त्वननिर्मुक्तालवाचैवनसकीयनेपादितं प्रादेशाधिकानोनाननशारवानिशस्तिनाम् नसवर्णानंसवर्णाननिर्दीर्घाहोमेषुतुविमानता मि-

ब्रा.स.
८२

त्रायपरिशिष्टं अथेध्याये. पराश्वत्थस्वहिरसोहितकोटुस्वरणांतदलाभे सर्ववनस्पतीनां तिडंकथवलप्रनिस्वरानवृत्तशालाज्यरत्नक
पित्तकोविदारविमीतकश्लेषातकसर्वकंदकविवर्जितम् वायुशरणम् निवासायेवकीटमामयज्ञियाश्चगर्हिताः आवेष्टितायेवकीटैः वल्मी
भिश्चसमावृताः शकुनीनानिवासश्चवर्जयेत्तान्महीरुहान् अन्याश्चैवंविधान्सर्वाभ्यन्तरीयाश्चविवर्जयेत् वायुशरणम् । प्रागग्राः समि
धोदेयास्ताश्चयान्येषुपातिताः शान्त्यर्थेषुप्रशस्ताहोविपरीताजिह्वासतः विशीर्णाविरलाहस्वावकाश्चशुषिराः कृशाः दीर्घाः स्थूला
लौहृष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः हृदोगपरिशिष्टेकात्यायनः आचानयोमयोश्चैवैष्वदेवेतथैवच वलिकर्मणिदर्शेचपौर्णमासेतथैवच न
वयज्ञेयज्ञज्ञावदन्त्येवंमनीषिणः । एकमेवभवेत्सार्द्धमेतेषुनष्टयकुष्टयकु तथा गलेशः क्रियमाणेषुमातृभ्यः पूजनं कृत्वा स हरेवमवे
ह्याहमेतेषुष्टयगादिषु अथान्याधानविधिः तत्रहृदोगपरिशिष्टंकात्यायनः परिधायाहृतंवासः प्रावृत्यचयथाविधिविभूयाद्याङ्गुखो-
पचमावृतं वस्त्रमारणया चत्त्रेवैषेप्रमत्ताग्रपाटीकृत्वाविचक्षणः कृतोदगग्रामरणिजहृदंमरणिन्यसेत् पाष्पाहृकीलकांयन्तानोविनी-
मुदयगाम् विशदयथारयेदात्रंनिस्पंदं प्रयतः शुचिः । त्रिरुद्देश्यायनत्रेणचाहृपत्प्याहतांशुका । हृद्वेमंभेदरत्यन्तेप्राच्ययेः स्यादथाशुचिः
नैकषापिविनाकार्यमाधानं भार्ययादिजैः अकृतं तद्विज्ञानीयात्सर्वमन्वारभंतिपत् वर्णयेष्टेनवह्नीभिः सर्वर्णभिष्यपत्सतः कार्य
मग्निरितराभिः सर्वाभिर्मण्डलैश्चक नात्रशस्त्रानिपुंजीतनद्रोहद्वेषकारिणीम् नानासनस्थानान्येनप्रसावसंगताम् ततः शक्त
तराप्रश्नादासामान्यतरैववा उपेतानामन्यतमामथेदग्निनिकामतः जातरपलक्षणंकृत्वा सर्वतंत्रसमन्वितम् गांदद्याद्यतवान्त्वन्नेत्र
खण्डोवासीतथा अथकुण्डनिर्माणसंस्कारादिकर्म तत्रपारस्करः परिसमूहोपलिप्योल्लिख्योद्भूत्याशुस्याग्निमुपसमाधापदसि

शम
८२

तो ब्रह्मासनं मास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्य विदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थे वत् प्रोक्ष्य निरुप्याधिष्ठित्य पर्यन्तिकुर्व्यात् सुवंप्र
 तापसं मृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य निदध्यादाज्यमुद्वास्योत्पूषावेक्ष्य प्रोक्षणींश्च शर्ववदुपयमनकुशानाद्युपसमिधोभ्याधाय पशुस्य जुहुयादेव
 एव विधिप्यवक्तुं चिद्धोमः पर्यग्निकरणं वा कर्तव्यम् शरते वारत्रयस्यानुकृत्वात् पारस्करः वैश्यस्य बह्वृषशो गृहादग्निमाहृत्य चतुः पार्श्वं प्रष
 रन्सर्वं भरणिप्रदानमेकं पंचमहायज्ञानुतिष्ठते रग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकं पयित्वा ज्यमागा विध्या आज्याहुती जुहुयात् त्वं नो अग्ने
 इमं मेवरुणातत्वायामि ये ते शत। म्याश्वाग्ने उद्धतं भवत न रस्यष्टौ पुरस्तादेव सुपरिष्ठात् स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवत्वाद्वाहुता जुहोति स्वि
 ष्टकृते च याश्वाग्नेयवषट्कृते यत्कर्मैरणो हारीरिचं देवा गानुविद इति वहिर्हृत्वा प्राश्नाति ततो ब्राह्मणभोजनं चतुः प्राश्य प्रवचनं श्रौतप्रसि-
 द्धं कर्मैकं कर्तव्यम् एते तु वैश्यकुलादग्न्यान् यनपसे वोद्व्यम् स्थालीपाकश्च यणानन्तरं आज्यभागावाद्यारभागौ हुत्वा त्वं नो अग्ने रसा
 दिभिर्मन्त्रैः प्रथममाज्याहुतयो होतव्याः ततोऽग्नये पवमानाय इत्यादिभिः स्थालीपाकान्नेनाहुतिचतुष्टयं होतव्यम् तस्तु पुनरपि त्वं नो अ-
 ग्न इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्येनाष्टाहुतीर्हृत्वा स्विष्टकृदादिहोमं समाप्य तूष्णीमग्नौ वहिर्हृत्वा आहुति शेषं प्राश्य विंशति ब्राह्मणान् भोजयेदिति
 अग्न्याधानदेवता आहकात्यायनः अग्नये पवमानाय प्रथमं अग्नये पावकामये शुचये द्वितीया आदित्ये अग्नये स्तृतीया यत्तपार्श्वः गर्भाधानादि-
 सर्वेषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश आवसथ्ये चतुर्विंशमग्न्याधेये शतात्परं आग्रायणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पंचवा सहस्रं भाजयेत्सोमे ब्राह्म-
 णानां शतं पशून् चतुर्मासं शुचत्वारिंशच्छतानि च सूरभरवे अयुतं वाजपेयं च अश्वमेये चतुर्गुणं कृद्धो गपरिशिष्टं कात्यायनः ब्राह्मणे दक्षि-
 णा देवाया पत्रपरिकीर्त्तिता कर्मात्ते नुच्यमानायाः पूर्णपात्रादिकां भवेत् यावता बह्वभो कृत्स्तुतिः शरणे जायते। नापराध्य मतः कुर्यात्

ब्राह्मणमिति स्थितिः गोभिलः वैश्वकुलाहाः पुरीषाहा अग्निमाहृत्य दध्यात् अपिवा बहुयाजिनस्वागारात् । ब्राह्मणस्य राजन्यस्य वैश्यस्य ब्रा-
 ६३ अग्निवा अरणि मथित्वा अभ्यादध्यात् पुण्यस्थिरानुद्धुको भवति यद्यत्कामयेत्तथा कुर्वीता स यदेवान्ता समिधं दधाति जायायाः पारिणिघ्न-
 न्नुहोति तमभिसंयच्छेत् स एवास्पृश्याग्निर्भवति तेन वैश्या प्रातराहुतिर्हता भवतीति छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः पुण्यमेवादधीता-
 ग्निसहिसर्धैः प्रशस्यते अनुद्धुकत्वं यत्तस्य कामैस्तनीयते समं ॥ अथ मणिकाधानम् तत्र पारस्करः अथातो मणिकाधानं उत्तरपूर्वस्या-
 दिशि पूर्ववदवदं स्वात्वा बुशानोऽस्तीर्या सितान्यरिष्टकांश्चान्यानि चाभिर्मंगलानि क्रद्धिहृदियुक्तानि तस्मिन्मिनोति मणिकम् समुद्रोसीत्-
 ष आसिंचत्यापोरेवतीः यथा हिवसुः क्रतुं च भद्रं विदुषामन्तरायश्च श्वश्च पदस्य पत्नीः सरस्वती तद्भूशते वायोऽग्नी इत्यापो हि छेतितिसृभिस्तुतो-
 ब्राह्मणभोजनम् । अथ वैश्वदेवविधिः तत्र पारस्करः अथातः पंचमहायज्ञाः वैश्वदेवास्तथापर्युष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ब्रह्मणे प्रतापतयेग-
 द्याभ्यः कश्यपायानुमतप इति भूतगृह्येभ्यो मणिकेत्रीन्पर्जन्यायाद्व्यः पृथिव्यै धात्रे विधाने द्वाप्योः प्रतिदिशं वायवे दिशं च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणोऽन्त-
 रिष्टाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः उषसे भूतानां च पतये परंपितृभ्यः स्वधानम इति दक्षिणातः पात्रं निर्निज्योत्तरस्यां
 दिशि निनयेद्यस्मै तत्ते इति उद्धृत्याय ब्राह्मणा वने ह्यदद्यादन्तरित्यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च संविभजेत् बालभ्येष्टा गृहस्थापथार्हं मश्रीयुः
 पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च पृथ्वी गृहपतिस्तस्मात्स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वमतिथिभ्यो मश्रीयादिविष्कृतेरहरदः स्वाहा कुर्यादन्नानि वकेन घिराकाष्टादे-
 वेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च उदयात्रान् । अंगिराः शालाग्नौ तु पचेदन्नं लोकि केवापि नित्यशः यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते छन्दोगप-
 रिशिष्टं कात्यायनः । अगुष्मेन मरुत्येवं बलिदानं विधीयते बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः स्वाहाकारवषट्कारौ नमस्कारो दिवौकसाम् स्वधा

राम

६३

कारः पिच्छात्तुहन्तकारो नृणां यतः स्वधाकारेण निर्वपेत्त्रिंशद्वलिमतः सरातत्राप्येकेन मस्कारं कुर्वन्नेनेति गोतमः तथानस्यातां काम्पसा मा-
येनुहोतिवलिकर्मणा पूर्वमित्यविशेषोक्तेर्जुहोतिवलिकर्मणोः काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन नैकस्मिन् कर्मणि तवोक्तं म्पसां रभते
ततः तथाच पराह विलयो भवन्ति महामाजुर्गिर्यवणप्रमाणात् एकत्र चेत्पक्षमा भवन्ति इतरेतरमसंसेक्ताश्च तथा सर्वेषामुभयमद्भिः परिवेकः
पिण्डवच्च पश्चिमाप्रतिपत्तिः । काम्पवलिदानानन्तरव्यासः । दत्त्वा नेन विधानेन वलिं पश्चादुपस्पृशेत् अमुक्तस्थानानि वलिकर्मादीनां कुत्र कर-
णीयानीत्याकांक्षायां कात्यायनपरिभाषासूत्रं उत्तरउपचारो यतः शुतिश्च उत्तरत उपचारो वै यत इति अस्यार्थः अनुक्तस्थानं यत्कर्म तद्दमे-
रुत्तरतः करणीयं क्रियमाणं तत्पश्चिमाहारभ्युपहन्ति दक्षिणादारभ्य उत्तरान्तं तथाच कात्यायनपरिभाषासूत्रं प्रागग्रा उद्गग्रा दद्यात् शुतिरपी-
दं च कर्माणिसंतिष्ठेरन्निति अथ सायं प्रातर्होमादिषु छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ऊर्द्ध्वं घृणाद्विहितेः प्रातर्हत्वा च सायमाहुतिं प्रातर्होमान्तः कृत्वा
देष एव उत्तरो विधिः ऊर्द्ध्वं घृणाद्विहितेः दृष्टं घृणीमासोपिवाग्नेयः यथा चाभिसहोतमः स एवादिश्रुतिः । गोभिलः सायमाहुत्पक्षम एवात्र ऊर्द्ध्वं घृणे गौ-
होमो विधीयते अग्न्याधानानन्तरं गोभिलः एव मत ऊर्द्ध्वं घृणे गौजुह्यात् हावयेद्वा आजीव विभूयात् छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः । सूत्रकैवो-
पवासे च अशक्तौ प्राहु भोजने एव मादिनिमित्तेषु न हावयेदित्योजयेता गोभिलः परास्तमयादग्निं प्रादु कृत्यास्तमिते सायमाहुतीर्जुह्यात् ।
त् पुरोदयात् प्रातः प्रादु कृत्योदिते अनुदिते वा प्रातराहुतिं जुह्यात् । छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः । सूर्यस्तशेलमप्राप्तेष्वर्विंशत्तुष्ट्यांगुलैः प्रादु-
करणमग्नीनां प्राप्तर्भाषणदृष्टेन हस्तादूर्ध्वं विष्णुवदभुवं हित्वा न गच्छति । तावद्दोमविधिः पुन्यो नान्योऽयुदित होमिनाम् यावत्सम्यग्-भावंते
नभस्य क्षीणिसर्वतः । न च लोहितमापैति तावत्सायं च दूयते मरीचिः स्वरश्चिन्मवत्यां संध्यायां सूर्येन सचरश्चिन्मभिः । होमकालः सनिर्दिष्टोऽग्निग-

ब्रा.स.
२४

भतिहामही । छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः रजोनीहारधूमायुष्यस्यान्तरितेरवौ संध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्भूतमस्य न लुप्यते दक्षः संध्याकर्मविज्ञाने
तु स्वयं होमो विधीयते स्वयं होमे फलं यत्तु न ददयेन लभ्यते गोभिलः अथाप्युदाहरंति कामं गृह्ये ग्नौ पत्नी जुयात् सा पंप्रातर्होमौ गृह्यः पत्नी गृ
ह्य एषोमिर्भवतीति आश्वलायन गृह्यं पाणिग्रहणादि गृह्य सर्वपरिचरेत स्वयं पत्न्यापि प्रातः कुमार्यन्ते वासीवानित्यामु गृहीतः स्यात् दक्षः कृत्वि
कृत्वा गो गुरुभीता भागिने यो यविदातिः एभिरेव हतं पत्तुतदुतं स्वयमेव च छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः असमस्तं च दस्यस्यो होतव्यं नर्त्तिकादिभिः
द्वयोरप्यसमस्तं हि भवेद्भूतमनंधकम् आपस्तम्बः नमोऽक्षितमग्न्यावा दध्यात् छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः हविष्येषु यवा सुरस्यास्तदनुव्रीहयः स्य
ताः । माषकोद्रवगोरादीन्सर्वालाभेपिवर्जयेत् पापाहतिर्हीद्वादशदाषवर्षपरिकारसादिना चेत्स्ववमात्रपरिकादेवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वंगा
रिणिस्त्रिषितञ्च पावके तस्मिन् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन आरोप्य मिद्धतायुश्च प्रियमस्य तिका तथा जुह्वन्सश्च हते चैव पाणिस्तस्यैत-
दाहतिः न कुर्षादिमिधमनं न कुर्षाद्यं जनादिना मुखे नैव धमेदस्मिन् सुखादेशोऽप्यजायत नार्त्तिसुरवेनेति तु यल्लौकिके योजयंतियत् ब्रह्मपुराणे-
षु त्विदं क्रोधत्वरायुन्तो हीनमंत्रो जुहोतियः । अपवृद्धे सधूमे वा सोमः स्यादन्यजन्मनि । अत्येरुस्ते सस्फुर्लिंगे वा मावर्त्तभयानके आर्द्रकाष्ठे
असंख्यं फुत्कारोपरि पावके कृष्णाग्निं सुन्दरेषु तथा निहितमेदिनीम् आहूतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवद्भवम् छन्दोगपरिशिष्टं का-
त्यायनः आर्ज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते मंत्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः मैत्रायणीयपरिशिष्टं दर्भास्तरणार्थे काशः प्रतिनि-
धिः तदलाभे पद्मे वतीभिः कांडवतीभिरोषधीभिस्तरणानि कुर्वन्ति कटोशी खल्वजानूपवर्जम् तथा व्रीहियवौ पुरोडाशस्यार्थे तदलाभे यवव-
तीभिस्तंडुलवतीभिः पुरोडाशान् कुर्वन्ति अथ माषमसूरकुरुवककोद्रवकोरसदशवर्जम् छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः होमपात्रमुजादे

राम
२४

रोद्रवद्रवेसुवः स्मृतः पाणिनैवेतितस्मिस्तु सुवाचात्र न ह्युपते वापुःपुराणे दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं वलिरेव च सांगुष्ठेन तदा कार्यं मंसुरेभ्यो
 न्यथा भवेत् एतान्येव तु कर्माणि दानादीनि विशेषतः अन्तर्जानु विशेषेण तद्दत्तं च मनं भवेत् कृन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः नो कुप्यद्दोम
 मंत्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् अन्येषां च विहृष्टानां कालेनाचमनादिना स्वयं होमात्समर्थस्य समीपमुपसर्पणम् तत्राप्यशक्तस्य सुतः
 शयनाच्चोपवेशनम् । पारस्करः उपयमनप्रमृत्पापांशुलस्य पश्चिमस्तमितानुदितयोर्द्विधा तं तुलैः यवैर्वा अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहे
 तिसायम् सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ पुमानिन्द्रश्च सोमश्च पुमान् संवर्ततां मयि पु
 नः स्वाहेति मनसा पठित्वा होतव्या यथा निगमस्तस्माद किंचि प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत उपांशुश्चेत्तत्क्रियत इति एतच्च सर्वाण्यव प्राजापत्याहु
 तौ बोद्धव्यम् अनुदितहोमकालात्पयेऽनुदितहोमिना आज्यं द्रव्यं मनादेश इति कृन्दोगपरिशिष्टं वचनादाज्येन व्यस्य समस्तमहाव्याहृति
 होमः तन्नो अग्न इत्यादि पंचाहुतिः कसर्वप्रायश्चित्तहोमश्च विधेयः तथा उपयमनकालातिक्रमकाले पारस्करः कालातिक्रमणे नियमकत्
 अस्यार्थः पारस्करभाष्यकृता व्याख्यातः कालमतिक्रमे सति यन्नि यतेषु श्रौतेषु निमित्तेऽपि निपाते विहितं स्यात्तेषु तदेव भवति तच्च प्रति
 महाव्याहृतिभिः सर्वाभिश्चतुर्थस्सर्वप्रायश्चित्तमिति कात्यायनसूत्रात्कालव्यतिक्रमादन्यत्राप्यश्रूयमाणप्रायश्चित्ते दोष उत्पन्ने तदे
 व भवति नैमित्तिकान्तराभावात् गोभिलः अहविष्यान्स्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वा अकृतं चेत्स्यात्पुन जुहुयात् सोदकं कृत्वा अथ य
 दिपयोदधि वरान्नं वा कस्यो न वा च रुस्यात्प्रासुवेण चैव मग्नये स्वाहेति षड्विंशतीमुत्तरास्मध्मे चापराजितायां दिशी तिसायं अथ प्रातः स
 र्याय स्वाहेति षड्विंशतीमेवोत्तरास्मध्मे चैव अपराजितायां दिशी तूष्णीमिति प्रजापतये स्वाहेति बोद्धव्यम् अथ वा ज्वलदग्निभागे हानव्यम् न तथा

ब्रा.स.

६५

चक्षुतिः यत्रैव समिद्धतमं मन्येत तत्राहुती जुहुयात् समिद्धो मे न ह्येव समिद्धा आहुतय इति ह्युद्गो गपरिशिष्टं कात्यायनः कृतमोदनशक्त
दिततुलादि कृताकृतं ब्रीह्यादिवा कृतशोक्तमिति ह्यं विधावुधैः गोभिलः अथ यदि गृह्या गौ सायं प्रातर्होमयोर्वा दर्शपौर्णमासयोर्वा ह-
व्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत्कथं कुर्यादिति आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येता प्रातराहुतेस्मायमाहुतिरमावास्यायाः पौर्णमासं नात्येता-
पौर्णमास्यावा अमावास्यां एतेनौ वावकाशेन हव्यं वा होतारं बालिसेत अथ वा यज्ञियानामेवौषधिवनस्पतीनां फलानि पलाशादीनि
अप्यपित्वा जुहुयात् अप्यय एवान्ततो जुहुयादिति अस्मत्पाक एते हतं ह्येव अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ह्युद्गो गपरिशिष्टं कात्याय-
नः पौर्णमास्यत्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत् तदहर्जुहुयादेव ममावस्यात्ययेपि च आहुयमानेन शंश्चेन्न यत्कालसमाहितः सम्पन्ने तु
यथा तत्र हूयते दृढि होच्य आहुतं परिसरव्याय पात्रे कृत्वा हुतीः सकृत् मंत्रेण विधिवद्भुत्वा एव मेवा परा अपि अथ पिराउ पितृयज्ञः तत्र का-
त्यायनः अपराह्ण पिराउ पितृयज्ञश्चन्द्रादर्शे अमावास्यायां दक्षिणा गौ अपनतोपरि स्तीर्य पूर्ववत्वात्रासादनकेशोऽपरेण गार्हपत्यं च रु-
सं रणं स्ववं वातूष्णीं गृहीत्वान्तरेण दक्षिणाग्निना चान्तेन तिष्ठन् अहुतफली करोति सारतंडुलपूर्णं अप्यपित्वा अभिषार्प्योद्वा स्य मेसलेन
जुहोत्यय इति सोमायेति च प्राश्चप्रग्येति मेसरां कृत्वेति शेषः तदक्षिणो नोपलिखत्यपहता इत्यपरे चोत्पुंकं परस्कर्यात्करोति ये रूपाणि
सुदपात्रेणावने ज्वनयत्यपसव्यं सव्येन चोद्वरणा सामर्थ्यादसावनिषिधित्वं यजमानपितृप्रभृतिनुपमूलसकृदाह्निना निलेखायां कृत्वा पश्चात्
लिक्तं पिराउद्वा स्य मीतत्त इति ये च त्वामन्विति चैके अत्र पितर इत्युक्तो दध्युखोऽञ्च मादयध्वम मीमदन्तेति जपसवने ज्य पूर्ववन्नीवी विस्व
स्य नमो व इत्यंजलिकरोति तद्व इत्यपास्य त्रिस्रज्जाणि प्रतिपिंडं ऊर्णादिशावावयस्युतरे यजमानलोमानि चोर्जमित्यपोनिषिचसुपथायावजिघ्र-

राम
६५

ति यजमानसन्मुखसकृदाहिनावग्नावायत्त इति मध्यमं पिंडं पत्नी प्राशनाति. पुत्रकामः पत्नीभ्यो ददाति जीवति कोपि जीवति पितर्यपि जीव-
 त्पितृकस्य होमान्तमनारंभो बालस्य वेति वेति. जातृकृणो न जीवन्तमभिदधातीति श्रुतेः पूर्वोवांशत्वात्. पितृपितृपितृयज्ञप्रकरणकालनिमित्तं
 गान्धर्वहवचनाहेतामिश्रुतिभ्यो गमकम् एवासमभिव्याहारादनाहिताग्नेरप्येषः. छन्दोगपरिशिष्टकात्यायनः. स्वशास्त्रोक्तचरुश्रिनोरा-
 दयोऽकृमिनः शुभः. नचातिशिथिलः पाच्योनचवीतरसो भवेत् अथ यज्ञादिकाला. तत्र छन्दोगपरिशिष्टकात्यायनः. पसादावेव कुर्वीत सदा
 पसादिष्वचकम्. षड्वर्णाह्वयकुर्वीते विद्वेष्यन्नेमनीषिणः लघुहारीतः पर्वणोऽन्तेतुरीयेतुकार्या इष्टिर्हिजातिभिः द्वितीया सहितं यस्मारो-
 चयत्याश्वलायनः. अथ पसादिकर्म तत्र पारस्करः पसादिषु स्थालीपाकं प्रययित्वा दर्शयौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणो प्रजाप-
 तये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति विश्वेभ्यो बलिहरणम् भूतयज्ञेभ्यश्चाकाशाय च वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोति. अग्नये स्वाहा. प्र-
 जायतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वाह्यतः स्त्रीबलिहरति नमः स्त्रियै. नमः पुंसै. वयसे नमः शुक्लाय कृष्ण-
 हन्ताय पाम् पतये नमो धेमे प्रजासु पलोभयंति ग्रामे वसन्ति वारणेनेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि. स्वस्त्यस्तु. प्रजामे ददातीति विशेष-
 मद्भिः प्रासाद्याः ततो ब्राह्मणभोजनं अथ दर्शनन्तरं प्रतिपदि देवताभ्यः स्थालीपाकं कृत्वा ब्राह्मणीनां स्थालीपाको विधेयः तत्र दर्शदि-
 वताः अग्निर्विसुरिन्द्राग्नीचः यौर्णमासदेवताः अग्निरग्नीषोमौ च छन्दोगपरिशिष्टकात्यायनः यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्यो यत्र कीर्ति-
 ता शेषं वैवभवेत्किंचित्तावनं निर्वपेच्चरुम् अथ सुवादिषात्रनिष्प्राणानन्तरं सामान्यधर्मे छन्दोगपरिशिष्टकात्यायनः. तेषां प्राक्कुशैः का-
 र्प्यैः संप्रमाप्यो जुहुधीप्रदीपनं बलिसीनप्रसात्प्राप्तेन वारिणा पत्रासादने कात्यायनः अथ पसास्यपश्चादुत्तस्तोवेति. अत्र च. प्राञ्चि ३६

ब्रा.स.
६६

अथ च कर्मणीति सामान्यपरिभाषावलात् प्रागग्रान्येव यजुर्वेदिना पात्राण्यासादनीयानि. याज्ञवल्क्यः करद्रुनां सेवनं चैव न चैवोद्धे स्वम-
क्रिया प्रदक्षिणं वहायुवन्निति दक्षिणावर्त्तेन स्थालीगतमन्नं विनोभयान्नित्यर्थः श्वेतममिषा पौर्वाहस्य प्रत्यभिधारयेत् इति पक्षादिकमभिव्य-
चयानानन्तरप्रथमादेः श्रावणपौर्णमासीमारभ्य कार्तिकपौर्णमास्यन्तयोः षोडशमासपर्यन्तं पारस्करयज्ञोक्ताः पाकयज्ञाः पारस्करो-
क्ततत्तत्तिथिषुकर्त्तव्याः यदस्य तेषां प्राकयज्ञानामाधानान्तरं प्रथमादेः कर्त्तव्यत्वं ज्ञापयति श्रद्धायनः यथा संस्कारश्च नृणां कर्मप्रवृत्तियोगि-
यते आधानानन्तरं कार्यं सप्रत्यब्धमिति स्थितिः अकरणे च श्रद्धायन एव पापो तत्तिस्मापयति यथा आधानानन्तरं चैते सकृदेव यथा वि-
धिहृताः संस्कारमादधुरकृताः पापहेतवः अवचनद्वये एकत्र प्रत्यब्धकर्त्तव्यता अपरत्र सह लक्ष्यता कयज्ञानामुक्ता तत्रैव व्यवस्था आ-
धानानन्तरं प्रथमादेः स्वश्रमेषां कर्त्तव्यत्वं अकरणे पापो तत्तिः प्रत्यब्धकरणे तु संस्कारातिशयजनकत्वात् एषां करणं अदृष्टानि शयो भवती-
ति एवं सत्याधानानन्तरं प्रथमादेः श्रावण्यादि द्वयोर्त्सर्गान्तानामकरणे प्रायश्चित्तं श्रद्धां पुनराधानं कृत्वा एते करणीयाः पुनराधानकरणे तु पौष्-
हो मे सत्यकर्मणां संगतिर्दृश्यते अत्र कर्मसु तत्रैतत्पुनराधानं कारयेदविचारतः प्रायश्चित्तं तु यज्ञोक्तावश्यकर्त्तव्यतेः पदिकर्मणामकरणे
युक्तमेव अत्र प्रतिपदकप्रायश्चित्तप्रतिपादकवचनाश्रवणात् सामान्यपरिग्रामउशनसोक्तमेव प्रायश्चित्तं कर्त्तुं युज्यते यथाह उशनाः यत्रोच्छय-
प्रदानोक्तं मिह पातकनाशनं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः एवं व्यवस्थिते श्रावण्यादि द्वयोर्त्सर्गान्ताः पाकयज्ञाः पाकयज्ञपदसु क-
र्त्तव्ये आधानानन्तरं प्रथमादेः कर्त्तव्यमेकवारं करणीयाः पाकयज्ञपदसु निवृत्त्याः स्मृजेष्टावसंथिकपशुपतिहृताः स्येव सैव लोके प्रसिद्धा तेना-
स्माभिस्मिन्निषेधेन कृतेति अथ पुनराधाननिमित्तानितवच्छेदो गपरिशिष्टं कात्यायनः विहायार्थिसभाष्ये त्सीमासु लुप्य गच्छति होम-

राम
६६

कात्यायनेतस्य पुनराधानमिष्यते अरण्योः स्यनाशो निद्राहे अग्निं समाहितः पालवेदय शान्तेः स्मिन् पुनराधानमिष्यते मरीचिः दूरस्थोऽपि यः
 कस्माद्गोमलीपः प्रजायते कर्त्तव्यं पुनराधानं प्रायश्चित्तं न विद्यते। बोधायनः अमेध्याद्या बाले समारोप्य निर्मायित्वा पवमानेऽपि धूमो गपंरिषि
 प्रकात्यायनः ज्येष्ठाथर्मस्य मार्गेण व्यभिचारेण गच्छति पुनराधानमात्रेक इच्छति न तु गौतमः यत्तपार्श्वः दृष्टो निर्गन्धेन स्यात्तु मथ्यमाने दृताश-
 ने यन्मृतुनंचलेद्यत्र पुनस्तत्रैव निर्मयेत् ग्रामात्सीमांतरंगच्छेत्प्रत्यसो हव्यवाहनः आहूतौ वत्सरंगच्छेद्वाहुकेन समंगतः चतुर्भिः कारणैरेभि-
 ल्लष्टौ पुनरावहेत् मंडले क्रियमाणे सति सति दृष्टे निज्वलपितुं नापारिः यंत्रं च न चालितम् तदा स्मिन्नेव स्थाने पुनर्मायित्वा ज्वलपितव्यः यदा
 यंत्रं चालितं तदा तस्मिन्नेव समये अग्निं प्रज्वाल्य अग्न्याधेयदेवता होमादि पुनराधानं कर्त्तव्यम् तदा प्रत्यसोऽयं रुण्यामनारोपितः श्रौतोऽग्निः
 सीमान्तरं यदि नीयते तदापि पुनराधानं सथापत्वा अनवस्थितत्वे कृत्विजा होमे क्रियमाणोऽपि वत्सरमेकं यजमानेन होमाकरणे पुनराधानं
 तथा कुत्रापि नीयमाने मोषदोकोऽग्निषु हस्तस्त्वदा तदिना जल न पिपतति तथापि पुनराधानम् तदैवंचतुर्भिः कारणैः पुनराधानमिति-
 सादृशं लोकद्वयार्थः पितृमेवर्षदीसायां जायावधुप्रभृतिषु एतैरेव वहेदग्निं प्रत्यसमनसा दिनाः अलो विना समाकृतः शस्याप्रशमात्परसूर्या-
 दि लोकि केन समो ते यो न दीप्ता निदर्शनात् दीप्तिस्तु धूमां गारयावकः प्रशमेत्यादि उक्त्वाग्निः सवितेयः पुनराधानमर्हति यर्बरेणाचैव हो-
 नमर्हति अचोदिवेन शकेन कृतो नोदरणेन वा लोकिकोऽग्निः सवितेयः पुनराधानमर्हति अरण्योर्दग्धयोर्व्यापि नृष्टयोः स्त्रीण्योस्तथा आ-
 दृष्टाते समासेऽप्युनस्तत्रैव निर्मयेत् दाहो नाशः स्योवापि द्वयोरपि यत्नमवेत् समारोपे दृते चाग्नेः पुनराधानमर्हति मथ्यमाने

ब्रा. स. पूर्वन्तु दृश्यते मथ्यमानं समारोप्य हर्षहोमो विधीयते यज्ञपाश्वः दाहयित्वा मिहोत्रेण स्त्रियं दत्तरतिः पतिः आहरोदिपि बह्वारमर्निचैवाविले
 ८७ स्वयन मनुः भार्यायै हर्षमा रिष्ये दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि पुनर्दिरि क्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च हृद्गो गपरिशिष्टं कात्यायनः दाहयित्वा मिना
 भार्यां सिद्धशो हर्षसंस्थितां पात्रैश्चाथामिमां रथात्कृतदारो विलंबितः दृह्यत्तपाश्वः भार्यालाभे विपत्तौ च पुनराधानमिष्यते हृद्गो गपरि
 शिष्टं कात्यायनः वैतरि पुनराधानं यस्याग्नीना विधीयते अकुर्वन्तावदाप्रोति प्रायश्चित्तकृतामितौ एवं सति भार्गवास्तादिकाला शौचे पिस्वकी
 या शौचे पिस्वयगमानन्तरमेवावलम्बित पुनराधानं कुर्यात् तथा दसः नैमित्तिकानि दानानि निपतंतियथा यथा तथा तथैव कार्याणि न कालसु
 विधीयते तथा अरण्ये कल्पमप्यंशयावतिष्ठति हर्षयोः न तावत् पुनराधानमभ्यारण्यो विधीयते हृद्गो गपरिशिष्टं कात्यायनः हर्षे वयोनिः हर्षा
 चतत् पुनराधानकर्मणि विशेषोत्राभ्युपस्थानमाज्याहुत्यष्टकं तथा अथमोषितधर्मः तत्र हृद्गो गपरिशिष्टं कात्यायनः निःसिप्यामिंसदारेषु
 परिकल्प्य द्विजं तथा प्रवसेत्कार्यवानिपो हथैव न चिरात्कृत्वा चित मनसा नैसकं कर्म प्रवसेत्तद्वितः उपविश्य शुचिः सर्वे यथा कालमुपाचरेत् हा
 रीतः नामि वेलायां प्रवसेत् सद्यो सुच आपत्सु च प्रोषितो मि वेलायां वाग्यतः प्रतिदिश मनसा ध्यात्वा उपस्थाय मंतो तो हुत्वा अग्नेः प्रतपत रसुप
 स्थाया मिभाषते पैठीनसिः प्रवसितस्य प्रोषितमग्नावेव जुहुयात् निन्विष्टा सौरसोपालानस्य अयासनस्येति आवसथ्याग्नेः मैत्रायणीय परि
 शिष्टं ऋषयोऽस्म प्रयासुका आशनात् तथोर्द्धरात्राय पररात्राय यन्नास्तरात्राया ह्येमासायाग्निहोत्रमजुहुवुः तस्मात् प्रायास्य व्याघातौ वा ह्येमासा
 मिहोत्रे जुहुयात् पश्चादौ पर्वणान्ते चासायं च प्रातरेव च चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृद्वयने मेका सपितः सकृद्दीमे सकृत्साणि निम्माज्जिनमिते
 र्वप्रातः मरीचिः पक्षस्तोमानयोगत्वा कस्मान्निवर्त्तितव्यः होमं पुनः प्रकुर्वीत न च तेन सदोषभाक् अथ सामान्य परिभाषा हृद्गो गपरिशिष्टं कात्या

यनः नस्वेमावन्त्यहोमाः स्यात्सुक्तीकासयिदाहृतिमस्वर्गमसिस्तृतायावयावेनासाभगापत आभ्यन्तगानयपादाहागावताघकापाकागाहापना
समाप्तीतः उच्यतेभवतिक्वचित् अस्याग्नावन्त्यहोमः स्यात्सवैश्वानरदेवतम् चरुंनिर्वृत्ताग्निहृषात्तस्यैवतस्यप्रायश्चित्तिस्सदारोपिपुनर्हीरानकु
तश्चित्कारणान्तरात् यश्चेदग्निमानकर्तुः क्वहोमोस्यविधीयते स्वेग्नावेवभवेद्दोमोलौकिकेनकदाचननस्याहिताग्निः स्वकर्मलौकिकेयै
विधीयते अथामिपरिचर्यापित्यावियोगिन्याशुशुष्योमिर्विनीतयासौभाग्यधत्यवैवकाम्पयाभर्तभक्त्याअग्नेरिष्टासशुशुषांवृद्धभार्यःस
वैरिया। कास्येत्तद्दुहत्वेज्ज्येष्ठयामर्हितानचेत् यावस्यादीरस्समाज्ञासंयादिनीप्रियादसाप्रियंवदाशुद्धातामत्रविनियोजयेत् दिनकमेणवाकर्मय
याज्येष्ठमशक्तौतुविभज्यसहवाकुर्युर्यथाज्ञानंयया। शास्त्रवत् स्त्रीणांसौभाग्यतो ज्येष्ठविद्ययैवद्विजन्मनाम् नदिस्वल्पेनपुण्येनभक्त्यातिष्ठति
योषिताम् भर्तुरादेशवर्तिन्याययाहोमाहृतिःकतौभर्ताचितोषितोयत्रसास्त्रीसौभाग्यमर्हति छन्दोगपरिशिष्टंकात्यायनः विनष्टसुकृत्युज्वं
सकस्थानमुदङ्घ्रिषिप्रत्ययुस्वंचमुसलंप्रहरेजातवेदसि यत्तपार्श्वः अवसथ्यान्तुकर्मार्थयोमिरुद्रयतेक्वचित्कर्मणः कर्मणःकालेतन्तम।
द्वरुपासकम् छंदोगपरिशिष्टंकात्यायनः द्विर्भूतोपदिसंस्मृत्येतरोमिल्लौकिकाग्न्यादिभिः समष्टौभवतितदातमग्निंपरित्यज्यासंस्मृत्यमग्निं
जागरयेतरस्येत एतेनोदतस्याविशिष्टस्यघाग्नेरदृष्टत्वाल्लौकिकत्वंप्रतिपादयति तथापराहपिरउपितयत्तइत्यध्यायेकर्मकण्डिकायांका-
त्यायनसूत्रविषयेलौकिकमयुक्तत्वात् अस्यार्थः कर्त्तव्येणव्याख्यातः विषयेसन्देहंविषयेकिमाहिताग्निरेष्टतालौकिकाग्निंरह्नीयात्कुतःअ-
युक्तत्वात् विधिनागार्हपत्यादेरयुक्तत्वात् अप्रयुक्तत्वात्प्रतिपादितत्वादितियावत् तथाज्योतिष्टोमेवसंतांकवीनामेकशोकारुणोनाभिसरा-
जुननग्रहणप्रज्ञायेउन्दिषीविरण्यम्बोष्युपरिभास्यन्नितितवगार्हपत्यादेरग्निविशेषस्याप्रतिपादितत्वात् लौकिकाग्निज्वालिर्नैश्वर्योपपि

ब्रा.स.
८८

धारिणीया एवमन्यत्रापि विषये यत्राग्नेर्विशेषो न युतः तत्र लौकिकमेवाग्निं गृह्णीयादिति कर्त्तव्या रम्यां पिण्डपितृयज्ञकर्त्तव्याप्ये शास्त्रान्तरश्रु-
तिः श्रद्धैर्वैदेवानामर्हदृष्टान्मनुष्याणाम् उपर्यर्षवंपितृणां उपर्यर्षवमर्हत्वा नोचितमित्यर्थः जनने मरणे नित्यमाप्नुच्यमनुधावति सपिण्डान्मातृवं-
धूश्च यत्र क्वचन गच्छतियो निजाति द्विजोच्छिष्टमाशुच्यं सहवासिषु मूर्त्तगुरोरशौचं स्यान्मृत्युप्रसवकारणम् कारणद्रुक्कतिप्रैष्यंतदाशुच्यं
नतान्ननेतृ दसः सद्यः शौचंतथैकाहस्यहश्चतुरहस्तथा षड्विंशद्वादशाहश्च पक्षमासस्तथैव च मरणान्तं तथा चान्यदृश्यपक्षस्तु सतके-
मनुः शुद्धो हि प्रौढशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति पराशरः एकाहाद्वात्सराः शुद्धे यो ग्निवेदसमन्वितः
वैष्णवांस्केवलवेदस्तौ निर्गुणोदशभिर्हि नैः दसः एकाहाद्वात्सराः शुद्धे यो ग्निवेदसमन्वितः हीने हीनतरे चैव अहश्चतुरहस्तथा अत्र ही-
ने श्रोताग्निरहिते वेदाध्यापनस्मात्ताम्रियुक्ते अहः हीनतरे श्रोताग्निरहिते वेदाध्यापनरहिते केवलस्मात्ताम्रियुक्ते चतुरहः अथाशौचे विधि-
निषेधौ जावालः संख्यां पंचमहायज्ञानैस्त्यक्तं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयते षोडशाहान्ते पुनैव नृणाम् उपर्यर्षवंपितृणाम् उपर्यर्षवमर्हत्वा-
नोचितमित्यर्थः जनने मरणे नित्यमाप्नुच्यमनुधावति सपिण्डान्मातृवंधूश्च यत्र क्वचन गच्छतियो निजाति द्विजोच्छिष्टमाशुच्यं सहवा-
सिषुच्यं सहवासिषु मूर्त्तगुरोरशौचं स्यान्मृत्युप्रसवकारणम् कारणद्रुक्कतिप्रैष्यंतदाशुच्यं नतान्ननेतृ दसः सद्यः शौचंतथैकाहस्यहश्चतु-
रहस्तथा षड्विंशद्वादशाहश्च पक्षमासस्तथैव च मरणान्तं तथा चान्यदृश्यपक्षस्तु सतके मनुः शुद्धो हि प्रौढशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः वैश्यः पं-
चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति पराशरः एकाहाद्वात्सराः शुद्धे यो ग्निवेदसमन्वितः अहात्केवलवेदस्तौ निर्गुणोदशभिर्हि नैः दसः एकाहा-
द्वात्सराः शुद्धे यो ग्निवेदसमन्वितः हीने हीनतरे चैव अहश्चतुरहस्तथा अत्र हीने श्रोताग्निरहिते वेदाध्यापनस्मात्ताम्रियुक्ते अहः हीनतरे श्रो

राम
८८

तान्निवेदाध्यापनरहितैः केवलस्मार्तान्गियुक्तेचतुराहः अथाशौचेविधिनिषेधौजावालः संध्यापंचमहायज्ञानैः सकंस्मृतिकर्मचित्तमध्येहायते प्रादशं
 हांतेउनः क्रियाः छंदोगपरिशिष्टंकात्यायनः सूतकेकर्मणांत्यागः संध्यादीनांविधीयतेहोमः श्रीतेचकर्तव्यः शुष्कानेनाथवाफलैः अकृतंहारयेत्
 स्मार्तेनदभावेकृताकृतं हारयेदिति किंतस्यानारंभविधानतः कृतमोदनसत्कारितंडुलादिकृताकृतम् श्रीत्यादिचाकृतंश्रीषिदितिहव्यंविधातुयैःस
 तकेचप्रवासेचअशक्तौश्राद्धभोजने एवमादिनिमित्तेषुहावयेदितियोजयेत् जावालः जन्महानौवितानस्यकर्मत्यागेविधीयते शालामौवेवमो-
 होमः कार्यैएवान्यगोत्रजैः मनुः उभयवदशाहानिकुलस्यान्ननभुजते दानंप्रतिग्रहोहोमः स्नाधायश्चनिवर्तते यमः सूतकेचकुलस्यान्नमभोज्यंम
 नुरंब्रवीत् एकादशेह्निर्कुस्यत्तुदानमध्ययनंतपः अथान्येष्टिः तत्रकात्यायनः सापमाहृत्याहृतायांचेहृद्विलः स्यान्तथैवप्रातराहुतिस्तत्संस्थाशु-
 तैः अग्निहोत्रस्ययावच्चेत्यतः कालेनकृतत्वातर्षाणमासान्तेत्वगाचास्थानिहोत्रवद्दविणेषुचेदाह्नियमाणेमरणंदक्षिणाग्नेरेवाधानसन्नेहेनवायुक्त
 त्वात् गार्हपत्येयहृणादिप्रमाणादनाद्यहवनीयेमरणान्तंभवति संस्थाप्यवाप्रकृतत्वात् हविष्यवद्दौम्यंसंदीपयतीप्रत्यग्निविप्रयंतुयासत्वापजा
 नग्नीनादायमवीचीवांदक्षिणागच्छत्यसाविजनंसाधयित्वासमवहृलवृणेरन्नगमिचितिवितोहृत्यक्षीरिणीः पुरुषाकृतिर्विशिखशराश्मगंधष्टिप-
 ण्मुण्डाश्चशुणोनयन निहन्तनानिहत्वारिपरीषंचेच्छ्लेशादिनिशयथापसर्पिषान्तराद्वावितायनमादधाति कृष्णाजिनमास्तीर्यप्राक्शिरसंम-
 ससुप्राणायतनेयसमहिरण्यकृत्वाप्राणातिमुखेप्रथमंदक्षिणाहस्तंजुहमादायति हृतंशुणंस्त्यात्वापभृतंसच्यभसियवांसुंचेग्निहोत्रहरणीन्ना-
 सिकपोः भुवोः कर्णयोः प्राणिप्रहरणे शिरस्सिचसंप्रणीतप्रणयनं कपानिचैकैषाश्वयोयौदोदरेपात्रीसमयत्तः धानीपृष्ठांदादावंतीशिक्षेशांपामरणी
 वृषणयो रन्तरोरुयत्तपाणिन्यान्त्यस्तुबहरणंमन्यनाश्ममयानामयस्यानि वा ब्राह्मणास्तद्यादरणीतस्यश्वाकर्णमाहसहस्तयोर्वृक्षावंगेत्वंगानीति

भा.स.
२९

जातूकरोनेवास्थिसंदेहाद्वययामुखमवच्छिद्याग्निभिरादिपयन्त्याहतिं जुहोति उवे प्रेतेऽन्योवात्रात्यणः अस्मत्त्वमधिजातो सितव्यपंजायतां षनः । असौ
स्वर्गायलोकाय स्वाहेति यजुषीरयन् अस्मात्त्वमधिजातो सी निमंत्रोपया हे अग्ने अस्माद्यजमानासाधानकाले त्वं अधिजातो सिसमुत्सन्नो सि अहातो हं ब्रवी
मि अर्ययं जमानः पुनरपित्वत्सकाशाज्ञायतामुत्पद्यताम् किमर्थम् स्वर्गायलोकाय स्वर्गलोक प्राप्स्यर्थम् असा विनिविशेषनाम विशेषणार्थम् स्वाहेति
संप्रदानमंत्रः तथा छंदोगपरिशिष्टं कात्यायनः हेतापांसायमाहुः सोऽर्द्धं लश्चेह ही भवेत् प्रातर्होमस्तदेव स्याज्जीवेत्यादि पुनर्नवाहुर्द्धं लस्मपयित्वा तु शुद्ध
चैलाभिसंहतम् दक्षिणाशिरसं भूमौ वर्हिष्पत्या निवेशयेत् घृतेनाभ्यक्तमाप्ताव्यसवस्त्रमुपदीनिनम् चंदनो सितसर्वांगसु मनोभिर्विभूषितम् हिरण्य
शकलान्यस्य छित्वा छिद्रेषु समसु मुखे स्थथोपि धायै न निर्हरेषुः सुतादयः आमपात्रेन मादाय प्रेतमाग्निपुरःसरम् एको नु गच्छेत्तस्यार्द्धं मध्यमं प्युत्सजेद्
वि अर्द्धं मोदनं प्राप्तासीनो दक्षिणामुखः सम्यजान्वाव्यसनकैः सतिलं पिण्डदानवन् अथ उवादिगालुत्यकुर्पाद्धारुचयं महत् भूपुदेशे शुचौ देशे पश्चा
द्वित्यादिलक्षणम् तत्रोत्तानं निपात्यैर्न दक्षिणाशिरसं मुखे आज्यपर्णासु वंदया दक्षिणाग्रमसि सुवं पादपोरधरां प्राचीं मरणी शिरसीं तरान् पाश्वयो
रसूर्यचमसौ सव्यदक्षिणायोः क्रमात् मुशलेन सह युजमन्तसव्वैरुलूखलम् चांद्रो विनीकमवैव अनयनो विभीः अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिग्मुखः
अथापि सव्यजानूतो दद्याद्दक्षिणाग्रः शनैः सव्यजानूक्त इति पातिनवा मजानुः अस्मात्ताधिजातो सितव्यपंजायतां षनः असौ स्वर्गायलोकाय स्वाहेति य-
जुषीरयन् एवं गृहपतिर्दाण्यः सर्वेतरति दुःकृतम् यतपैर्न दाहयेत्सोपि गतिं प्राप्नोति निदिताम् यथा स्वां सुधमृत्यान्ते भयस्थानेपि निर्भयः अतिक्रम्य परं
ब्रह्मैव विंदति अयानवेसमेसापः सव्वैरवशवस्पृशः स्मृत्वा सचैलमाचम्य दक्षुरस्योदकं जले गोत्रनामपदानेन न तर्षया मीत्य हं ब्रूवः दक्षिणाग्नां नकु
शांस्ततः शुद्धेलांस्तुष्टयकृष्टयकृ एवं कृतोदकान् सम्यक् सव्वान् शाङ्खलसंस्थितोन् आसुत उनरात्रान्तात्तदेयमेनुयायिनः माशोकं कुरुतां मे त्यसवी

राम
२९

स्मिन्प्रणिधर्मणि धर्मकुरुनयत्वेनयोवः सहगमिप्यतिमानुष्येकदलीसंमनिस्सारेसारमार्दनम् कंरोतियः ससंमूढोजलबुद्बुदसन्निभे गंजीवसुम-
 तीनाशमुदंथिहैवतानिच फेनप्रख्यकयनाशमर्त्यत्वनयास्यनिषंचपासंभृतः कायोपदिपंचनमागतः कर्मभिः स्वशरीरेत्यैस्त्रकापरिवेदना सर्वैस
 याता निचपाः पतनान्तासमुद्भवाः संयोगाश्चवियोगान्ता मरणान्तं हिजीविनं श्लेष्माश्रुवांधवैयुक्तं प्रेनां भुंक्ते यतोवलः अतो नरोदितव्यं हि क्रियाकार्या
 प्रयत्नतः एवमुक्ताव्रजेयुस्ते गृहवालपुरः सराः स्नानानिस्पर्शनाद्या सैस्पर्शेऽपरितरेकतेः अनयैवावताना ग्रीदप्सव्यानुच्यनस्थिता अग्निप्रदानमंत्रो
 स्पांनप्रयोज्यइतिस्थितिः अग्निनैवदहेद्राप्सोसुतंत्रापतितानचेत् उदंवरेणपावेणदाहयेत्ययगन्तिके सुतंत्रेनिआधानसमयेअनुपस्थितां अथा-
 स्थिसंचयनम् अपरेत्युस्तीयेच अस्थिसंचयनेभवेत् योश्चत्रविधिरुद्दिष्टकृषिभिः सोधुनोच्यतेस्नानान् पर्ववत्कृत्वा सख्यंनययसातया सिंचेदस्थीनिस-
 र्वाणि प्राचीनात्रीत्यभावयन् शमीपलाशाशाखाभ्यामुद्भूतोद्भूतमस्मतः आग्नेनाभ्युक्ष्यगव्येनसेचयेदंधरागिणा मृत्याचसंपुटेकृत्वासवेणपरिवेक्ष्यच अ-
 मंशिन्याशुचौ भूमौ निग्वनैदक्षिणा मुखः पुरमित्वावदपकपिण्डसैवासंयुतम् तत्रोपरिसमंशोपकृत्वा दद्यात्कर्मणि एषएवगृहीतायेः प्रेतस्यवि-
 धिरिष्यते तावदग्नेः प्रदानं स्यादथातोऽनुक्तउच्यते तथाविदेशमरणेस्थीन्याहृत्याभ्युक्ष्यसर्पिणा दाहयेत्तूर्णमाच्छाद्या पात्राशादिषु दृष्ट्वैवत् अस्थ्याम
 भावेषणीनिसकलानुक्तआवृता दाहयेदस्थिसंख्यानिततः प्रभृविसृजकम् एवमेवाहिताग्नेसुपात्रस्याशादिकंभवेत् कृष्णानिकंचास्यविशेषोर्ध्वयु-
 नोदितः पारस्करः दाहयेतभूमिपोषणादिसमानंयथाविहितान्ते रुद्रकान्तस्पर्शनात् शालाग्निनादाहयन्तेनमाहितायेत्तूर्णीं पामामिनेतरंसंयु-
 क्तमैशुनंनोदकंकरिष्यामइतिकुरुध्वंसाचैवंपुनरिहगवर्षेप्रेतकुरुध्वमेवेतरस्मिन्सर्वेज्ञातयोद्युपपत्यात् सममासुरुषादशमाद्वासमानपामवयो
 वंधुस्वकुलमनुस्मरेयुरेकवस्त्रा प्राचीनिवीतिनः संव्यस्यानामिकायाअपभालोअध्वनः शोचदवमितिदक्षिणासुखानिमज्जतिप्रेतायोदकंसकृतप्र-

ब्रा.स. १०० सिंचत्यजलिनासावेतत्त इत्युदीर्धानशुचौदेशेणाद्वलवत्पविष्टास्त्वैवानप्रवदेयुरनपे समाणाग्रामभावांतिउपवीतितिरोभूताः कनिष्ठपक्षाः ॥
 होगपरिशिष्टंकात्यायनः महापातकसंयुक्तो देवात्स्यादग्निमान्यदि उवादिः पालयेदनीनसुक्तआरोषसंज्ञात् प्रायश्चित्तंनकुर्वीत्यः कुर्वन्नामिय
 येयदि गृह्यं निर्वीपये ह्यौमुदस्येशपविह्वरम् गादयेदुभयंवा सुभद्रोग्रिरभवद्यतः पात्राणिद्वया द्विभाषदेहेदस्वेववाशिपेत् इत्यावमयिहमहाध-
 र्म्याधिकृतश्रीहलायुधकृतौ ब्राह्मणसर्वसंभावसंस्थाधनादिअन्येष्वन्तकर्मणान्मन्त्रव्यापनव्रातसंस्थाधाने ० अग्निस्थापनाद्याजहोमानन्तरं पा-
 रस्करः आसभागाविष्वाआज्याहृतीज्जुहोवित्वंनोअग्नेः सत्वन्नोअग्नउमंमेवरुणतत्वायामियेते शान मयाश्चामउदुत्तमंभवतन्नइत्युपनस्तादे-
 वमुपरिष्टादितिनत्राज्याहृनिमन्त्रे यथा त्वन्नोअग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यदेवोअवयासिसीष्टाः यजिष्ठावहितमः शोशुचानोविष्वादेवांसिप्रमुमु-
 ग्धाः स्मत्स्वाहा अस्यार्थः हेअग्नेत्वंवरुणस्यदेवस्यहेउः क्रोधंअस्मिन्कर्मणिदेवरायजनिनः अवयासिसीष्टाः अपनयाकिंभूतन्त्वंनोः अस्मानवि-
 द्वान् त्वमेवअस्माकंकर्मसाहित्वेनास्यानजानासीत्यर्थः नकेवलंवरुणस्यक्रोधमपनयः अस्मत् अस्याद्वेषांसिदौर्भाग्यानिप्रमुमुग्धिः अग्रेत्ययकिंभू-
 तानि दिशवासतीणि त्वंकिंभूतः यजिष्ठः यागातिशयउत्तमः पुनः किंभूतः वाहितमः इतिषांवहनेष्वापरोऽस्मातिशयः किंभूतः शोशुचानः उत्तरो-
 त्तरंदीप्यमानः अग्नेत्वमस्यानजानासिअतोऽस्माकमस्मिन्कर्मणिप्रमारादिजनिनवैगुरायकृतंवारुण्यंक्रोधमपनय अस्माकंदौर्भाग्यानिमोचये-
 तिप्रार्थनावाक्यार्थः हेउ३तिहेदुअनादरइत्यस्यप्रयोगः द्वितीयैकवचनेप्रथमैववचनम् सत्वन्नोअग्नेर्वमोभवोतांनेदिष्टोअस्याउषसोस्युष्टौअव-
 यस्तुनोवरुणःरणोवीहिमृजीकं सुहवोनयमिअस्यार्थः हेअग्नेसत्वंनोऽस्माकं ० अवमोभवअविततमः पालयिततमोभवसचंकः यस्त्वंउतीर-
 तानेदिष्टः यत्वंपालकत्वेनसन्निहितइत्यर्थः कस्मिन्समयेभवमोभवअस्याउषसः अस्यावप्रधातस्यस्युष्टौसमासौअस्मिन्नेवदिवसेइत्यर्थः ॥

राम
 ३००

नकेवलमेवं नोस्मान्प्रतिपद्यि आगच्छ किं भूतः सुहवः सुखाद्धानः आगत्य च वरुणं अवयस्व पूजय. किं कुर्वन् नोस्माकं मृगीकरं राराणः अस्मत्संबन्धि -
सुखकरं हविर्देहस्वत् सुखं च वीहितदेवमक्षय. हे अग्नेय तस्त्वं लोकस्य पालनेन नित्यं सन्निहितः सर्वदा सत्त्वमेवास्माकं पालको भव. अस्मान्प्र-
त्यागच्छ. आगत्य च अस्मदीयं हविदानेन वरुणं पूजय. अक्षमपि मक्षयेति प्रार्थना वाक्यार्थः. अवस इति अवरक्षणा इत्यस्य अवतमस्तस्य तत्कार-
लोपः. छांदसः अवरक्षणा इत्यस्य ऊतिपूतिनिपातनात् ऊतीतिरूपं तत्र तृतीयैकवचने सुपां सुलुगादिवाक्येन पूर्वसवर्णादेशेन ऊतीतिरूपं मृ-
राणा इति रादान इत्यस्य सउ. लुकिशानच्चा रूपम्. उमं मे वरुणं ऋधीह वमद्या वमउय त्वामवस्युराचके अस्यार्थः. हे वरुण मम उमं हवं. आह्वाने ऋ-
धिष्ठण. ऋत्वा अस्मिन् दिवसे मृउय च. सुखी भवत्वां. आचके. स्वयं कामये किं भूतो हं अवस्युः. अवनपालनमिच्छन् अहमात्मनः पालकमिच्छ-
न्त्वा पालकं कामये इत्यर्थः. ममाद्धानं शुक्लागत्य च वरुणो ममाहृत्या सुखी भूत्वा मां पालयत्विति याच्चा वाक्यार्थः. मृउयेति मृउ सुखन इत्यस्य-
धातोरूपम्. आचक इति च कतसौ इत्यस्य आउ. ऋष्य रूपम्. तत्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्त्रे यजमानो हविर्भिः अहे उमानो वरुणो ह-
वो ध्युरुशं समान आयुः प्रमोषीः अस्यार्थः. हे वरुण. तच्छब्दोऽयं यच्छब्दार्थः. तदा शास्त्र इति पुनस्तच्छब्ददर्शनात्ततः यत्वा इति संबन्धः. यस्त्वा-
यामि याचाभिर्किं भूतः वन्दमानः केन ब्रह्मणा चर्या लक्षणेन वेदेन तद्वयजमानः यागकारी आशास्ते प्रार्थयति कैर्हविर्भिः. होतव्यैः यतैः तद-
हं नित्यं याचा नितरांनीह विद्मीन् ऋष्यं माशास्मह इत्यर्थः. हे वरुण उरुशंस. बहु विस्तर इह कर्मणि अहे उमान अकुध्यमानः त्वं बोधिजानीहि सा-
त्वाच नोस्माकं मायुर्जविनेमा प्रमोषीः माखराय हे वरुण यत् आयुषो अखराय नमम प्रार्थनीयं तदहं हविर्दानेन त्वामाराध्य प्रार्थयामितत्त्वं-
नीहि सात्वाच मम आयुर्माखरायेति याच्चा वाक्यार्थः. अत्र यामीत्यस्य वर्णागिमोवर्णविषयपक्षेति चकारलोपः. येने शतं वरुणये स इत्यय-

ब्रा.स.
१०९

श्रियाः पाशाविततामहान्तः तेभिर्नोऽभ्यसवितोतविष्णुविश्वेमुंचंतुमरुतः स्वर्का। अस्यार्थः हेवरुणतेतवशतपाः शा। किंभूताः वितताविस्ती-
र्णाः अपिचयंसहस्रंशतस्रहस्रयोरुपादानं अतिवहलोपलक्षणार्थं किंभूताः यशियाः यत्तुअतथाभूतानुष्ठानननिताअपिकिंभूतामहान्तः
सर्वलोकव्यापकाः तेः पाशैः नोस्माकं अद्यइदानीं सवितामकेवलंउतविष्णुः विश्वेदेवामरुतोवायवः स्वर्काः सुष्टुअर्काः आदिसामुंच-
तु अयंवाक्यार्थः सवित्रादयोदेवाअनयाआहुत्यानोषिताअस्मान्कुर्वन्तु तेभिरितितच्छदस्यतृतीयावहवचनेवहलेच्छन्दसीतिऐसा-
देशनिषेधेवहवचनेसत्येदित्येत्वम् अयाश्चाग्नेस्यनमिशस्तिपाश्वसत्वमित्वमयाअसि। अयानोयत्तंवहास्ययानोधहिभेषजमस्यार्थः हे
अग्नेत्वंअयाश्चअसिप्राणिनां शुभावहविधिरप्यसिअपरंअनमिशस्तिपाश्वनास्ति आरभ्यमाणाअमिशस्तिर्याचनायस्यपुरुषस्यसो-
नमिशस्तिः तमपिपासिरस्यसि इत्यनमिशस्तिपाशत्वंअयमर्थः यश्चत्वारंलक्षणार्थेनयाचतेतस्यापित्वरसकोभवसीतितदित्यंभूतस्त्व-
अयाआगच्छआगत्यनोस्माकंयत्तंवहयतोहविरेतत् हतंतद्देवान्प्रापयकितत्वंसत्यमित्वंसत्यमेवअयाअसि ज्ञानाअसिजगतः संसार-
निस्तारोपायंजानासीत्यर्थः अतःकारणादपित्वम् अया आगच्छआगत्यनोऽस्माकंभेषजंधेहिअस्मिन्विस्तारोपायमौषधंपरिकल्पय-
अत्रयदपिलोकेशुभावहवाचीअयः शब्दोअकारन्तस्तथाप्यसुनन्तइतिच्छन्दस्मिसकारान्तः सत्यमितिशब्दोऽव्ययमवधारणार्थः अया
नोयत्तंवहअयानोधेहिवहअयानोमिषजमित्यत्रअयाइतिक्रियापदद्वयम् अतन्तार्थित्वद्योतनार्थम् अत्रअयाइतिउरणगतावित्यस्मा-
ल्लेटमध्यमपुरुषवचनंसिष् इतश्चलोपः परस्मैपुदेषितिउकारलोपः धातोर्गुणः लेटोडाटावित्याजगमः आउ-पूर्वस्यगुणस्याकरेणोएका-
देशौसतिदणव्यसयाह इत्येत्वम् अयाइति सर्वगतार्थाज्ञानार्थाइति कृत्वाएतिजानातीतिअसुनप्रत्येयेरूपम् उदुत्तमंवरुणपाशमस्मद-

राम
१०९

बाधमंविमध्यमं अथाय अथावयमादित्यत्रतेतवानागसो अदितयेस्यामः अस्यार्थः हेवरुण उतमं पाशं अस्मत् उच्छ्रया उत ऊर्ध्वं शूल
 ष्कृत्वानय अधमं पाशं अवश्य अवाचीनश्चायेति ध्वं तत्तदेव मध्यमं उत्तमाधमयोरन्यत् विश्रयाय स्वस्थान एवथ यय अथ अतए
 वं कृते सति आदित्य अदितेः पुत्रवरुण उता बाधममध्यमपाशत्रयश्लथीकरणमभ्यर्थवारुणव्रताचिरणेन वषंतव अनागसः अनपराधाः
 सन्तः अदितये अदीनतायै स्याम दीना भवेम इत्याशंसा अत्र श्रययेति रलयोरेकत्वस्मरणात् लकास्य स्थाने रेफः अथ य अथावय अथाव
 यमित्यत्र हयोरपि अकारः पदे अपक्व मानत्वात् संहितायां ह्यदसः अदितये इति दो अवस्वराउने इत्यस्माद्वातोः क्तिच् प्रत्यये कृते अदिति
 नंहितिः अदितिः तादर्थ्ये चतुर्थी अदितये अदीनतायै इत्यर्थः । भवतं नः समनसौ सचेतसावरेषसौ मायत्तं हि शिष्टं मायत्तं पतिजातवेदसौ
 शिवौ भवतमद्यनः अस्यार्थः हे जातवेदसौ अग्नी अत्राहितो मूर्त्त एकोग्निः संवोध्यः अपरश्चामूर्त्तो मंत्रप्रकाशयः अस्माकं अरेपसौरपः ।
 पापं तदनयोनीस्तीति अरेपः तौ अरेपसौ भवतं किं भूतौ पुवां समनसौ समानमनस्को एकदृष्ट्या विविच्य वत् पुनः किं भूतौ सचेतसौ समा
 नज्ञानौ किंच यत्तददर्शयौर्णमासादिमाहिंसिष्टं माविनाशयतंतथायत्तं पतिमां माहिंसिष्टमित्यनेनैव संबधः तथा अद्य अस्मिन्नेव दिवसे नोस्मा
 कं शिवौ शांतौ भवतम् हे अग्नी पुवा मे कचित्तौ अपा यौ च भूत्वा अस्माकं यत्तस्य शरीरस्य वा हिंसको शांतौ च भवतमिति याज्ञावाक्यार्थः अत्र
 शिवेतरविति परेपक्यते संहितायां तु सचेतसाविति पाठः । अग्न्यायेयदेवताभ्यः स्यात्तीपाकहोमानन्तरं पारस्करः स्यात्तीपाकस्याग्न्यायेयदे
 वताभ्यो हत्वा जुहोति स्विष्टकृते श्वायाश्वाग्नय इति तत्र मंत्रोपया अपाश्वा नेव षट्कृतं यत्कर्मणा त्वरीरिचं देवा शन्तु विदः स्वाहा अस्यार्थः
 हे अग्ने अयाः आगच्छ चकार उत्तरत्र संबधनीयः त्वय्यागते यच्च षट्कृतं यत्कर्मणा होमादिना अत्यरीरिचं अतिरिक्तं कृतवानस्मितदेवा

ब्रा.स.
१०२

ब्रह्माहयः शमयंतुः इत्यध्याहार्यं किं भूताः गातुविदः गातुं पतुं विदंति जानंतीति गातुविदः असरीरिचमितुपलक्षणार्थः नूनंचयत्कृतवान-
स्मीत्यपि वा शमयल्लिति वाक्यार्थः गातुर्गज इति निर्व्यं समारोपकश्च कश्चन राधाने अरणि प्रतपने अयने यो निऋत्विज इति मंत्रव्याख्या निरपे-
क्षे श्वदेव प्रकारणे अनुसंधेया इत्याधानमंत्रव्याख्या मणिकाथाने पारस्करः उत्तर पूर्वस्यां दिशि यूपवद्वटं स्वात्वे सति देशत्वात् तदेव स्पल्ले सभ्या
दानं इदमहमिति अवटपरित्यज्य नमिति अभिग्रहणे आभ्यां भूमिपरित्यजेत् च मंत्रोपयादेव स्पल्लासवितुरादित्यस्य प्रसवेऽपि नोर्वाहभ्यां
शृणोह स्ताभ्याम् आददेनारिरसि प्रसवे अभ्यनुज्ञाने सम्प्रतावितियावत् केन गृह्णामि अश्विनी कुमारयोर्वाहभ्यां तथा पृथः आदित्यस्य ह-
स्ताभ्यां त्वं नारी असि मनुष्यस्त्री भवसीत्यनुवादः नारी असीति अभि मूर्त्तेस्सवितुस्सम्प्रतो अश्विनी कुमारभ्यां वाहदानेन शृणाहस्तदाने
नानुगृह्णामीति किं वाक्यार्थः इदमहं रससां ग्रीवा अपि कृन्तामि अस्यार्थः अहः इदं यन्मणिकाथानार्थं गन्तं खनामि तत्र कुंभः रससां यत्
विरोधिनां ग्रीवा अपि कृन्तामि हिनयिनिर्विघ्नं यत्तसं पत्तये अहं यत्त विरोधिनां शिरांसि ह्नि ग्रीति वाक्यार्थः अवटे मणिकाते परे पारस्करः
तस्मिन्मणिकंमिनोति तत्र मन्त्रोपया समुद्रोसि नभस्वानाद्र्ददानुः शंभूः अस्यार्थः हे मणिकं त्वं समुद्रोसि जलाधाररूपोसि किंच नभस्वान-
वायुरूपः असीति पूर्वसंबंधनीयम् समुद्रवातयोः सारूप्यप्रतिपादकं विशेषणमाह आर्द्रदानुः आर्द्रजलं शीतलादिकं ददाति आर्द्रदानुः
एवंभूतस्त्वं शंभूः कल्याणो भवः यत्तस्त्वं समुद्रवातयोस्समानः नोस्माकं कल्याणो भवेति याज्ञावाक्यार्थः आर्द्रदानुः इति आर्द्रददातीत्यस्मि
नेर्थेर्ददाज्जदाने इत्यत्यस्य दधाभ्यां त्ववित्युणादिसूत्रेण प्रत्ययः मणिक उदकात्मके पारस्करः अप असि च सा पारवतीरिति आपो हि षे निचेति
तत्र मंत्रोपया आपो रेवतीः सप्तधा हिवस्वः क्रतुं च भद्रं विभूतं च रायश्च स्थपा पलस्वपत्नीः सरस्वती तद्गुणानेव योधात् अस्यार्थः हे आपः किं-

राम
१०२

भूतारेवन्ती संयथीः पूयंक्रतुं च अमृतं च विभूषणधारयः किंभूतं भद्रं कल्याणकरं न केवलं रायश्च स्यादधना निचभरयः पुनः किंभूतायूयम् अंश
 मपत्यस्य वहेः हे वस्वस्थः पृथ्वीः पालयिष्यः ह्रियस्मात् पूयं वस्वः मधुरा मधुरं हि सर्वस्य प्रियम् । भवन्ति अस्मात् स्य यथः अस्मिन्मणिके निवसं-
 या किंचिद्भवत्यः वयोधात् वय आयुदधातीति वयोधात् संकलप्राणिनामायुर्दात्र्यः एवंभूतायूयं सरस्वती नदी तद्गुणते नदतीत्यर्थः रेवती-
 रिति रेवशब्द इत्यस्मात् शस्त्रिप्रत्यये आगमात् शशसनस्यानिसत्त्वाद्गुणमनभवति वसुस्यात्मध्वरेत्यवच्छेदस्य भिधानम् आपो हि हिमं च न्यास्या-
 नं संस्थाप्रकरणेन संश्लेष्य इति मणिकाधानमंत्रव्याख्या अथ वैरावदण्डग्रहणम् तत्र पारस्करः वैरावदण्डेमादत्ते विश्वाभ्योमानाष्टाभ्यः परि-
 पाहिसर्वतः अस्यार्थः हे देवसर्वाभ्यः नाशकारिणीभ्यः मामां सर्वतः परिपाहि सर्वप्रकारेण रक्षस्व इति वाक्यार्थः वैश्वदेवे स्वायं प्रातर्होमयो-
 श्वसमत इत्यग्निष्टुतानिरग्निवैश्वदेवप्रकरणेन संश्लेष्य पापसादिकर्मणि प्रायश्चित्तहोमे पंचवारुणमंत्रायां आधानप्रकरणेऽनुसंधेया पिंडवि-
 त्त्युत्तमंत्राश्च याद्वप्रकरणेऽनुसंधेयाः ब्रीहियवाश्च प्राशने आग्नेहोमानन्तरं पारस्करः आत्मभागाविद्धा आत्मा हतीर्जुहोति शतायुधा इति त-
 त्रमंत्रो यथा शतायुधाय सहस्रवीर्याय शतोत्तये अभिमातिषा हे शतवयो नः शरदो जिहीथा इन्द्रो न एष ददत्व विनानि विश्वा अस्यार्थः य इन्द्रो-
 नोस्माकं शरदः शतं जिहीथाः वर्षशतं सुसुखेनाभिषायतीत्यर्थः य इन्द्रो नोस्माकं ददति नानि विष्वा निष्पद्यते तपति अपगमयतीत्यर्थः
 तस्मै इन्द्राय अदः एतद्ददति स्वाहा किंभूताय शतायुधाय अनेकप्रकारवज्राय शतवीर्याय शतसंख्यवस्त्राय शतोभये शतधारस्रणकाराय अ-
 भिमातिषा हे अभिमातयः प्रतिपद्यास्मन्सहने अभिभवतीति अभिसातिषा तस्मै अभिसातिषा हे शतोभय इति भूति सरणम् अवरस-
 रा इति धातोः प्रयोगः अभिमातिषा हे इति इन्द्रसिंह इति विष्प्रत्ययः न एष इति मीजप्रापण इत्यस्य धातोः लाट् तिप् इतश्चान्तोऽः परस्मैप

ब्रा.स.
२०३

देखिति इकारलोपः सिवहृलीलादीतिमिप लोभोअरावित्यङगमः धातोयुगः एदास्यविशेषेणपात्रात् एकारनकारयोः संहिताकार्येनभव-
 वि अदइत्यचछान्दसत्वात्सकारलोपयेत्तारपथयोदेवयानाअन्तराद्यावाष्टयिवीदियंति तेषांयोह्यानि यजिनावहास्वस्येनोदेवाः परिहृतेसर्वे
 भस्पाथः हेसर्वेदेवाः नोअस्मानिहप्रकृतेकर्मणिपरिहृत्तसमर्प्यतुकस्यैः तस्यैइतिकस्यैयेपंथास्तेषांपथामथआवहाः प्रापयनिकि अस्या-
 निः अहानि नविद्यतेहानिर्प्यस्मिन्देशे तंप्रदेशम् अजीनेजनाभिभवम् नविद्यतेअभिभवोयस्मिन्देशे तंप्रापयतीत्यर्थः तेषामिति केषांयेच-
 तारः पथयः पंथानः किंभूताः अन्तराष्टयिवीदियंतिद्यावाष्टयिव्योर्मध्येविधिवत्कारेणगच्छन्ति उनः किंभूतादेवयानादेवानांयानंगमनंयैः
 पथिगिरित्यर्थः स्थालीपाकेनाश्रयणेदेवताहोमनन्तरंयारस्करः स्थालीपाकस्यश्रयणेदेवताभ्योहृत्वानुहोति स्विष्टमग्नेअभितः प्रीणाहित-
 वमंत्रोयथास्विष्टमग्नेअभितः प्रीणीहिविष्टाश्वदेवः एतनाआविष्यत् सुर्गनुपयांप्रदिशन्नयद्विज्योतिष्येयज्रन्नआपः अस्यार्थः नुहेः अग्नेज्यो-
 तिर्मध्येज्योतिषामन्तरामनत्सारभूतं इतिपावत् नोस्माकंपंथानंप्रविशन्प्रकाशयन् एहिआगच्छः किंभूतंपंथानसुगसुगगम्यम् किंचनोस्पाकं
 अजरंजंगशरत्नंनित्यंयोग्वशं सिआपुरिति प्रणीद्विचिन्तयदेहित्यर्थः नकेवलमेवंनोऽस्माकंतंस्विष्टंशोभनमीप्सितंनवान्नप्राशनजनितंमृगोरग्यं
 हविश्वदेवेभ्योऽस्मदत्तेनवान्नरूपहविषाविष्टाविष्टदेवसैन्यसुखंचदैवसैन्यमभिप्रीणीहि अभिसर्चतः प्रीणाहितर्प्ययेत्यर्थः संस्ववप्राशने
 पारस्करः अथप्राश्नात्यग्निः प्रथमः प्राश्नात्विमंत्रोयथा अग्निः प्रथमः प्राश्नात्सहितदयथाइविः शिवः अस्मभ्यमोषधीभ्यः कृणोतिविष्टकम्पा-
 णियाचरो अग्निर्देवताअनुष्टुप्छन्दः। श्यामाकचरुप्राशनेविनियोगः अस्यार्थः अग्निर्योचिरावह्निः प्राश्नात्प्रकर्षणमुक्ताद्विष्टस्मत् सप्रथमो
 अग्नेविद्वजानासि यथाहविः यथादश्यंहविस्तज्जानातीतिसंबंधः किंचशिवाः सुरवकारीः अस्मभ्यं अस्मदर्थममोषधीः याम्याः आरण्याश्चक-

राम
२०३

एतत्करोतु किं भूतो याचरोग्निः विश्वस्य जगतो द्रष्टेत्यर्थः भद्रान्नः श्रेयः समनैः शदेवास्त्वया वसेन समशीमहि त्वांसो मयोभूः पितो आविशः प्रसं
नो के वेतं नैस्यो न त्रिष्टुपच्छन्दो हविः शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वकर्माणि हे व्रीहे त्वात्वी वयंसमशीमहि सम्यग्मिधि दृष्टेन कर्मणा संस्तु
त्यभुञ्जीमहि किं भूतेन त्वया अवसेन संवनेन त्वपैव पाचये भूतेन त्वम्येन वंद्यं शतं यावद्वयमशीयेत्यर्थः सत्वमस्याभिः प्राशितः सन्नोऽस्मान्
विशस्व प्रविश किं भूतः मयोभूः सुखरूपक उर्वः पितेव यथा पिता पुत्रं सुखरूपेण प्रवित्तयत्तमप्यस्मानित्यर्थः किंच हे देवा इन्द्रादयो मृत्योः स्मान्
श्रेय इदं नवान्न प्राशनं प्रभूतमारोम्यं समनैश्च सम्यगपयत किं भूतान्नो भद्रान्न नवान्न प्राशनाद्वा नि शंतो काय तो काय अप्रत्यायं कल्प्यां त-
नैशरीराय श्यो नं सुखं समनैश्च इति । नात्र प्राशना इत्यस्मान्न न च्छसि सत्वात् परस्मैपदे चितृद्धिः तो काय त न च इति चतुर्थी चाशिष्य इति चतुर्थी सम-
शीमः प्रतिप्रापयतेति अशभान्न इत्यस्मात्त्रिंश आत्मनेपदान्तमप्रुषवद्भवचनम् छन्दस्य माङ् योगे पिवद्भवचनाद्डागमः अन्नपतेत्यनेन मं
त्रेण प्राशने पारस्करः अन्नपतीययावेति तत्र मंत्रो यथा अन्नपते अन्नस्य नाथेत्यनमीवस्य शुष्मिणः प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जे नो धेहि द्विपदे चतुःपदे अ-
स्यार्थः अन्नपते अग्ने अन्नभागं नोऽस्माकं धेहि देहि किं भूतस्य अन्नमीवस्य अमीवास्य व्याधिः सो येन स्तितीति अनमीवः अव्याधिकारीत्यर्थः पुनः किं
भूतस्य शुष्मिणः शुश्रूषत इति स्मिन्नस्ति तस्य बलवृत्तस्येत्यर्थः तथा अन्नपते प्रप्रदातारं तारिष त्वान्नस्य प्रकर्षेण दातारं तारयुवर्द्धय प्रप्र इति द्वितीय-
प्रशब्दो पादानस्यातिशयस्वरूपानर्थः तथा हे अन्नपते अस्माकं भार्या पुत्रादि परिगणना चतुःष्य देगवादिपक्षे च ऊर्जं अन्नचये हि अस्मभ्यं अ-
स्मदीयभाष्यीद्विपरिजनाय आरोम्य कारिधन कारि च अन्नाये हि अन्नदातास्त्ववर्द्धयेत्यनौ पाञ्चा वाक्यार्थः अत्र किं देही तिकर्म पदस्याप्रवणात् अ-
न्नस्येति षष्ठीमात्रं प्रवैराज्ञेति भागं मितिकर्म पदमध्याहार्यं । यवप्राशने पारस्कः अथ यवानामेतन्न तुल्यमिति तत्र मंत्रो यथा एतन्न तुल्यं मधुना सं-

ब्रा.स.
१०४

युतं यवं सरस्वत्या मधिवना अवचकृषि रज्जु आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन् मरुत सुदानवः । अस्यार्थः शतक्रतुर्देवरान् सीरपतिरासी
त् कर्षणस्य कारयिता भवत् कीनाशा आसन् मरुत वायवः कर्षका अभवन् किंभूता भदानवाः शोभनस्य भोगस्य हातारः कस्मिन्ने शो सरस्वत्या अ
धिवना सरस्वत्या नद्या उपरिवनेषु यवोत्पादनेषु अस्माद्देवमभूत् तस्मात् हे इन्द्र एतं उत्स्यं यवं मधुना मधरेण रसेन संमिश्रं अवचकृषि । अस्यार्थः उ
नः कुरुत इनेन यवप्रशंसा कथिता अत्र अधिवना इति अधिवनमित्यस्मिन्नर्थे सुषा सुलुगिति समस्य कचने वाकारः अवचकृधातोर्पञ्जलुगन्ताल्लोट
सिप् इति नवान्नप्राशनमंत्रव्याख्या प्रोष्य गृहोपस्थाने पारस्करः प्रोष्येति गृहानुपतिष्ठने गृहमा विभीतेति तत्र मंत्रो यथा गृहमा विभीतसावे
पध्व मूर्जविभ्रतरामसि ऊर्जविभ्रहः सुमना सुमेधा गृहाने मिमनसामोदमानः अस्यायमर्थः हे गृहमा विभीतनभयं कुरुत मावेदध्वा माकंपंकुरु
त गृहाधिकारिणो ममाभावात् यउद्देग आसीत् तं मा कुरुतेत्यर्थः यतः कारणाद्गृहपतिर्वैषम्याद्गृहान् एमि आगच्छामि किंभूतान् अस्मा
न् गृहान् ऊर्जविभ्रतः ऊर्जमन् विभ्रतः धारयतः अन्नादिसंयुक्तान् अस्मान् गृहानहंगच्छामीत्यर्थः किंभूतोहं ऊर्जविभ्रत् अलं धारयन् न
केवलं मन्ने मन्नमात्रं धारयन् नहमा गच्छामि अपितु सुमनाः अनुद्दिग्मनाः सुमेधाः शोभनबुद्धिः मनसामोदमानः प्रमोदयुक्तः गृहमेमि आगच्छा
मि अयं वाक्यार्थः हे गृहा धनधान्यादियुक्ता नमस्माकं मदीयाधिष्ठानात् यज्य आसीत् तत्पुनः अयमहमधिकधनधान्यादिकं लब्ध्वा अति
स्तीनहृदयः पुनरपि समागत्य मिलितास्मि अनेन धनधान्येन च यूपसंश्रणाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः येषां मध्ये प्रवसनपेषु सोमन् सोवह गृहानुप
ह्वयामहे नानतः येषां गृहाणां प्रविशन् प्रवासी मध्ये तिस्मरति यान् गृहान् सुखहेतुतया प्रवासी स्मरंति येषु गृहेषु असौ मनसोवह प्रकारं म
नोवह निवृत्तं भवति तान् गृहानुषङ्गयामहे दयमाक्षयामः ते च गृहा आहूताः सन्तः नोस्मान् जानतु प्रवासान् समागतान् जानंस्वित्यर्थः किंभू

राम
१०४

तान् अस्मान् जानतः अस्मिन् गृहविषये प्रत्यभिज्ञः विषयानस्मानित्यर्थः उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः अथानुस्यकीलाल उपहृतो ग
हेषुनः अस्मार्थः इह नोस्माकं गृहेषु गावः उपहृताः तथा अजावयः छागामेषां श्रुताः आहृतोः प्रवासं कृत्वा समागतैस्माभिरजोवत्सा अ
जाप्रभृतयो कशालप्रतिसंधार्थ आहृता इत्यर्थः अथो नन्तर मन्स्यकीलालोरस उपहृतः आहृतः गोवत्स अजादीनामाह्वानन्तरं गृहावस्थि
तमिष्टान्नपानादिकमुपभोगायास्माभिराहृतमिति यावत् गृहप्रवेशने पारस्करः सोमायेति प्रविशति सोमायवः शास्यै प्रपद्ये शिवं शम्भ
शंयोः अस्मार्थः हे गृहो येषुमानसो माय अविद्या शयिप्रपद्ये प्रविशामि न केवलं सोमाय अपि वशास्यै सत्त्वापेक्षस्यैव तथा शंयोः सु-
खकायेनः शंशिव शम्भं प्रकृतेति उच्यते दर्शने पारस्करः पुनर्दृष्ट्वा जपति अंगादंगादिति मंत्रो यथा अंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे आत्म
वै पुनर्नामासि संजीव शरदः शतम् अस्मार्थः हे पुत्रयस्व अंगादंगात् शिरो ग्रीवादि संभवसि समुत्पन्नो भवसि हृदयादधिजायसे हृदयात्सर्व
गात्रेभ्यः श्रेष्ठादधिजायसे उत्पन्नो भवसि यस्त्वमात्मेव पुत्रः मासि सत्त्वमेवंभूतः शरदः शतं वर्षं शतं जीव पुत्रमूर्द्धाभिर्घ्राणे पारस्करः अस्य
मूर्द्धानमवजिह्वनि प्रजापतिस्त्वा हिंकारेण वत्वाद्वा हिंकारेणेति मंत्रो यथा प्रजापतेष्वा हिंकारेणावजिह्वामि सहस्रायुषा सोऽव शरदः शतं हे पु
त्रत्वात्वा प्रजापतिवत्स्यो हिंकारेण मंगलाभिधायक हिंकारेणावजिह्वान्निचुम्बयामि सत्त्वमया बुद्धिः सन् सहस्रायुषान् अनक संख्या - श
रदः शतं जीवेत्याशंसा वाक्यार्थः गवां ता हिंकारेणावजिह्वामि सहस्रायुषा असौ शरदः शतं अस्मार्थः असौ हे अमुकनामक पुत्रकत्वात्वा अभि-
जिह्वामि किंच सहस्रायुषा विस्तारेणायुषा शरदः शतं जीवेति पुनर्दृष्ट्वा कर्णजपे पारस्करः इक्षिणेऽस्य कर्णे जपति अस्मै वयन्वीति मंत्रो य-

